

**ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.30.05.2018.Fil.70.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида

УДК: 821.512.133.09 (043.3)

БОТИРОВА ШАХЛО ИСАМИДДИНОВНА

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК РОМАНЛАРИДА БАДИИЙ ПСИХОЛОГИЗМ
(Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат”, “Исён ва итоат”,
“Сабо ва Самандар” романлари мисолида)

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
илмий даражасини олиш учун ёзилган
ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар: Пардаева Зулфия Жўраевна
филология фанлари доктори, профессор

Қарши – 2019

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
-------------	---

I. БОБ. БАДИЙ ПСИХОЛОГИЗМ КРИТЕРИЙЛАРИ ВА ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК РОМАНЧИЛИГИ

1.1. Бадиий психологизм ва унинг илмий-назарий критерийлари.....	12
1.2. У.Ҳамдамнинг илк романида бадиий психологизм омиллари.....	40
Боб бўйича хулоса.....	64

II БОБ. ИНСОН ВА ҲАЁТ ВОҚЕЛИГИНИ МЕТАФОРИК УЙҒУНЛАШТИРИШ БАДИЙ ПСИХОЛОГИЗМНИНГ БИР КЎРИНИШИ СИФАТИДА

2.1. “Исён ва итоат” романи сюжети ва композициясида бадиий психологизмнинг ўзига хослиги.....	66
2.2. Образ, характер ва портретлар тасвирида бадиий психологизмнинг ўрни	87
Боб бўйича хулоса.....	96

III. БОБ. “САБО ВА САМАНДАР” РОМАНИДА УСЛУБ ВА БОТИН ПСИХОЛОГИЯСИ ТАСВИРИ

3.1. “Сабо ва Самандар” романининг услубий хусусиятлари.....	99
3.2. Романда қаҳрамонлар ички дунёсининг психологик тасвири.....	119
Боб бўйича хулоса.....	139
Умумий хулоса	141
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	145

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида роман – инсонни ўзлиги, ижтимоий муҳити ва олам муаммолари билан фаол муносабатда тасвирловчи, одамлар қисмати орқали жамият жорий ҳолатини поэтик тадқиқ этувчи сертармоқ сюжет, залворли мазмунга эга бўлган эпик турнинг мураккаб жанри сифатида талқин қилинади. Айни масалаларни илмий асосда ўрганиш, роман жанрида башариятга дахлдор мавзулар поэтик идрок этилаётгани, истеъдодли адиблар тажрибаси, бадиий ижод лабораторияси асрорини англаш баробарида, бадиий сўзнинг кудрати ва поэтик ифода имкониятлари инсон руҳиятини тафтиш этишга йўналтирилганини англатишга хизмат қилиши билан ҳам долзарблик касб этади.

Дунё халқлари романчилигида инсон тақдири унинг ички “мен”и, жамият ва оламни англаш мақоми негизида бадиий таҳлил этилади. Романда инсон мавжудлиги ва дунё яхлитлиги асл моҳиятини англаш ва англатишга интилиш кузатилади. Роман қаҳрамони нафақат ўз индивидуаллигини бир бутун олам сифатида чуқур идрок этиш жараёнида, балки ижтимоий муҳит ва олам билан зиддиятга киришиб, борлиқни бадиий-фалсафий, ижтимоий-концептуал йўсинда идрок этишга интилувчи илоҳий ва биоижтимоий мавжудот, фаол фикрий-ҳиссий ҳаракатдаги шахс сифатида очилади. Шу тариқа ижодкор йўқотилган эпик бутунликни қайта тиклайди.

Мустақиллик йилларида халқимизнинг бой маданий меросини қайта тиклаш, юксак маънавият, миллий ўзига хослик ва халқ анъаналарининг кўп асрлик сарчашмаларини ривожлантириш, нафақат жисмонан соғлом, айни кезде маънан етук ва ҳар томонлама баркамол шахслар жамиятини барпо этиш учун зарур шарт-шароит яратишга катта эътибор қаратиб келинмоқда. «Аҳолининг маданий ва эстетик эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш, театр, мусиқа, тасвирий санъат ва бошқа санъат турларини ривожлантиришга, халқимиз тарихи ва бугунги ҳаётининг энг ёрқин

саҳифаларини, мамлакатимизнинг эркин демократик тараққиётини акс эттирувчи асарлар яратиш»¹га даъват этилди. Демак, ҳар бир ёзувчининг бадиий-эстетик дунёси ўзига хос бўлиб, унинг асарларидаги психологик таҳлил усуллари янги қирраларини қиёсий ўрганиш муаммони муҳим ва долзарблигини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон, «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармонлари, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон «Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ги қарорлари, шунингдек, мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши устувор йўналишларига мослиги. Диссертация тадқиқоти республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда, инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

¹Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. [www.http:// prezident.uz/uz/lists/view/137](http://prezident.uz/uz/lists/view/137).

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Бадиий психологизм ва психологик таҳлил муаммоси И.В.Страхов, С.Г.Бочаров, А.Н.Иезуитов, Л.Я.Гинзбург, В.В. Компанейц, М.Б.Храпченко, А.Б.Есин, М.М.Бахтин, Р.Уэллек ва О.Уоррен, П.Рикёр, Р.Брат, В.В.Виноградов, Л.Колобаева, В.М.Жирмунский, А.Зись, Д.Затонский, Д.Лукич, А.В.Ковалев каби америка ва рус олимлари томонидан атрофлича ўрганилган². Бадиий асарда психологизм муаммоси бўйича ўзбек адабиётшунослигида ҳам муайян тажрибалар тўпланган, назарий тадқиқотлар амалга оширилган. Адабиётшунос Ҳ.Умуров бадиий психологизмнинг миллий романчиликда, А.Холмуродов эса қиссачиликда қарор топишини махсус тадқиқ этишган. Бундан ташқари, XX аср сўнгги чораги ва ундан кейинги даврда яратилган ўнлаб романлар илмий-адабий жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотиб, баҳс ва мунозараларга сабаб бўлган. Бу ҳақда И.Султонов, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, С.Мирвалиев, У.Норматов, Ҳ.Умуров, И.Мирзаев, Б.Назаров, Н.Каримов, Б.Саримсоқов, А.Расулов, Й.Солижонов, Ҳ.Болтабоев, Т.Жўраев, Д.Тўраев, С.Мелиев, З.Пардаева, У.Жўракулов, И.Ёқубов, Д.Қурононов, Ш.Дониёрова каби адабиётшуносларнинг салмоқли тадқиқотлари мавжуд³. Аммо ҳозирги ўзбек романчилиги, хусусан, Улуғбек

² Страхов И.В. Психологический анализ в литературном творчестве: пособ. для студ. /В 5 ч./ – Саратов: Изд. Саратовского университета, 1973. – Ч. 1. – С. 14; Бочаров С.Г. Л.Н.Толстой и новое понимание человека // Литература и новый человек. – М.: 1963. – С. 17; Иезуитов А.Н. Проблемы психологизма в эстетике /литературе // Проблемы психологизма в советской литературе. – Л.: 1970. – С. 18; Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Л.: 1971. – С. 300; Компанейц В.В. Художественный психологизм в советской литературе. (1920-е годы) – Л.: Наука, 1980. – С. 47; Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М.: Наука, 1970. – С. 266; Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. – М.: 1988; Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Наука, 1979. – С. 85; Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Наука, 1973. – С. 207; Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Наука, 1979. – С. 422; Р.Уэллек и О.Уоррен. – М.: Прогресс, 1978. – С. 95-107; Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью. – М.: 1995. – С. 78-196; Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов// Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв.: Трактаты. Статьи Эссе. – М.: 1987. – С. 407; Виноградов В.В. Поэтика русской литературы. – М.: Наука, 1976. – С. 484; Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977. – С. 404; Лукич Д. Теория романа. – Варшава, 1963, – С. 229; Ковалев А.Г. Психология литературного творчества. – Л.: ЛГУ, 1960. – С. 214.

³Султон И. Адабиёт назарияси. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1986. –Б.408; Қўшжонов М. Ўзбек романчилигининг ривожланиш босқичлари ва жанр хусусиятлари // Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: «Фан», 1991. – Б. 299-382; Шарафиддинов О. Ҳаёт билан ҳамнафас. – Тошкент: «Ёш гвардия», 1983; Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Тошкент: «Фан», 1969; Норматов У. Насримиз тамойиллари. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1978; Ўша муаллиф. Умидбахш тамойиллар. – Тошкент: «Маънавият», 2000; Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. – Тошкент: «Фан», 1977; Мирзаев И. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услубий ранг-баранглиги. – Тошкент: «Фан», 1983; Умуров Ҳ.

Ҳамдам романларида бадиий психологизмнинг намоён бўлиши масаласи монографик аспектда махсус ўрганилмаган.

Замонавий ўзбек романи кўз ўнгимизда янгиланиб бормоқда, янги-янги поэтик кирралари билан намоён бўлмоқда. Мустақиллик даврида роман жанрида қалам тебрата бошлаган ёш адиб Улуғбек Ҳамдам романлари кўплаб баҳс ва мунозараларга сабаб бўлмоқда. М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, А.Расулов, Д.Тўраев, С.Содик, Қ.Ҳусанбоева, Қ.Йўлдошев, Д.Қуронон, И.Ёкубов, З.Пардаева, Ш.Дониёрова, М.Пирназарова, М.Қўчқорова, Х.Тулибаев каби таниқли олим ва тадқиқотчилар адиб ижодини турли нуқтаи назардан тадқиқ этишган. Аммо адиб ижодида бадиий психологизмнинг зуҳур бўлиши монографик тарзда илк бор махсус тадқиқ этилмоқда.

Диссертация мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ «Янги ўзбек адабиёти ва адабий танқид» мавзусидаги йўналиш доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Улуғбек Ҳамдам насрида бадиий психологизмнинг намоён бўлиш принциплари, восита ва усулларини аниқлаш, ёзувчининг адабий анъанага ижодий ёндашув йўсини ва услубий индивидуаллигини умумлаштиришдан иборат.

Бадиий психологизм ва ҳозирги замон ўзбек романчилиги. – Тошкент: «Фан», 1983; Ўша муаллиф. Бадиий ижод асослари. – Тошкент: «Ўзбекистон» 2001; Назаров Б. Бу сеҳрли дунё. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1980; Каримов Н. Ойбек. – Тошкент: «Ёш гвардия», 1985; Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004; Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик. – Тошкент: «Шарк». 2007; Солижонов Й. Нутқ ва услуб. – Тошкент: «Чўлпон», 2002; Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб. – Тошкент: «Фан», 1992; Жўраев Т. Онг оқими ва тасвирийлик. – Тошкент: «Фан», 1994; Тўраев Д. Ҳозирги ўзбек романларида бадиий тафаккур ва маҳорат муаммоси (60-80-йиллар). Филол. фан. док. дисс. ...автореф. – Тошкент, 1994; Мелиев С. Шеъринг матнининг поэтик хусусиятлари. Филол. фан. номз. дисс. ...автореф. – Тошкент, 2001; Пардаева З. Ҳозирги ўзбек романларининг таракқиёт тамойиллари. Филол. фан. док. дисс. ...автореф. – Тошкент, 2003; Жўракулов У. Ҳудудсиз жилва. – Тошкент: «Фан», 2006; Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: «Ғ.Ғулом нашриёти» НМИУ, 2015; Тўраев Д. Давр ва ижод масъулияти. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2004; Ёкубов И. Мустақиллик даври романлари поэтикаси. Филол. фан. док. дисс. ...автореф. – Тошкент, ЎзГА ва ФИ, 2018; Қуронон Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Тошкент: «Шарк», 2004; Дониёрова Ш. Истиқлол даври ўзбек романларида миллий рух ва қаҳрамон муаммоси. Филол. фан. док. дисс. ...автореф. – Тошкент, 2012 ва б.

Тадқиқотнинг вазифалари:

замонавий ўзбек романчилигида бадиий психологизмнинг ўрни ва илмий-назарий критерийларини аниқлаш;

Улуғбек Ҳамдамнинг илк романи – “Мувозанат”нинг миллий, маънавий-маърифий, бадиий-эстетик, индивидуал-психологик омилларини белгилаш;

“Исён ва итоат” романи сюжети ва композициясида ҳаёт воқелигининг метафориклаштирилган бадиий-психологик талқин усулларини ёритиб бериш;

“Исён ва итоат” романидаги образ, характер, портретлар тасвирида инсон феноменининг бадиий-психологик асосларини далиллаш;

“Сабо ва Самандар” романи услубида бадиий-психологик тасвир доминантлигини асослаш орқали роман концепциясида қаҳрамон ботиний олами тасвири етакчилигини асослаб бериш;

Улуғбек Ҳамдам романларида бадиий психологизмнинг ўзига хослиги, мустақиллик даври миллий адабиётшунослигимиз учун аҳамияти ҳақида назарий умумлашмалар чиқариш.

Тадқиқотнинг объекти Улуғбек Ҳамдамнинг «Мувозанат», «Исён ва итоат», «Сабо ва Самандар» романлари тадқиқот объекти вазифасини бажарди. Бадиий психологизм ва композицион бадиий яхлитлик муаммолари негизида ўрни билан адибнинг айрим ҳикоя ва қиссалари, таржималари ҳам таҳлил доирасига жалб этилди.

Тадқиқотнинг предмети замонавий ўзбек романчилигида бадиий психологизм чуқурлашувидаги ўзига хосликнинг миллий-адабий анъана, ижодий ўзлаштириш, ижодкор индивидуаллиги ва жаҳон насри таъсирида пайдо бўлган поэтик ўзгаришлар эканини таҳлил қилишдан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацион тадқиқотни бажариш учун қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик, аналитик, герменевтик ва биографик методлардан фойдаланилди. Бадиий психологизм принциплари ва назарий

қонуниятлари ўрганилган тадқиқотларнинг илмий-назарий умумлашмаларига таянилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Улуғбек Ҳамдам романларидаги бадиий психологизмни юзага чиқарувчи тасвир воситалари ва поэтик усуллар, ижодий индивидуаллик, бадиий шакл ва услуб ўзига хослиги сингари масалалар ўзбек ҳамда жаҳон адабиётшунослиги назарий тушунча ва тамойилларига таяниб асосланган;

ёзувчининг бадиий психологизмдан фойдаланишдаги ижодий маҳорати, адабий қаҳрамон яратиш ва характерлар руҳиятини бадиий далиллаш йўсини, қаҳрамонларга ҳиссий таъсир этадиган табиат манзаралари антитеза принципида ифодалангани, портретга хос характеристикаларда хатти-ҳаракат, ички динамика кузатилиши, қаҳрамонлардаги “ички фаоллик”ка катта эътибор берилгани бадиий матнга асосан ёритилган;

“Мувозанат” романида бадиий психологизмнинг намоён бўлиш ижодий тамойиллари адибнинг шаклий-услубий изланишлари, поэтик ифода тарзи контекстида “Исён ва итоат” романига хос “ички монолог” ва “онг оқими” ифода усулларининг персонаж нутқини индивидуаллаштириш ва психологик асослашдаги роли аниқланган;

“Сабо ва Самандар” романи эпик баён тарзи орқали У.Ҳамдам насрида поэтик анъананинг ўрни, психологик таҳлил уларда инсон маънавий-психологик ҳаётини талқин этишнинг синтезлашган усуллари билан уйғунлашиб кетганлиги ёритиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

роман жанрининг поэтик қонуниятлари ва психологик лавҳаларнинг бадиий яхлитликда тутадиган ўрни ва аҳамияти композицион узвийликда ўрганилган;

макон ва замонда кечаётган инсон ҳаётини бадиий талқин этишда фалсафий фикр такомили, давр руҳияти ва ижодкор шахсияти муштараклиги белгилаб олинган;

мустақиллик даври ўзбек романларида бадиий психологизмнинг янгича тамойиллари шакллангани асосланган;

Улуғбек Ҳамдам романларини талқин ва таҳлил қилиш жараёнида услубий психологик манералар индивидуаллигига қаратилган;

портрет, пейзаж, нутқ, ички монолог, психологик деталь, туш мотиви, мулки борлиқ тасвири, қистирма эпизод каби психологик таҳлил воситалари маъно ва вазифаларига кўра тасниф этилган;

роман хронотопида муҳимлик касб этган асосий психологик усул ва воситалар ижодкорнинг субъекти билан ўрганилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги республикамиз ҳамда хорижлик олимларнинг фикр ва қарашларига асосланганлиги; тадқиқот вазифаларига мос келувчи, ўзаро бир-бирини тўлдириб боровчи тадқиқот методлари қўлланилганлиги; адабиётшунослик методологияси ёрдамида таҳлил ва талқин қилинганлиги билан ўзини оқлаган.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти диссертацияда илгари сурилган концептуал ғоялар «Адабиётшуносликка кириш», «Ҳозирги адабий жараён», «Адабиётшунослик назарияси», «Бадиий таҳлил асослари» ва «Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи» фанлари бўйича ўтказиладиган тадқиқотлар ҳамда методологик ёндашувларни такомиллаштиришга хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти диссертацияда баён қилинган ёндашувлар ҳозирги ўзбек романчилигида бадиий психологизм хусусиятлари, бадиий шакл унсурларининг бадиий мазмунни шакллантириш ва ифодалаш учун энг қулай тарзда уюштирилиш тамойиллари ҳақидаги назарий хулосалардан таълим тизимида ўқитилаётган «Адабиётшуносликка кириш», «Ҳозирги адабий жараён», «Адабиётшунослик назарияси», «Бадиий таҳлил асослари» ва «Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи» фанлари бўйича дарслик ва ўқув қўлланмалари тайёрлаш, маърузалар ўқиш, шунингдек, академик лицей ва касб-ҳунар коллежи ўқувчиларига мустақиллик даври романчилиги бўйича машғулотлар олиб боришда, жанр бадиияти,

ижодкорлар поэтик маҳоратига оид махсус курс ва семинарлар ташкил этишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ҳозирги ўзбек романларида бадиий психологизмни тадқиқ этиш ҳамда унинг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш асосида:

жанр ички шакллариининг юзага келишининг тадрижий тақомилига оид назарий қарашлари ва илмий хулосаларидан ФА-Ф1-ҒОО2 рақамли «Қорақалпоқ фольклори ва адабиёти жанрларининг илмий масалаларини тадқиқ этиш» мавзусидаги фундаментал давлат лойиҳасини бажариш жараёнида фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 6 мартдаги 89-03-938-маълумотномаси). Натижада, ихтисослик фанларини ўқитиш, малака ошириш курслари, шунингдек, она тили ва адабиёти фани ўқитувчиларининг дарс самарадорлигини оширишга эришилган;

Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси Жиззах вилояти телерадиокомпаниясининг телевиденияси “Ижоднинг сеҳрли олами” кўрсатуви сценарийсини тайёрлашда (Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси Жиззах вилояти телерадиокомпаниясининг 2019 йил 11 апрелдаги 01-08/434-маълумотномаси), ҳамда “Ассалом, Жиззах” тонгги дастури сценарийсини тайёрлашда ҳозирги ўзбек романларида бадиий психологизмнинг тақомиллашиб бориши хусусидаги назарий фикр-қарашлардан фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси Жиззах вилояти телерадиокомпаниясининг 2019 йил 11 апрелдаги 01-08/434-маълумотномаси). Натижада, ушбу кўрсатув ёшлар орасида китобхонлик маданиятининг шаклланишига, уларнинг маънавий оламини бойитиш ва дунёқарашини кенгайтиришга замин яратган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 20 та, жумладан, 3 та халқаро ва 5 та республика илмий-амалий анжуманларида маъруза қилиниб, муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 20 та илмий иш эълон қилинган. Ўзбекистон Республикаси Олий аттестацияси комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 9 та мақола, жумладан, 7 таси республика ҳамда 2 таси хорижий журналда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишнинг ҳажми 156 бетни ташкил этади.

I. БОБ. БАДИЙ ПСИХОЛОГИЗМ КРИТЕРИЙЛАРИ ВА ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК РОМАНЧИЛИГИ

1.1. Бадиий психологизм ва унинг илмий-назарий критерийлари

Сўзнинг ҳар қандай бадиийлаштирилган шакли, у оғзаки ёки ёзма бўлишидан қатъий назар, инсон маънавий-психологик оламига таъсир ўтказиши жиҳатидан муҳимдир. Бадиий асар тайёр ҳолга келган тақдирда ҳам, ўқувчисини топмагунига қадар, ўзининг етакчи эстетик вазифасини бажара олмайди. Фақат бадиий асарнинг ўқувчи билан “мулоқоти” бошланган нуқтада у жонланади, рецептив моҳият касб этади. Худди шу нуқтада бадиий психологизм механизми ишга тушади. Сўзловчи ёки ёзувчи бадиий баёни, тасвир усули, психологик ифодалаш услуби жонланади.

Сўз илмининг етакчи намоёндалари асарларида қайд этилишича: «образли қилиб айтилган сўз киши руҳини ўзига бўйсундирадиган бир ҳолат касб этади. Бу шундайки, маълум бир ишлар кишига кўринмасдан, улар ҳақида бирор фикр юритилмасидан ва уни эътироф этилмасдан туриб, улар кишига хуш келади, баъзиларидан эса киши ўзини тияди. Бир сўз билан айтганда, бундай нарсадан одам безовталанади, лекин бу безовталиқ онгли равишда бўлмай, балки нафсоний – психологик таъсирланганлик натижасида бўлади»⁴. Ибн Синонинг ушбу фикрида сўзнинг тингловчи ва ўқувчига таъсири ундаги маънавий-психологик таъсирланиш билан боғлиқлиги, яъни рецептив жараён эканига алоҳида диққат қаратилган.

Бадиий сўз ҳодисаси инсонлар жамиятига айнан уларнинг ўзларини ўзларига тавсифлаш, таърифлаш, тасвирлаш, кўрсатиш орқали таъсирлантириш санъатидир. Бу циркулятив жараён бўлиб, ижтимоий-тарихий, маиший-биографик, индивидуал-психологик ҳодиса ва ҳолатларни кузатиш, улардан таъсирланиш, шу таъсир доирасидан чиқмаган ҳолда ёки шу ҳолатга тушиб тасвирлаш, баён этиш, пировард натижада бошқаларни ҳам таъсирлантириши каби мураккаб босқичлардан ташкил топади. Айни

⁴ Абу Али ибн Сино. Шеър санъати. <http://www.e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/392.html>

церкулятив жараённи илмий-назарий тушунчалар тарзида қайд этадиган бўлсак, биринчиси “ижодий жараён”, иккинчиси “рецептив жараён” деб номланади. Бадиий психологизм диалогик ҳодиса бўлиб, шу икки жараён ўртасида содир бўлади. Профессор Абдурауф Фитрат бу жараённи қуйидаги жумлада қисқа ва аниқ тарзда шундай ифодалайди: “Адабиёт – фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир”⁵.

А.Фитрат бундай шаклан лўнда, услубан содда, илмий жиҳатдан аниқ таърифга тасодифан келиб қолган эмас, албатта. У бир мутафаккир сифатида Шарқ назарий адабиётшунослигига оид билимларни ўзига сингдирган, уларни замонавий ғарб адабиётшунослиги билан уйғунлаштирган эди. Дарҳақиқат, бадиий сўз ҳодисаси, иждодий жараён ўзбек мумтоз адабиётида азалдан мавжуд ҳодиса эди. Энг қадимги туркий тошбитиклардаги монологик нутқ орқали персонажлар психологиясидаги ватантарварлик, ҳаётсеварлик, курашчанлик ғоялари бадиий воситалар орқали кўтаринки пафосда баён этилган. Масалан, Кул тегин эпитафиясида ўз даврининг эпик тасвири билан бирга, қадим аждодларимизнинг оламни қандай тасаввур қилганлари, бундаги психологик ҳолатларнинг ўзига хос бадиий тасвирига дуч келамиз⁶. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк” асаридаги шеър, мақол, кўшиқлар, қасида, мунозара каби шеърлий парчаларда ҳам ўша давр кишиларининг индивидуал-психологик ҳолатлари, хатти-ҳаракатлари, идроклаш ва муносабатлари ўзига хос тарзда акс эттирилганига гувоҳ бўламиз⁷.

Ўзбек халқининг “Алпомиш”, “Гўрўғли” каби туркум эпосларида образлар ички оламини ёритиш учун қўлланган психологик усуллар асар бадииятини таъминлаши билан бирга, бадиий психологик тасвир тақомили

⁵ Фитрат А. Адабиёт коидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун. Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1995. – Б. 21-22.

⁶ Қаранг: 2) Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Текстқ и исследования. – М.: Академии наук, 1951, - 96 стр. 2) Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд, – Тошкент: «Фан», 2003. – 332 б.

⁷ Қаранг: Фитрат А. Энг эски турк адабиёти намуналари (Адабиётимизнинг тарихи учун материаллар). – Тошкент: «Mumtoz so'z», 2008.

учун бир муҳим босқич вазифасини ўтаган. “Гўрўғли” туркум дostonларида бу жиҳат жуда очиқ кўринади. Ҳар бир образ бошқа образлар билан мулоқот жараёнида характер хусусиятларини янада кенгроқ намоён этади. Уларнинг кескин бурилишлар, фавқулодда вазиятлардаги ҳолатларини акс эттиришда бу жиҳат яққол кўринади. Айниқса, “Гўрўғлининг туғилиши” дostonида қаҳрамонинг чилтонлар ёрида Хизр алайҳиссалом билан учрашуви, “антахур шароби”ни ичиши, халқ қаҳрамонига айланишига оид эпизодидаги психологик тасвир ҳар қандай ёзувчига намуна бўларлик даражада мукамаллиги билан ўқувчини хайратга солади⁸. Хусусан, “Алпомиш” эпосидаги қатор бадиий психологик унсурлар Бойбўри, Бойсари, Алпомиш, Барчиной, Қалдирғоч, Қоражон, Мاستон кампир, Тойчаҳон каби образларнинг руҳиятини, ички оламини ифодалашга хизмат қилган⁹. Жумладан, Алпомишнинг муродтепага чиқиш олдидан ўз-ўзига айтган монологда унинг психологик ҳолати, иккиланиши тасвирланган. Фольклоршунос олим, филология фанлари доктори Ш.Турдимовнинг қуйидаги хулосаси ушбу фикримизни яна бир бор тасдиқлайди: “Эпос сюжети халқнинг кўнгил мулкида пишиб етилади. Тилга кўчади. Бу ерда ҳукмбардор – халқнинг руҳи. “Алпомиш” бунинг тасдиғи”¹⁰.

Демак, бадиий психологизмнинг келиб чиқиши адабиёт инсон образини тасвирлай бошлаган даврларга бориб боғланади. Айнан ўша даврлардан бошлаб адабий қаҳрамон хатти-ҳаракатларининг асосини ташқи ҳолатларигина эмас, балки унинг ички ҳолатлари, интилиш ва эҳтиёжлари ташкил эта бошлаган.

Ҳарб адабиётшунослигида бу ҳодиса психопэтика (бадиий психология) деб аталади. Замонавий дунё адабиётшунослигида бадиий адабиётни психопэтик нуқтаи назардан таҳлил ва талқин қилувчи бир қанча назарий қарашлар, усул ва методлар ишлаб чиқилган. Улар орасида

⁸ Қаранг: Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967.

⁹ Alpomish: O‘zbek xalq qahramonlik dostoni/Aytuvchi: F.Yo‘ldosh o‘g‘li. Yozib oluvchi: M.Zaripov. – Тошкент: «Sharq», 2010, – 400 б.

¹⁰ Турдимов Ш. Этнос ва эпос. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2012. – Б. 29.

А.А.Потебня, Д.И.Овсянко-Куликовский, З.Фрейд, Ж.Лакан, К.Юнг қарашлари кенг тарқалган. А.Потебнянинг фикрича, бадиий асарларда образлар муҳим бўлиб, ҳар қандай образ ўзига хос индивидуал психологик хусусиятларга эга бўлади¹¹. Зигмунд Фрейд шахснинг индивидуал ҳаракатлари унинг фаолиятини психологик таҳлилига асос бўлиши ҳақидаги ғояни илгари сурган. Жак Лаканнинг “психоанализ структура”сида эса бутун асар яхлит психологик тузилма деган қарашлар етакчилик қилади. Бундан ташқари Алфред Адлер, Карл Юнг, Рене Уэллек, Остин Уррен каби олимлар бадиий асар ва ундаги поэтик образлар яратилишида психологик механизмларнинг ўрнига алоҳида эътибор қилишган. Олимларнинг фикрича, психологизм «ёзувчи шахсини тип ва бетакрор индивидуаллик сифатидаги психологик таҳлили ижодий жараёни бўлиб, у ёки бу бадиий асарнинг яратилиш қонуниятлари ва типологияси, ниҳоят, адабиётнинг ўқувчига таъсирини ўрганади»¹².

Демак, бадиий психологизм уч асосий йўналишда ривожланувчи назарий масалаларнинг ўзига хос кўриниши бўлиб, бу масалаларга эътибор бадиий адабиётда, хусусан, насрда сўнгги йилларда анча фаоллашди. Бунинг бир қанча ижтимоий, бадиий-фалсафий ҳамда психологик омиллари мавжуд. Биринчидан, ижтимоий ҳаётимизда рўй берган қатор ўзгаришлар, мустақил ўзбек жамиятининг шаклланиши, инсон омилига, аввалгидек улкан механизмнинг битта винти деб эмас, балки индивидуал субъект, шахс сифатида қараш кучайди. Иккинчидан, бадиий-эстетик қарашларимизда янги эстетик идеални шакллантиришга интилиш, дунёни янгича кўриш эҳтиёжи пайдо бўлди. Учинчидан, глобаллашув жараёнини бошдан кечираётган инсон омилига муносабат масалалари, жаҳон адабиётида бўлгани каби, ўзбек насрида ҳам қатор ўзгаришларнинг юзага келишига асос бўлди.

Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, диссертациямизнинг ўзак муаммоси сифатида тадқиқ этилаётган бадиий психологизм масаласи

¹¹ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – С. 614; Потебня А.А. Теоретическая поэтика. Из записок по теории словесности. www.gumer.ru/potebnaya

¹² Рене Уэллек, Остин Уррен. Теория литературы. – М.: Прогресс, 1978. – С.95 (328 стр.).

маданий-тарихий, фалсафий-психологик, бадиий-эстетик моҳият касб этиши билан бирга, муҳим назарий тушунча сифатида замонавий ўзбек адабиётшунослиги такомилу учун хизмат қилади. Шунингдек, замонавий ўзбек адабиёти материаллари асосида айни бадиий ҳодисага хос назарий критерийларни умумлаштириш, янги қирраларини аниқлаш заруратини кўрсатади.

Замонавий адабиётшунослик илмидаги “бадиий психологизм” тушунчаси бугунги кунда семантик жиҳатдан етарлича аниқ эмасдек таассурот уйғотади. Тадқиқотчилар умумий ва амалий характердаги ишларида бу терминни бот-бот қўллайдилар. Аммо унга хос критерийларни белгилашда фикрлар мазмуни баъзан қарама-қарши келиб қолган ҳолатлар ҳам учраб туради. Чунки бадиий психологизм адабиётшунослар диққат марказида турган нисбатан мураккаб ҳодисалардан бири ҳисобланади: унинг ўзига хос хусусиятлари ва кўп жиҳатлилиги, бир томондан, муаммони ўрганиш жараёнида кўпгина фанларга оид билимларни талаб этишида (психология, фалсафа, эстетика, адабиётшунослик фанлари сарҳадларини қамрашида) намоён бўлса, бошқа томондан – адабиётшуносликнинг барча асосий муаммолари билан бевосита алоқадорлигида кўринади.

Мумтоз ва замонавий адабиётшуносликда бадиий ижоддаги психологизм масаласи кўп марта кўтарилган. Мазкур муаммо юзасидан олиб борилган тадқиқотларнинг сероблиги ва уни кўп жиҳатдан (назарий, адабий-тарихий, аналитик нуқтаи назарлардан) ўрганиш мумкин эканлигига қарамасдан, бугунги кунда қуйидагиларнинг етишмаслиги яққол сезилиб қолмоқда:

- бадиий психологизмга хос назарий критерийлар тўла-тўқис аниқланмаган;

- бадиий психологизм принципларининг ўзгариб бориши, ҳар бир давр, адабий муҳит, индивидуал ижодкор асарларида унинг нисбатан фарқли кўринишларда намоён бўлиш табиати эътибордан четда қолиб келади;

- терминологик аниқлик етишмайди. Турли тадқиқотларда бу терминнинг хилма-хил шакл ўзгаришларига учраши кузатилади;

- методологик жиҳатдан бадиий психологизм ҳодисасига нисбатан турли таҳлил методларининг умумлаштирилган комплекс талқин шакли мавжуд дея олмаймиз.

Демакки, конкрет ижодкор, конкрет бадиий асар психологик таҳлилини амалга ошириш учун дастлаб ушбу назарий-методологик муаммолар хусусида бир тўхтамга келиб олиш зарурати бор.

А.Б.Есин: “Психологизм – бу адабиётнинг ўзига хос воситалари кўмагида хаёлий (тўқилган) шахс (адабий персонаж) ҳис-туйғу, фикр ва кечинмаларини етарлича тўлиқ, батафсил ва чуқур қилиб тасвирлаш”¹³, деган таърифни беради. Л.Я.Гинзбургнинг таъкидлашича, психологизм персонаж ички дунёсининг рационал, соддалаштириб тасвирланиши билан бақамти эмас, балки: “Бадиий психологизм қаҳрамоннинг ўзини тутишидаги хаёлга ҳам келмаган, ногаҳоний, тасодифий қарама-қаршиликлардан бошланади”¹⁴. В.В.Компанеец томонидан психологизм тасвир усулидан кўра, муаллиф психологиясини бадиий акс эттириш воситаси деб тушунилади. “Асарда психологик таҳлилнинг пайдо бўлиши, – дея қайд этади В.В.Компанеец, – унинг шакли ва типологияси кўпинча ёзувчи дунёқарашига, мақсадига, истеъдоди ва шахсий фазилатларининг характериға, асардаги вазиятга қарамдир. Айни чоғда, афтидан, психологик таҳлилни онглиликка асосланган эстетик принцип сифатида баҳолай туриб, унинг у ёки бу хусусиятлари сўз рассоми томонидан атай танланганлигини нисбийлаштириш шарт эмас”¹⁵.

А.Иезуитов эса адабиётда психологизм муаммосини ўрганар экан, мазкур тушунчанинг кўп маъноли эканлигини қайд этади. Уларни учга бўлиб таърифлайди: “1) сўз санъатининг туғма белгиси, унинг узвий хусусияти, бадииятининг исботи...; 2) бадиий ижод маҳсули, муаллиф, унинг

¹³ Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – С. 18.

¹⁴ Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Л.: Советский писатель, 1971. – С. 300.

¹⁵ Компанеец В.В. Художественный психологизм в советской литературе. (1920-е годы) – Л.: Наука, 1980. – С. 47.

персонажлари ва янада кенгроқ – ёзувчи шахсияти ва у яратган қаҳрамонлар образи орқали очиладиган жамият психологиясининг (синф, табақа, ижтимоий гуруҳ, давр ва ҳ.к.) ифодаси ва акси...; 3) онгли ва белгиловчи эстетик тамойил”¹⁶. Р.Уэллек ва О.Уорренларнинг “Адабиёт назарияси” китобида: “адабиёт психологияси” термини остида, асосан, “у ёки бу бадиий асар яратилишининг психологик типологияси ва қонуниятларини ўрганишни тушуниш мумкин”¹⁷. Бинобарин, “Бадиий психологизм бу қаҳрамонларнинг ғоявий-психологик изланишларини ўзида мужассам этган бадиий шакл, инсон характерининг шаклланишини, шахс дунёкарашидаги асосларни адабиёт томонидан ўзлаштирилиш шаклидир. Психологизмнинг маърифий-муаммовий ва бадиий қиммати, энг аввало, шунда кўринади”¹⁸. Баъзи тадқиқотчилар: “қаҳрамонлар психологик ҳаётини унинг чуқур зиддиятлари фонида текшириш”ни тушунган ҳолда, муаллиф, китобхон ва қаҳрамон психологиясини бир-бирдан фарқлаш зарур”лигини таклиф қилишади¹⁹.

Келтирилган иқтибослар масалани изоҳлашдаги хилма-хилликни, адабиётшуносликда психологизм муаммосига ёндашувлар ҳар томонлама кечаётганини ва бу терминнинг кенг ва тор маънолари борлигини кўрсатади. Бизнингча, психологик таҳлил бобидаги маҳоратни белгилашда мазкур таърифлардан бадиий асар табиатидан келиб чиқувчиларигина энг муҳимлари ҳисобланишга лойиқ. Айнан шу хусусият ва критерийларни белгилаб олиш ва уларни бадиий психологизмга хос янги хоссалар билан бойитиш у ёки бу бадиий асар яратилишининг қонуниятларини ўрганишда қўл келади.

Масала моҳиятини узил-кесил белгилаб олишнинг мураккаблиги психологизмнинг мазмуний-шаклий сифатлари билан изоҳланади. Агар адабиётшуносларнинг аксарияти (А.И.Павловский, Ф.М.Хатипов, А.Б.Есин)

¹⁶ Иезуитов А. Н. Проблемы психологизма в эстетике /литературе. // Проблемы психологизма в советской литературе. – Л.: 1970. – С. 30.

¹⁷ Уэллек Р. и Уоррен О. Теория литературы. – М.: Прогресс, 1978. – С. 95.

¹⁸ Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. – М.: 1988. – С. 176.

¹⁹ Андреев А.Н. Целостный анализ литературного произведения: учеб. пособие для студ. вузов. – Минск: НМЦентр, 1995. – С. 81.

қахрамонлар ички оламини бадий тасвирлаш усулини психологизм деб ҳисоблашса, унинг бугунги адабий-назарий тушунчалар ва асар кўп қатламлилиги тизимида тутган ўрнини белгилашга бўлган уринишлар етарли самарани бермайди. Модомики, муҳокама доирасига бадий тасвир ва ифода воситалари (портретлар, психологик пейзаж ва деталлар) ҳамда “предметлар олами билан боғланмаган, тасвирийлиги яққол кўриниб турмайдиган нарсалар – персонажлар руҳиятини ифодалаш”²⁰ ҳам киради. Персонажлар руҳиятини ифодалашнинг ўзини баъзилар услубга (А.Б.Есин), айримлар образли мазмунга (И.И.Виноградов), бошқа бировлари шаклий-мазмуний сифатга хос хусусият дея тушунишгани учун ҳам бу борада аниқ бир тўхташга келиш мураккаблашади.

Шундай қилиб, бадий психологизмнинг аниқ критерийларини яратишдаги қийинчиликлар (1) “психологизм”, “психологик таҳлил”, “психологик тасвир” тушунчаларининг қоришиб кетиши²¹; (2) психологизмни бадий асарнинг таркибий қисми, аслий сифати ёки даражаси сифатида қатъий белгилаш; (3) психологизм ва риторик учбурчак (муаллиф – қахрамон – китобхон) ўртасидаги ўзаро муносабатни аниқлашдаги ноаниқликлар билан шартланади.

Адабиётшуносликдаги психологизм муаммосига бағишланган ишларни бир-бирига чоғиштириш: назарий ёндашувларда яқдиллик йўқлигини; асарлардаги индивидуал-муаллифлик психологизми масалалари юзасидан ишларнинг сероблигини; XIX адабий психологизмининг энг кўп ишланганлигини; XX аср психологизми ва унинг жаҳон адабиётидаги динамикасига бағишланган қиёсий-тарихий ишларнинг мавжуд эмаслигини кўрсатди.

²⁰ Кормилов С.И. Теоретическая система Г.Н.Поспелова и проблема современной системы теоретико - литературных понятий // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 1995. № 3. – С. 8.

²¹ Ф.М.Достоевский ҳақидаги тадқиқотида О.Н.Осмоловский тубандаги дифференциацияни таклиф қилади: психологик таҳлил (“руҳиятни бадий-мантикий ажратиш ва тушунтириш”), руҳий тасвир (“қахрамонларнинг ҳис-туйғу ва кечинмаларини образли тасаввур этиш”), психологизм (“инсон психологияси, уни англаш ва ифодалаш методлари тўғрисидаги назарий тушунча”) // Осмоловский О.Н. Достоевский и русский психологический роман. – Кишинев: Штиинца, 1981. – С. 160.

Психологизмнинг янги қиёфасини унинг алоҳида ёзувчилар ижодидаги вариантларини ўрганиш, сўнгра уларни солиштириш (мазкур ҳолатда XX аср адабиётидаги психологизм феноменига алоҳида эътибор қаратилиши лозим) орқалигина тушуниб етиш мумкин. Ўйлашимизча, муаммони ишлашда XX аср адабиёти тараққиётидаги сифат ўзгаришлари ва бошқа қонуниятларни ҳисобга олиш ҳамда матндаги психологик мазмунни талқин қилишнинг янги амаллари мажмуи ишлаб чиқилиши зарур.

Демак, умумлаштириб айтганда, бадиий психологизм – инсон ички ҳаётининг муаллиф таянадиган тушунчалар, унинг шахс ҳақидаги тасаввурлари ва коммуникатив стратегияси билан шартланган бадиий – образли, тасвирий – ифодавий тикланиши ва ижодий қайта ишланишидир. Психологик тасвир деганда эса, персонаж жисмоний жиҳатлари (ҳис-туйғулари, кечинмалари, ҳолатлари) ва унинг маънавий-психологик оламидан чиқиб келадиган шахсий тажрибасининг бадиий тадқиқини тушунамиз.

Шу ўринда, тадқиқотимизнинг методологик талабларидан келиб чиқиб, психологик таҳлил масаласига ҳам тўхталиб ўтиш зарурати бор. Чунки психологик таҳлил ҳам ижодий методга, ҳам адабиётшунослик методологиясига тегишли категория ҳисобланади. Психологик таҳлил моҳият эътибори билан комплекс характерга эга бўлиб, ундан ёзувчи қахрамон руҳиятини очиш учун фойдаланиши, талқинчи (синчи, тадқиқотчи) эса бадиий асарни текширишда психологик таҳлил методи ёки психоанализдан фойдаланиши мумкин.

Француз психологик романи тадқиқотчиси Н.В. Забабурова психологизмни ўрганишда асарни даражама-даража таҳлил қилишни кўзда тутувчи комплекс ёндашувни таклиф қилади²²:

1) психологик муаммо тури. У муаллиф дунёқараши ва бадиий тафаккурини белгиловчи ноадабий (тарихий-ижтимоий, фалсафий, илмий) ва

²² Забабурова Н.В. Французский психологический роман (эпоха Просвещения и романтизм). – Ростов-на-Дону: Изд. Ростовск. Ун-та, 1992. – С. 11.

адабий (адабий анъаналар, ёзувчи мансуб муайян адабий оқимнинг эстетик концепцияси ва бошқ.) омилларнинг таъсирини акс эттиради. Мазкур проблематика психологизм учун жиддий аҳамият касб этадиган масала – асарнинг қайси жанрда ёзилиши мақбуллигини кўп жиҳатдан таъминлайди;

2) муайян давр ва ижтимоий муҳитга мансуб шахс концепциясини вужудга келтиради (бадий мазмунда ва ичкини рўёбга чиқариш шаклларида амалга ошади);

3) бадий тизим ва ижодий метод муносабати юзага келади (бадий психологизм усулларининг тарихий типологияси ижодий методлар тадрижий тараққиёти билан ўзаро таққосланади);

4) поэтика даражаси (бадий савия) эътиборга олинади.

Бундай ёндашувнинг алгоритмик жиҳатдан мақсадга мувофиқлигига эътироз билдириш мумкин, албатта. Лекин шуниси аёнки, у ёки бу асардаги психологизм таҳлилининг маҳсулдорлиги бадий матн ва уни кўриб чиқишнинг яхлитлигига йўналганлиги (А.П.Скафтимов, Ю.М.Лотман, М.М.Гришман, А.Н.Андреев) билан боғлиқ. Психологизмнинг тизимли табиати уни фрагментар тарзда ўрганишга йўл бермайди. Шунинг учун ҳам “бадий матнни унинг барча томонлари, компонент ва даражалари билан жамулжамликда кўриб чиқишни тусмолловчи”²³ филологик таҳлил унинг муқобили сифатида таклиф қилиниши мумкин. Бундай таҳлилнинг вазифасини В.А.Маслова шундай белгилайди: 1) асар алоҳида унсурларининг ўзига хослиги ва уларнинг яхлитлигини аниқлаш; 2) матнга ҳам адабиётшунослик, ҳам лингвистик жиҳатдан ёндашувларни бирлаштириш; 3) унинг “шу матнни яратган муаллиф билан ҳам, уни ўқиши мўлжалланган китобхон билан ҳам ўзаро муносабатини аниқлаш”²⁴.

Янги замон психологизмининг сифат жиҳатдан ўз кўринишини ўзгартирганлиги ғоясидан (қаҳрамон психологиясини аниқлашнинг характер инқирози, хронотоп, рамзий, мифологик йўсинлари) келиб чиқиб, эндиликда

²³ Маслова В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста. – Минск, 1997. – С.

²⁴ Маслова В.А. Ўша асар. – С. 5.

асарнинг турли-туман маъно катламлари ўзаро нисбатининг психологик ўзига хослигини тизимли бир тарзда аниқлаш имконини берадиган йўлни танлаш зарур бўлади. Масаланинг бу тарзда қўйилиши ўз-ўзидан ижодий метод ва адабий жанрлар муносабатининг бадиий психологизмда намоён бўлиши ҳақидаги дастлабки хулосани келтириб чиқаради.

Романтизм даврида психологизм алоҳида намоён бўла бошлаган бўлса, кейинчалик роман жанрида шахс мустақил, ривожланувчан, ўзининг ички қонунларига биноан ҳаракатланадиган бўлди. Бора-бора романларда Н.Чернишевский томонидан Л.Толстой ижодига нисбатан таърифланган “қалб диалектикаси” бўй кўрсатди. Бу билан ёзувчи томонидан қаҳрамон психологик эволюциясининг нафақат ибтидо ва интиҳоси, балки бир ҳиснинг бошқасига драматик тарзда кўчиб юришининг тасвирланиши ҳам назарда тутилган эди. Бадиий адабиётда психологизм ёзувчи маҳоратини юзага чиқарадиган асосий услубга айланиб боргани учун ҳам адабиётшунослар томонидан атрофлича ўрганила бошланди ва муайян методологик асосни ташкил этувчи назарий тадқиқотлар яратилди. В.М.Жирмунский, Л.Я.Гинзбург, И.В.Страхов, А.Б.Есин, Б.А.Успенский каби рус адабиётшунослари кўплаб тадқиқотлар яратишди.

Л.Я.Гинзбург “Психологик таҳлил тўғридан-тўғри муаллиф ёки қаҳрамонлар ўз-ўзини тафтиш қилиши шаклида ёки билвосита – қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини, кечмишларини тасвирлаш орқали амалга оширилади”²⁵, дея фикр билдирса, И.В.Страхов психологик таҳлилни характерларни тасвирлашнинг “*ботиний*” (ҳаракатдаги шахсларнинг ички нутқ, хотира образлари ва тасаввурлари орқали ифодаланадиган ички оламини кашф этиш) ва “*зоҳирий*” (нутқ, нутқий ўзини тутиш, мимика ва психиканинг ташқида акс этадиган бошқа воситалари ифодавий ўзига хослигининг ёзувчи томонидан талқин этилиши) турларига ажратади²⁶. И.В.Страховнинг фикрига қўшилган ҳолда, адабиётшунос А.Б.Есин психологик таҳлилнинг учинчи –

²⁵ Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – М.: Intrada, 1999. – С. 347.

²⁶ Страхов И.В. Психологический анализ в литературном творчестве: пособ. для студ. /В 5 ч./ – Саратов: Изд. Саратовского университета, 1973. – Ч. 1. – С. 4.

“жамловчи-белгиловчи” (суммарно-обозначающей) шакл билан тўлдиришни таклиф қилади (персонаж фикрлари ва туйғулари ҳақида ички оламда кечаётган ўша жараёнларни қисқача тавсифлаш, белгилаш орқали китобхонга хабар бериш усули)²⁷. Эътибор берсак, адабиётшунослар психологик таҳлилнинг уч асосий – бевосита, билвосита ва “жамловчи-белгиловчи” шаклини таснифлашади.

Бадий психологизмнинг XIX ва XX асрдаги жаҳон насри намуналари тадқиқи, баъзи ҳолларда ижтимоий тузумлар, инқилобий карашлар, концерватив кўрсатмалар асосида шаклланган назарий критерийлари замонавий ўзбек адабиёти намуналарида ҳам муайян даражада ўз аксини топган. Хусусан, Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Ойбек романларида психологик тасвирнинг нисбатан анъанавий – диалогик зидлов, чоғиштирма, монологик таҳлил шакллари, Абдулла Қаҳҳорда адабий қаҳрамоннинг ботин коллизияси, Одил Ёқубов ва Пиримқул Қодировлар насрида реал тарихий вазият ва инсон ботинининг муштарак бадий таҳлили, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам ва Аҳмад Аъзамларда шахс психологиясининг дифоник ва полифоник тасвирлари, Назар Эшонқул, Исажон Султонларда эса метафоризациялаштирилган психологик тасвир тамойиллари кўзга ташланади. Буларнинг барчаси замонавий ўзбек насрида бадий психологизм тамойилларининг ўзгариб, ривожланиб борганини кўрсатиши билан бир қаторда, ўз адабий муҳити доирасида бадий психологизм принципларига сезиларли янгиликлар қўшганидан далолат беради. Тадқиқотимиз объекти бўлган ёзувчи Улуғбек Ҳамдам романларида эса қайд этилган анъаналарнинг синтезлашуви билан бирга, кенжа авлод вакиллариға хос психологик тасвир серкирралилиги, жаҳон тажрибалари воситасида янгиланиш тамойиллари кузатилади.

Улуғбек Ҳамдам “Ёлғизлик” (1998), “Узоқдаги Дилнура”(2010) каби қисса ва ҳикоялар тўпламлари, “Мувозанат”(2002), “Исён ва итоат”(2004),

²⁷ Есин А.Б. Принципы и приёмы анализа литературного произведения. Учебное пособие. – 3-е изд. – М.: Флинта-Наука, 2000. – С. 126.

“Сабо ва Самандар” (2008), “Йўл” (2017) сингари романлари билан кенг китобхонлар, адабиётшунос олимлар эътиборини жалб қилаётган адибдир. Ёзувчининг романчиликдаги илк тажрибаси – “Мувозанат” романида миллий тарихнинг муайян даври кесимида халқимиз ҳаётида юз берган бурилиш паллалари, тақдир йўли мураккаб замонда кечган одамлар руҳиятидаги эврилишлар мустақиллик даврининг кайноқ кайфияти билан уйғунлашиб, эпик кўламдорлик ва бадий-публицистик йўсинда эпик тасвир этилди. Муаллиф номи Л.Бўрихон, И.Султон, А.Йўлдош сингари ўз замондошлари билан бир сафда саналиб, айрим насрий асарлари, хусусан “Мувозанат”нинг сахна варианты ҳам юзага келди. Адиб романлари монографик тадқиқотлар доирасида илмий-назарий таҳлилга жалб этила бошлади.

Бизнингча, ёзувчи битикларини ижодий индивидуаллик, поэтик шакл ва услуб ўзига хослиги, адабий қаҳрамон яратиш ҳамда характерлар руҳиятини бадий таҳлил ва тадқиқ этиш маҳорати – “бадий психологизм” нуқтаи назаридан яхлит адабий жараён негизида монографик планда ўрганиш ғоят муҳимдир. Чунки тўлақонли инсон образини яратишнинг муҳим воситаларидан бири бўлган бадий психологизм иккита муҳим мақсаднинг бевосита (муаллиф баёни) ёки билвосита (“ички монолог”, “онг оқими”) тарзда юзага чиқади. Бадий психологизмнинг барча усул ва воситалари орқали: а) қаҳрамон руҳияти очиб берилади; б) персонаж фикр-ўйлари, ҳистуйғулари, хатти-ҳаракатлари ва нутқи индивидуаллаштирилади, психологик асосланади. Бадий психологизм муайян персонаж руҳияти тасвирида ўзаро қоришиқ ҳолда намоён бўлса-да, улардан бири доминантлик қилиб, бошқалари эса шу етакчи тамойилни тўлдириб, конкретлаштириб келади.

Кейинги йиллар ўзбек романларида бадий психологизм ва психологик талқинлар нисбатан қуюқлашди. Бинобарин, У.Ҳамдам романларидаги руҳият тасвири масаласини тадқиқ этиш жорий адабий жараёнда намоён бўлаётган инсон психологиясини очиб бериш, шахсни турли фалсафий мезонлар асосида таҳлил қилиш восита ва усуллари теравроқ тушунишга

хизмат қилади. Бу жиҳатлар бадиий психологизм критерийлари асосида кузатилганда қуйидагича намоён бўлади:

1. Муайян ҳаётий вазият-ҳолатларда персонажнинг ўзини тутиши драматик асарлардаги сингари унинг хатти-ҳаракат ва гап-сўзлари орқали очилса, динамик принцип (драматургик усул) амал қилади. Бу хусусият ёзувчининг илк романи – “Мувозанат”да яққол кўринади.

2. “Исён ва итоат” типдаги романларда типологик принципга асослангани учун персонажлар руҳияти улар шаклланган ва ҳаракатланаётган муҳит, шарт-шароит билан боғлиқликда тасвирланади. Воқеликнинг муаллиф ва асар қаҳрамони тасаввурида метафорик қабул қилиниши ва бадиий ифода этилиши фаол кузатилади.

3. Персонаж кўнглидаги ҳис-туйғулар, онгидаги фикр-ўйларнинг табиий, ижтимоий-генетик илдизлари – “қалб диалектикаси” изчил ва атрофлича тасвирланган ҳоллар: масалан, “Сабо ва Самандар”, “Йўл” романларида аналитик принципга амал қилинади. Зотан, барча ҳис-туйғу ва фикр-ўйлар бири иккинчисидан тадрижий ўсиб чиқиб, бир-бирини тўлдириб, изоҳлаб, сифат жиҳатидан ўзгартириб, кучайтириб боради. Бунинг натижаси ўларок, роман қаҳрамонининг кўнгил ҳоллари ҳамда дунёқарашига монанд қилмиши ва қисматидаги кескин бурилишларни тайёрлаш, ишончли, холис тасвирлаш имконини юзага келтиради.

XX аср адабиётида психологик тасвирнинг ўтган аср адабиёти томонидан ўзлаштирилган усул ва йўсинларидан кенг фойдаланилди. Хусусан, персонажнинг ташқи белгилари унинг портрети ёки макон, интерьер билан муносабати орқали тасвирланган ҳолатлар тасвири бугунги ўзбек романларида ҳам изчил давом эттирилмоқда. Буни Улуғбек Ҳамдамнинг романлари мисолида тушунтирсак, қуйидаги парчага мурожаат қилиш лозим: «Қишлоқ. Ёз. Ариқ бўйида соч ёйиб турган райҳону жамбилдан узиб ҳидлаганча беш-олтита одам гаплашиб ўтиришибди. Вақти-вақти билан рўпарадаги эшикка қараб-қараб қўйишади. Ичкарида эса оқ яктаги, бошидаги дўпписи ўзига бирам ярашган, чўққи соқол одам

қаршисидаги ўзи тенгқур оқсоқолнинг томир уришини эшитиб кўриб дардини айтиб турибди»²⁸. Бу ерда ёзувчи макон ва замон (*Қишлоқ. Ёз. Ариқ бўйи, эшик,*) тасвири ҳамда психологик портрет (*оқ яктаги, бошидаги дўпписи ўзига бирам ярашган, чўққи соқол одам*) усули ёрдамида образларнинг психологияси очиб берган. Чунки қишлоқ ва оқсоқол дейилганда аксарият ўқувчи тасаввурига тажрибали, ҳаётдан мамнун, самимий, ахил, меҳр-оқибатли одамлар келади. Ёзувчи психологик портрет усули билан табибнинг ички оламини ҳам очиб берган. Оқ яктак, дўппи ва чўққи соқолли одам миллий характердаги ўзбек кишиси ҳисобланиб, аксарият кишиларда ўзига нисбатан ҳурмат уйғотади. Демак, ёзувчи халқ психологияси ва романдаги психология ўртасидаги муносабатни тўғри шакллантирган. Натижада асар ўқувчи онгига ҳам таъсир этадиган даражада тасвирларга бой чиққан.

Шу билан бирга бу ерда ҳикоя қилувчи “нуқтаи назари” ва ҳикоя субъектлари нуқтаи назарларининг муносабати психологик жиҳатдан ўзига хос аҳамият касб этади. Чунки тасвирдан аниқ бўлишича, ёзувчининг позицияси (нуқтаи назари) ижобий дейиш мумкин. Лекин парчадан кейин келадиган бадиий информация (“–Эшитдингизми, йўқми, бугун шогирдингиз чиқибди, – табиб узатган дори халтачаларини оларкан, сўраб қолди кекса бемор”)²⁹ персонажлар нуқтаи назари, психологияси ҳақидаги маълумот беради. Демак, табибнинг шогирди (Акбар) қамалиб чиққан, табиб уни шогирд сифатида яхши кўради, ишонади. Ана шу икки жиҳат романдаги психологик хаританинг умумий тасвирини баён қилади. Чунки асардаги ёзувчи психологияси ижодий концепциядан келиб чиқиб, персонажлар психологияси, характеридан фарқ қилиши табиий.

Аслида “нуқтаи назар” категорияси адабиётшунос Б.А.Успенскийнинг ташқи ва ички психологик нуқтаи назарлар ҳақидаги концепциясига кўра, психологизмнинг асосий турлари – бевосита ва билвосита психологизм

²⁸ Ҳамдам, Улуғбек. Ватан ҳақида қўшиқ. Исён ва итоат. – Тошкент: Akadernashr, 2014. – Б. 285.

²⁹ Келтирилган манбаа. – Б. 286.

асосида шаклланади³⁰. Олимнинг мазкур фикри нисбатан кенг қамровли бўлиб, тил (асар тили) нуктаи назаридан олинса, диалогни объектив психологизм, монолог эса субъектив психологизмга киритиш мумкин. Чунки суҳбат давомида персонажлар нисбатан аниқроқ, объективроқ бўлган мавзу бўйича гаплашади. Монологда эса кўпроқ субъективлилик етакчилик қилади. Бироқ, Б.А.Успенскийнинг психологик усулларни бундай таснифлаши нисбийликка, тўлдирилиш лозим бўлган ўринларга эга. Чунки ички олам тасвири ёки ташқи тасвир, персонаж ва ёзувчи-ўқувчи нуктаи назари каби кўплаб факторларни фақат субъектив ва объектив деб иккига ажратиб қўйиш, жўн ходиса бўлиб қолган. Ахир, ҳар бир персонажнинг маълум ҳолат, психологик кайфият каби вазиятлардаги ўрни турлича бўлади ва уларнинг портрети ёки асардаги бадиий-эстетик функциясини ёритиш ҳам рангбаранг бўлиши табиий. Зеро, ҳаётнинг ўзи шу қадар рангбанг ва турфалиги билан гўзал ҳисобланади. Демак, ижтимоий-тарихий вазият, макон ва замон, шахс ва жамият, одам ва олам муносабатлари инобатга олинса, психологизмга оид усуллар, воситалар турлича бўлиши мумкин. Бундан ташқари, бадиий асардаги психологизм реал психологизмга ҳамма вақт ҳам мувофиқ келавермайди. Бунда эса психологизм бадиий-эстетизм усуллариغا соя солиши ҳам мумкин.

Ўзбек адабиётшунослигида XX аср бошларидан бошлаб бадиий асардаги психологизм ҳақида қатор фикрлар билдирилиб келинади. Масалан, Миён Бузрук романга қўйган талаблардан бири, айнан, “психологик таҳлил ва табиий тасвир андозаси” бўлади³¹. А.Алимуҳаммедов эса “Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида психолок тасвир” мақоласида сюжет, образ ва айрим деталлар ўртасидаги психологик мутаносиблик, уларнинг сўз (услуб)да ифодаланиши масалаларига алоҳида эътибор қаратади³². Кейинчалик қатор

³⁰ Успенский Б.А. Поэтика композиции. Структура художественного текста и типология композиционных форм. – СПб.: Азбука, 2000. – 224 с.

³¹ Миён Бузрук. Мехробдан чаён: мавзуси, синфий туси ва тузулиши жиҳатданг текширилишдир // Ўзбек адабий танқиди: антология. – Тошкент: «Тuron-Iqbol», 2011. – Б.15.

³² Алимуҳаммедов А. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида психолок тасвир. // Ўзбек адабий танқиди: антология. – Тошкент: «Тuron-Iqbol», 2011. – Б. 51-64.

олимлар тадқиқотларида бадиий психологизм асар тили, нутқ ва унинг турли шакллари мисолида тадқиқ этилди. Жумладан, М.Қўшжонов, И.Султон, С.Мамажонов, С.Мирвалиев тадқиқотларида бадиий психологизм ҳақида турли даражаларда фикрлар билдирилган. Ўтган асрнинг 80-90 йилларида эса А.Раҳимов, Н.Шодиев, У.Норматов, Й.Солижонов, Ҳ.Умуров, П.Қодиров, каби қатор олимлар психологизм бўйича изланишларни янги босқичга олиб чиқишди. Мустақиллик йилларида эса Й.Солижонов, Т.Жўраев, Д.Тўраев, А.Холмуродов³³ каби олимлар роман, қисса ва ундаги бадиий психологизм усулини турли аспектлардан таҳлил этишган.

Н.Шодиев “Сароб” романини тадқиқ этиб, ушбу асарда янги – “ичдан кўрсатиш” принципи зухур бўлганини таҳлилий асослайди. Бунда тадқиқотчи М.Храпченконинг “Лев Толстой ижоди таҳлили” ҳамда бадиий психологизмда “қалб диалектикаси” принципини кашф этган Н.Г.Чернишевскийнинг ҳар бир ёзувчи ижодида психологик тасвирнинг бир неча йўналишлари бўлишини ва улардан бирининг ижодда етакчи ўрин тутиши ҳақидаги фикрларига таяниб психологик таҳлилнинг аналитик, динамик ва типологик принципларига алоҳида урғу беради.

Аналитик принципда образ ички дунёсининг ташқи қиёфа, ҳолат ва хатти-ҳаракатлардаги кўринишини тасвирлаш, яъни “воқеалар тафсилоти”нинг тасвирига нисбатан “ҳис-туйғулар тафсилоти” биринчи ўринга чиқади. Қаҳрамонда кечадиган жараёнлар, бу жараённинг муттасил ўзгарувчанлиги, фикрлар, ҳислар ва кечинмаларнинг ривожини кенг таҳлил этилади.

Динамик принцип – асарда образнинг ташқи қиёфа, ҳолат ва хатти-ҳаракатда намоён бўлишини тасвирлашдир.

³³ Шодиев Н. Рухият рассоми. – Тошкент: «Фан», 1977; Умуров Ҳ. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. – Тошкент: «Фан», 1983; П. Қодиров. Ўйлар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1971, У.Норматов. Талант тарбияси. – Тошкент: «Ёш гвардия», 1980; Норматов У. «Ўтган кунлар» ҳайрати. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1996. Тўраев Д. Ўзбек романларида бадиий тафаккур ва маҳорат муаммоси. – Тошкент: «Университет», 2001. Холмуродов А. Роман ва руҳият. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1999 ва бошқалар.

Д.Тўраев «Ўзбек романларида бадиий тафаккур ва маҳорат муаммоси» номли монографиясида “долзарб мавзу ҳам, турмуш материали ҳам, романдаги табиат тасвири ҳам, қахрамонлардаги ўз касб – корига доир чуқур билим баёни ҳам – агар етук характерлар, даврнинг бадиий типлари даражасида кўринмас экан, асарнинг умрбоқийлигини таъминлай олмайди», дея персонажларнинг ҳам ижтимоий, ҳам психологик индивидуаллигига жиддий талаб қўяди³⁴. Адабиётшунос Ҳ.Умуров эса М.Храпченко таклиф этган типологик принцип бирмунча сунъий эканлигини асослаб беради. Олим ўзбек романчилиги мисолида психологизмнинг аҳамиятини таҳлил эта туриб “Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги” китобида турли йўналишдаги принциплар уйғунлашган ҳолда қўлланилиши натижасида алоҳида синтетик принцип намоён бўлишини очиб беради.

Профессор Й.Солижонов ўз тадқиқотларида XX асрнинг 80-90-йиллари ўзбек насрида бадиий нутқ поэтикаси ҳақида сўз юритаётиб, монологик ва диалогик нутқ орқали шахс ички оламнинг кашф этилиши асар поэтикасини ифодаловчи восита эканлигига диққат қилади³⁵. А.Холмуродов эса “Роман ва руҳият” монографиясида ёзувчи О.Ёқубов романлари мисолида психологизм муаммоларини ўрганади ва адабиётшунослар томонидан таҳлил этилган психологик таҳлилнинг динамик, аналитик, типологик, синтетик ва ичдан кўрсатиш принциплари хусусида умумий хулосалар билдиради.

Адабиётшунос олим Б.Карим “Адабиётшунослик методологияси” ва “Руҳият алифбоси” номли китобларида бадиий психологизм, унинг метод даражасига ўсиб чиққанлиги, мазкур методнинг ўзига хос томонлари ҳақида илмий-назарий фикрлар билдирилган³⁶. Хусусан, олим мазкур метод XIX асрнинг 70-80 йилларида Ғарбий Европа ва Россияда яратилганига эътибор бериб, унинг яратувчилари анъанавий методлар имкониятларини қайта кўриб

³⁴ Тўраев Д. Ўзбек романларида бадиий тафаккур ва маҳорат муаммоси. – Тошкент: «Университет», 2001. – Б.28.

³⁵ Солижонов Й. XX асрнинг 80-90-йиллари ўзбек насрида бадиий нутқ поэтикаси. Филология фанлари фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент: ТАИ, 2002. – 302 б.

³⁶ Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. – Тошкент: Муҳаррир, 2011.- 88 б.; 2) Карим, Баҳодир. Руҳият алифбоси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 364 б.

чиқишганини, бунда «ёзувчининг эмоцияларига, ижоднинг психологик жиҳатларига, энг муҳими – авторнинг психологик-маънавий дунёси ҳамда ижод жараёнига ва бу жараёндаги психологик ҳолатларга эътибор қаратиш лозим»лигини таъкидлайди³⁷.

Келтирилган манбаларда психологик таҳлилнинг динамик, аналитик, синтетик ва ичдан кўрсатиш принципларига алоҳида урғу берилган. Психологизм асар муаллифи томонидан қаҳрамон ички дунёсини, унинг ҳис ва фикрлари ҳаракатини, онгли ва импульсив тўлғанишларини бадиий кашф этишда қўлланиладиган поэтик воситалар тизимидан иборат насрнинг ўзига хос хусусиятлари экан, айтилган пайтда, психологик тавсифда шахснинг индивидуаллаштирилган қирралари устунлик қилади. Масалан, “Ёзнинг жазирамаси аллақачон бошланган. Қишлоқдаги ишлар авж палласида: ким экин-тикин – суғоришу ўтоқ-чопиқ билан ким чорва билан банд. Ҳатто мусича, чумчуқ, қалдирғоч, қарқуноқ... каби бу юртнинг доимий қушлари ҳам эрталабдан ўз кўшиқларини бошлашган, гўё четда қўл қовуштириб туришни ўзларига эп кўришмайди. Фақат Амирнинггина кўнглига бу кўшиқлар сиғмайди – ўз оламига батамом ғарқ бўлган. Бола-чақа, рўзғор, мол-ҳол, бозор-ўчар – ҳамма-ҳаммаси Гулшоданинг гарданида. Амирнинг саҳардан кечгача қиладиган иши – таҳорат олиш, намоз ўқиш, масжиддагиларга “Тарихи Муҳаммадия” китоби-дан ўқиб бериш, ора-сирада бошқа ўқиганларини кўшиб ваъз айтиш, диний китоблар, хусусан, Қуръон тафсирлари, “Баҳоуддин балогардон”, “Ғавсул Аъзам” каби асарларнинг мутолааси ... Худонинг берган куни рўза тутди. Кам ухлаб, кам ейди. Соқолини ҳафтада, баъзан ойда бир олади”³⁸. Мазкур парчада “Мувозанат” романи қаҳрамони Амир психологияси маиший планда намоён бўлади. Табиат, жамият ва оиладан иборат учлик ташкил этган турмуш, меҳнат ва ривожланиш симфониясидан айро тушган, ўзининг ботиний истаклари, яшаш тарзи билан қаҳрамон табиати шу тарзда очиқ борилади. Бунда ёзувчи

³⁷ Карим, Баҳоидир. Рухият алифбоси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б.178.

³⁸ Ҳамдам, Улуғбек. Ватан ҳақида кўшиқ. Мувозанат. – Тошкент: Akademnashr, 2014, - Б.108.

қахрамон психологик қиёфасини тасвирлашда, асосан, бадий баён усулидан фойдаланган. Қахрамон психологик портрети, характер индивидуаллигини ёритиб беришда муайян ҳолат, ҳаракат ва деталлар тасвири қўл келган. Масалан, “ўқиб бериш”, “ваъз айтиш”, “диний китоблар мутолааси”, “рўза тут” иш, “кам ухлаб, кам ейиш”, “соқолини ҳафтада, баъзан ойда бир олиш” каби иборалар бунда муҳим портрет шакллантирувчи психологик восита вазифасини бажарган.

Бадий асар психологизми ҳақида фикр юритилганда, аввало, бадий сўз, жумла, монолог, қахрамонлар ҳис-туйғу, кечинма ва фикрларининг муаллиф томонидан баён қилиниши назарда тутилади. “Сўз тилнинг предмет, ҳодиса, воқелик муносабатлари ва уларнинг хусусиятларини аташ учун хизмат қиладиган асосий структур-семантик яхлитлигини намоён этади. Сўз бирикмаси ҳам предмет, ҳодиса, жараён, сифатларни аниқлаштириш воситаси ҳисобланади”³⁹. Юқоридаги парчада ҳам муаллиф нутқи орқали персонажнинг ташқи белгилари чизиб берилар экан, аввало, унинг ички оламидаги ўзига хосликларга диққат қилинади. Натижада шундай сўзлар тизмаси йўсинидаги бадий баён юзага келади.

Масалан, “Баҳор, кунлар илиқ, эсаётган шабадалар илиқ. Шундай бир илиқликки, ўсиб-унмоққа, кулиб-қувноқмоққа ундайди. Айниқса, апрелда, дарахт ранго-ранг: яшил, оқ, пушти, бинафшаранг ... либос кийганда. У гулдан бу гулга асаларилар ғўнғиллаб учиб юрганда, атрофни муаттар бўй, хуш манзара босиб кетди. Бутун оламда улуғвор кўтарилиш, ҲАЁТ деб аталмиш маънони ўзида жамлаб, янги куч, янги ғайрат, янги умид ва янги ҳаяжонлар билан олдинга талпиниш юз берганди...”⁴⁰ Баён қилишда ёзувчи пейзаждан фойдаланар экан, унга баҳор, илиқлик, дарахт, япроқ, гуллар, рангларни киритади. Бу эса мазкур фаслда Захро ва унинг қалбида рўй бераётган ўзгариш, ҳаёт деб аталмиш неъматдан тўлақонли шахс сифатида татиб кўришга интилиш борлигини ифодалайди. Бу тасвир орқали ёзувчи,

³⁹ Белянин В. П. Психоллингвистика. – М.: Флинта, 2003. – С.108 (228 стр)

⁴⁰ Ҳамдам, Улуғбек. Ватан ҳақида қўшиқ: Мувозанат. – Тошкент: Akademnashr, 2014, – Б. 243.

оилали, турмуш шароити бошқаларникидан яхши аёл учун миллий менталитетга ёт психологияни беришга интиладики, ментал талабларга кўра бу уят саналади. Пировард-оқибатда Захронинг орзулари баҳор гуллари каби узоқ турмайди, сўна бошлайди. Шу йўл билан ёзувчи персонаж руҳиятини, аёл сифатида ҳаётдан баҳра олишга интилишини айнан пейзаж психологияси билан уйғунлаштиради. Бундай тасвир беихтиёр ўқувчига ҳам юқади, таъсир этади.

Композицион-ҳикоя қилиш шакллари орасида нафақат персонаж томонидан анланган фикр ва кайфиятлар, балки унинг қалбидаги анланмаган, “ҳар ерда ҳозир у нозир” муаллифгагина маълум бўлган ҳаракатларни ҳам етказа оладиган учинчи шахс тилидан ҳикоя қилиш етакчилик қилади. Табиийки, бундай ҳикоя усули орқали инсон ички олами кенгроқ очиб берилади. Шундай экан, психологизм, авваламбор, бадиий-эстетик қимматга эга эканлиги, муаллиф аксиологияси ва дунёқарашининг кўрсаткичи сифатида аҳамият касб этади. Бадиий адабиётда инсон ички олами ўзига хос талқин этилади.

Европа олимлари бадиий психологизмнинг АҚШ, Франция, Буюк Британия, Германия, Австрия каби мамлакатлар адабиётшунослигида психопоэтика деб аталишига урғу беришади. Бадиий матн талқиннинг турли назарий критерийларини қайд этишади⁴¹: 1. Ўхшашлик модели – кўпинча психокритицизм шаклидаги ва бадиий образларнинг шоир (ёзувчи – Б.Ш.)нинг кечинмалари билан тўғридан тўғри алоқага асосланади. Ижодкорнинг болалигига қайтиш ёки яхши кунларини эслаш орқали бадиий асарга кўчади. Бу З.Фрейд ишларида кўпроқ кўринади. 2. Тиббий моделга кўра, бадиий матн бадиий асар муаллифи характеридаги психологик белгиларни кўрсатувчи ҳужжат сифатида қабул қилинади. 3. Герменевтик моделда эса бадиий матн рамзий тил белгиларини изоҳлаш ва очишни назарда тутади. Бунда эстетик мулоҳазаларнинг ўқувчига таъсири, уни қабул қилиши ва ижтимоий-тарихий контекстда тушуниш, бадиий ижод табиати,

⁴¹ Эстетика: Словарь. / Под общ. ред. А.А.Беляева. – М.: Политиздат, 1989. – С. 285-286 (447 с)

бадииятнинг инсонга таъсири механизмлари вазифаси муҳим саналади. Эътибор қилинса, психопэтикадаги асосий эътибор образ, муаллиф ва ўқувчи учлигига қаратилган. Бу эса роман поэтикасининг асосини ташкил этувчи композиция, сюжет қурилиши, конфликт, образлар тизими каби муҳим унсурлар таҳлилини талаб этади.

У.Ҳамдамнинг “Мувозанат” романида воқеалар баёнини муаллиф тилидан хронокал тартибда берилади, уларнинг композицион қурилиши соддаликдан мураккаблика, қуйидан юқорига тамойили асосида боради. “Сабо ва Самандар” романи композицион қурилиши, баён усули эса бутунлай бошқача кўриниш олган. Булар ҳам асардаги персонажлар руҳиятини очиш ва бунда бадиий психологик усуллардан фойдаланиш тарзи сифатида баҳоланиши мумкин. Аммо, бизнингча, бу ўзига хос йўналиш бўлиб қуйидаги критерийлик хусусиятларини намоён этади: 1) даврнинг инсон ҳақидаги фалсафий ва илмий тасаввурлардан келиб чиқади (инсон психикаси ва уни англаш йўллари ҳақидаги назарий тасаввурлар); 2) инсон концепцияси, бадиий тизим, ижодий метод билан шартланади; 3) муаллиф тақдим этган коммуникация модели билан алоқадор (мисол учун, китобхоннинг руҳият сирларидан бохабарлиги ёки маънавий тайёргарлигига муаллифнинг ишончи шама, қистирма, матн ости маъноларига эга пичингни қўллаш имконини беради). Шундай қилиб, адабиётда психологизм динамикаси унинг восита ва усулларининг оддийдан мураккабликка йўналтирилган тадрижини англатади.

Бадиий психологизм бўйича олиб борилган тадқиқотларга асосланиб, асар сюжети муаллиф ҳикояси ёки ровий ҳикояси асосида қурилади дейиш мумкин. Муаллиф ҳикояси - холислаштирилган ҳикоя қилиш усулидир. Бунда ҳикоячи “мен” ёки “биз” дея ўзини танитмайдиган қиёфасиз шаклдек, худди ҳикоя қилинаётган нарсадан узоқда турган кузатувчидек таассурот уйғотади. Ровий эса, асарда қайсидир шаклда ўзини таништиради (“мен” ёки “биз”, ҳақиқий ёки тўқима исми билан). Кўрсатиб ўтиш жоиз, ҳикоя қилувчи “мен” аксарият ҳолларда муаллиф эмас, аммо баъзан у муаллиф “мен”идир;

бирок муаллиф ва ҳикоя қилувчининг “мен”и асарда бир-бирига мос келган ҳолатларда ҳам ҳикоя қилиш муаллифга эмас, ровий образига тегишли бўлади.

Ҳикоя қилишнинг бу икки асосий усули бадиий адабиётда кенг қўлланилади, биз уларни шаклига кўра ўрганишни лозим топдик. Ҳикоя қилиш усули бадиий асар шаклининг муҳим жиҳатларидан биридир. Лекин бу шакл, ўз-ўзидан аёнки, ҳар бир алоҳида ҳолат учун муайян мазмунни ифодалаш мақсадига бўйсундирилган бўлади.

Ҳикоя қилишнинг асосий усуллари муайян “мазмуний” вазифаларни ҳам бажаради. Муаллиф ҳикоясида кўриниш берган ҳикоячи (оддийгина айтганда, муаллиф) ҳар ерда ҳозир у нозир бўлишга мажбур; у шубҳа-гумонни ўзига раво кўра олмайди, у ёки бу нарса устида иккилана олмайди. Ҳикоя қилиш мазмунининг характери айнан шу билан белгиланади. Ровий қиёфасидаги ҳикоячи эса, табиийки ўз ҳикоясида чекланган бўлади: у, айтиш мумкинки, ўзи гувоҳи бўлган ва иштирок этган нарсаларнигина билади; у воқеалар, характерлар, одамларнинг фикр ва кечинмалари ҳақида нималарнидир маълум қилиши мумкин, бирок ҳамма нарсдан воқиф ва ҳар ерда ҳозир у нозир муаллиф нуқтаи-назарини бера олмайди. Шундай қилиб, ҳикоя қилиш ибтидосининг характери ҳақидаги масаланинг ечими бутун бир асарни, унинг ўзига хослигини, характерлар композициясини тушунишнинг калити бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Психологизм тушунчаси азалий қаршилик кўрсатишни ўз ичига олади. “Унга (психологизмга – Ш.Б.) таҳлилни ажратишнинг, элементлар ўзаро янги нисбатини фарқлашнинг таянч нуқтаси сифатида зиддият зарур”⁴². Олим психологик наср табиатини ўрганар экан, психологизмни, адабиётнинг илк қадамлариданоқ, оддийгина қаҳрамон қалб ҳаётини тасвирлашдан ташқари, ижодий метод сифатида ажратиб кўрсатади. Л.Гинзбург психологизмни персонажнинг ўзини тутиши, хатти-ҳаракатидаги жумбоқларни ечишга

⁴² Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – М.: INTRADA, 1999. – С. 348.

қаратилган “очик ва яширин, бевосита ва билвосита” таҳлил сифатида “мос келмасликдан, қахрамон феъл-атворининг, юриш-туришининг хаёлга ҳам келмаган тус олишидан” бошланади, деган хулосани олға суради.

Демак, психологизм атамасини тасвир (инсон ички дунёси) предмети эмас, балки шахснинг психологик ҳаётини эстетик ўзлаштириш (бадий таҳлил) усули сифатида тушуниш лозим. Бундай таҳлилнинг икки хил кўриниши мавжуд: очик ва яширин - тағмаёноли психологизм. Биринчи ҳолатда сўз инсон ички ҳаётидаги энг кичик ўзгаришлар, тебранишларни ҳам қайд этади, иккинчисида – ҳисларнинг ўзига дахл қилмасдан, персонаж қалбида нималар юз бераётганига шама қилади, шипшитади. Лекин икки ҳолатда ҳам таҳлил бир мақсадга – одам қалб ҳаётидаги қарама-қаршиликларни очишга – психологик конфликтни намоён қилишга йўналтирилган бўлади.

Модомики, бундай конфликт турлича (очикча ва “махфий”) намоён бўлар экан, персонажларнинг асарда тутган ўрнидан келиб чиқиб психологик конфликтнинг ўзини ҳам иккига ажратиш керак бўлади.

Биринчиси, англаш мумкин бўлган конфликт. Бундай конфликтнинг асосий белгиси кечинмалар теранлигини очадиган монологдир.

Психологик конфликтнинг иккинчи хилини, Л.Выготский терминологиясидан фойдаланиб, “ғайришуурийлик” деб атаймиз. Бунга, персонажнинг ўз қалбида кечаётган кураш сабабларини фаҳмламасдан туриб, тўла-тўқис ўша муҳорабанинг измида эканлиги билан боғлиқ вазиятлар мисол бўла олади. Монологлар, луқмалар бу ерда ҳислар чалкашлигини қайд этиши мумкин, бироқ уларнинг сабабини аниқлаштирамайди; персонаж ўзининг ички курашини бегона кўзлардан пухталиқ билан яшириши туфайли ташқи кўринишида ўзгаришлар юз беради, кайфияти ўзгаради, хатти-ҳаракатида пойма-пойлик, ўзини тутишида ички ҳолатга мос келмаслик кузатилади. Психологик конфликтнинг турли шаклда қўлланилиши бугунги ўзбек насрига ҳам хосдир.

Агар бадиий асар тузилишини ўзига хос олам деб олсак, унда муаллиф фаолиятининг уч босқичини кузатиш мумкин бўлади. Биринчи галда, муаллиф ўзининг бадиий-эстетик концепциялари ифодалашни мўлжаллаган муҳит ва унинг қатнашчилари кўринади. Бунинг учун ёзувчи ижодий-психологик механизми персонажлар руҳиятини яратади. Масалан, Юсуф – ўз йўлини топишга интилувчи ва ҳар бир ҳодиса, воқеани ўйлаб, ўз хаёлида таҳлил қилиб кўрадиган, миллий давлатчилик, умумтуркий халқлар тарихини пухта ўрганувчи, ҳаётдани теран тушунувчи киши сифатида тасвирланган. Акаси Амир эса оламни ўзининг диний-догматик қарашлари орқали англайди ва бошқаларни ҳам шунга ундайди. Унинг ҳатти-ҳаракатларида ноодатийлик, ғайрипсихологик ҳолат кўп учрайди. Ҳатто, азада турганда ҳам Укасига ҳазил қилади. Бир оиладаги икки ўғилнинг ички оламидаги бу каби ранг-баранглик асосида муаллиф фаолиятининг аниқ мақсади, персонажларини йўналтирувчи мўлжали мавжуд.

Иккинчи босқич сифатида эса ана шу мақсад, мўлжал томон ҳаракатланувчи персонажлар ҳаракатларини тасвирлаш кўзда тутилади. Ёзувчи уларни бажарар экан, ҳар бир персонажнинг ўз психологик ҳолати, ички оламидан келиб чиқиб уларни тасвирлайди. Бунда ўзининг ҳаётий тамойилларидан четга чиқиши ёки инкор этиши ҳам мумкин. Муҳими, персонажлар ички оламидаги ўзгариш, кечинма, ўй-мулоҳаза билан улар яшаётган муҳит, ташқи омиллар ўртасидаги мутаносиблик ҳисобланади. Шунинг учун ҳар икки оламни ҳам назорат қилиб бориш лозим бўлади.

Демак, учинчи босқични назорат босқичи дейиш мақсадга мувофиқ бўлди. Натижада, асар тилидаги ҳар бир белги, оддий нуқтадан тортиб бутун роман структураси мураккаб тизимга айланади. Уларнинг ўзаро муносабати, айниқса, персонажлар ички олами, ёзувчи ижодий нияти, ижод психологиясига мувофиқ келиши керак. Бу эса кўплаб ички ва ташқи омилларни қамраб олади. Уларни тушуниш, талқин қилиш, персонажлар руҳиятини англаш ўқувчидан ҳам катта маҳорат талаб қилади.

Рус адабиётшунослигида бадий психологизмга оид қарашлар А.А.Потебня ишларидан бошлаб, илмий-назарий тус ола бошлаган. Олим ҳар бир ижодий ҳодисанинг ташқи ва ички, яъни психологик аспекти борлигига ишонган. Хусусан, “образнинг мураккаблиги (ифодаланган ёки ифодаланмаган) муаммонинг мураккаблигига мос келади. Бунда образ муаммога жавоб бўлиб хизмат қилади. Яъни психологик мансублик билан баён ўртасида (грамматик жиҳатдан ҳам) мувофиқлик бўлиши керак⁴³. А.А.Потебня инсон психологиясида бўлаётган ўзгаришлар, ундаги фикр-мулоҳазалар билан баён қилинаётган воқелик ўртасидаги мувофиқликни устун кўяр экан, бунда асар тили ҳам грамматик жиҳатдан тўғри қурилишини ҳам кўздан кочирмайди. Дарҳақиқат, персонажлар ички олами уларнинг юриш-туриши, мимикаси, ўзини тутуши кабиларда намоён бўлар экан, албатта уларнинг нутқи ҳам шунга мос равишда бўлиши асар бадииятини таъминлайди.

«Турсунбой жонталаш ишнинг мўлжалдаги қисмини битиролмаганидан афсус чека-чека ўзига ўзи ғундрана-ғундрана кўлини ювди, ҳар галгидек этигини ечмаслик учун пойгакка тиззалади-ю, суви қочган нонни синдирди»⁴⁴. Мазкур парчада Турсунбой жонталашнинг ҳаракатчанлиги, қураётган иморатини тезроқ битказиш учун тинмасдан, ишга кетгунча ишлаши, даладан келиб яна шу иморатга унашининг бир куни, тўғрироғи сахар туриб, нонуштагача мўлжаллаган ишини бажаришга киришгани ва унинг ўз-ўзига ғудранишидан иши яна чала қолаётганидан норозилик аломати кўринади. Ёзувчи унга жонталаш деб лақаб беради, этигини ечишга эриниб, пойгакка тиззалашида ҳам унинг ички оламидаги жонсараклик, камтарлик, меҳнаткашликни тасвирлайди. Натижада образнинг бадий-эстетик вазифаси таъсирли ва ишонарли чиққан. Чунки, «психологизм бадий адабиётнинг тасвир воситалари орқали инсоннинг ботиний оламини, унинг ўй-хаёллари, изтироблари, хоҳиш-иродаси,

⁴³ Потебня А. А. Теоретическая поэтика. Из записок по теории словесности. www.gumer.ru/potebnaya

⁴⁴ Ҳамдам, Улуғбек. Ватан ҳақида кўшиқ: Исён ва итоат. – Тошкент: Akademnashr, 2014, – Б. 331.

эмоционал ҳолати тасвирининг бадиий жонлантириши бўлиб, бу тасвир ўзининг мукамаллиги ва кенглиги билан ажралиб туради»⁴⁵.

Адабиётшунослар романни инсонни янада кенгрок, янада ёркинрок очиб берадиган жанр сифатида баҳолаш билан бирга, жанр имкониятларини кенгайтираётган етакчи восита сифатида психологизмга юқори баҳо беришади. Жаҳон адабиётида Ж.Боккаччо, М. де Сервантес, В.Шекспир, А.Пушкин, М.Лермонтов, Ф.Достоевский, Л.Толстой, Ч.Айтматов асарларида бадиий психологизмнинг турли усул ва воситалари юксак маҳорат билан қўлланилган бўлса, ўзбек ёзувчилари А.Қодирий, Чўлпон, А.Қаҳҳор, Ойбек, О.Ёқубов, П.Қодиров, Ў.Ҳошимов, М.М.Дўст романларида ҳам бадиий психологизм ёзувчи концепциясини очиб беришда талқин услуби сифатида кенг намоён бўлган. Бу эса ўзбек романи тадрижида психологизм алоҳида ўрин тутишини кўрсатади.

Биринчи ўзбек романи яратилганига салкам бир аср бўлди. Яралишидан жаҳоннинг етук романчилик мактаблари сирасида тан олинган ўзбек романчилиги солномаси кўплаб бадиий мукамал асарлар билан бадиий талқиннинг янгидан янги услубларини кашф этди. М.Бахтин таъбири билан айтганда, ҳар бир романда замон ва макон талқин этилар экан, у ҳам услубан, ҳам моҳиятан янгилашиб боради ва унда инсон муаммоси бош мавзу бўлиб қолаверади. Ҳозирги ўзбек романчилигида ҳам янги талқин воситаларининг юзага келиши адибларимизнинг нафақат адабий таъсир натижасида, балки жамиятга хос тафаккурнинг бадиий талқин этилиши қонуниятида ҳам деб биламиз. А.Қодирийнинг «Ўткан кунлар», Ойбекнинг «Навой», О.Ёқубовнинг «Диёнат», П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар», Ў.Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» каби асарлари ўзбек романчилигини жаҳонга танитган бўлса, янги давр – мустақиллик даври адабиётини шаклан ва мазмунан янгилаётган Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор», Т.Муроднинг «Отамдан қолган далалар», Х.Дўстмуҳаммаднинг «Бозор»,

⁴⁵ Есин А.Б. Принципы и приёмы анализа литературного произведения: Учебное пособие. – М.: Флинта. Наука, 2000. – С.125.

Л.Бўрихонинг «Жазирамадаги одамлар» романлари ўзбек адабиётининг бадиий жиҳатдан хилма-хил асарлар билан бойитди.

У.Ҳамдамнинг «Мувозанат» романи ҳам шундай хилма-хилликларни, хусусан, бадиий психологик талқиннинг янги критерийларини намоён этадики, айни сабабдан кўплаб баҳс ва мунозараларга сабаб бўлмоқда⁴⁶.

Адабиётшунос Ҳ.Каримов: «Инсон тафаккуридаги ўзгариш давр ва жамиятдаги ўзгариш таъсирида бўлиши табиий ҳол, ўз навбатида жамиятнинг тўғри йўналишини белгилаш билан бирга, ўзининг ҳаётдаги ўрни ва мавқеини ҳам намоён қилади ҳамда инсоният диққатини жалб қилади. Бу нарса ўзбек романларида ўз ифодасини топяпти. Демак, уларда воқеа-ходисалар эмас, инсоннинг ўзи, унинг ўй-фикрлари, аламлари, изтироблари, руҳияти, психологик олами етакчилик қилаяпти, тасвирланаёпти, очиб берилаяпти»⁴⁷, – деб баҳолаганда, табиийки, «ўтиш даври» силсилаларида йўлини йўқотган ва изланаётган инсон образини назарда тутган.

Инсонни психологик изтиробларга соладиган, гоҳида эса қалбини қувончу шодликларга тўлдирадиган, бир сўз билан айтганда, ботинини алғов-далғов қиладиган ташқи муҳит таъсири қанчалар кучайса, инсон ҳам шу қадар изтироб чекади. Бадиий адабиётда, хоҳ у романтик, хоҳ у реалистик, хоҳ у модернистик бўлсин, эврилаётган инсон образини яратиш ҳар қандай даврда асосий муаммо бўлиб қолаверади.

Бадиий асар, айниқса, романдаги воқеалар жамият ижтимоий тараққиёти билан ўзаро уйғунликда ривожланиб боради. Натижада ҳар бир асар ўз даврининг инсонларининг, жамиятининг умумий психологиясини ифодалаши билан ажралиб туради. Романдаги жамият руҳияти персонажлар

⁴⁶ Қўшжонов М. Шиддат билан ёзилган роман. Улуғбек Ҳамдам. “Мувозанат” романига сўз боши – Тошкент: «Минҳож», 2004; Шарафиддинов О. Модернизм – жўн ҳодиса эмас. – Тошкент: «Шарқ», 2004; Содик С. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. – Тошкент: «Шарқ», 2005. Қуронов Д. Адабий жараёнда «Мом» синдроми, –Тошкент: Академнашр. Расулов А. Тарих, фалсафа, роман // Жаҳон адабиёти. – 2003. – № 9; Пардаева З. Бадиий тафаккур фалсафаси // Фан ва тараққиёт. – Тошкент: «Минҳож», 2005. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. Истиклол даври насри белгилари. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2006. Ёкубов И. Мувозанат эҳтиёжи ва изтироби. У.Ҳамдамнинг «Мувозанат» романига ёзилган сўнгсўз. – Тошкент: «Шарқ», 2007.

⁴⁷ Каримов Ҳ. Ўзбек романларининг тараққиёт тамойиллари. – Тошкент: Миллий кутубхона, 2008. –Б. 83.

психологиясининг умумияти ҳисобланиб, унга ижодкор психологияси ҳам қўшилиб яхлит психологик тизим шаклланади. Ёзувчи бадиийликнинг турли кўринишлари ёрдамида асарга ишлов берар экан, асардаги воқеалар, тасвирлар, персонажлар, умуман олганда, асар композицияси, сюжети шакл ва мазмун бирлиги ҳар бири психологик код вазифасида инсон руҳияти ва у орқали жамият руҳиятининг тасвири сифатида саҳифаларга муҳрланиб қолади. Шунинг учун барча даврларда олимлар бадиий асардаги психологик кайфият, бадиий психологизмга алоҳида эътибор қилишган. Айниқса, янги ўзбек адабиётида персонажлар индивидуал тарзда, алоҳида шахс сифатида талқин этила бошлаган даврлардан буён ҳар бир образ “психологик харита”сининг бадиийлашган шакллари яратилгани адабиётимизнинг ютуқлари ҳисобланади.

Фаслдаги фикрларни умумлаштириб таъкидлаш лозимки, бадиий психологизм қадим даврлардан бери ўзбек адабиётида мавжуд бўлган. Айниқса, сўнгги юз йилликда адабиётда шахснинг индивидуал психологиясига алоҳида эътибор берилга бошлангач, унинг аҳамияти янада кучайди. Натижада, ўзбек адабиётшунослигида бадиий психологизмнинг жамият ва инсон, инсон ва инсон, инсон ва табиат муносабатлари билан боғлиқ ўзига хос шакллари юзага келди.

1.2. У.Ҳамдамнинг илк романида бадиий психологизм омиллари

Улуғбек Ҳамдамнинг ҳар бир асари ёзувчига хос психологик талқин ва услуб кўринишларини намоён этади. Ёзувчининг “Мувозанат” романи реалистик асар ўлароқ ўз таркибига реал қаҳрамонларнинг реал услубдаги психологик тасвирига асосланади.

Маълумки, инсон руҳий борлиғи, унинг ўй-кечинмлари, орзу-армонлари, мақсад-интилишларини тасвирлаш ҳамиша бадиий адабиётнинг бош мавзуси бўлиб келган. Тадрижий такомиллашиб, ривожланиб келаётган ўзбек романи қиёфаси ҳамда нуфузи кечагидан тубдан тафовутланади.

Янгиланаётган бадий тафаккур миқёслари янгича талқинларни идрок этишни тақозо этмоқда. Ҳар бир давр бадий солномаси моҳиятида миллат орзулари акс эттирилади. Шундай экан, бунинг ёрқин тимсоли сифатида «Мувозанат» романини кўришимиз мумкин. Роман жанри ва унинг поэтикаси билан жиддий шуғулланиб келаётган адабиётшунослар бу борада, «Ўтган кунлар»дан кейин, Тоҳир Маликнинг «Шайтанат», Улуғбек Ҳамдамнинг «Мувозанат» романлари каби ўқимишли асар жуда кам эканлигини таъкидлайди⁵. Таниқли адабиётшунос Дамин Тўраев: «Буюк Мувозанатнинг бузилишига мавжуд ижтимоий-сиёсий тузум сабабчи бўлган эди. Энди бу орада Юрт мустақилликка юз тутди. Демак, ҳаётнинг ҳар бир жабҳасида Мувозанатни тиклаш учун имкониятлар эшиги очилди. Юсуф оилада – Одил ака, Ҳалима опа, Ойгул, Абдулла, дўстлари Саид ва Мирозимлар даврасида, таниш-нотанишлари орасида, борингки, ҳамма жойда Мувозанатни тиклайдиган Шахс бўлиб ҳаракатланади»⁶. Бинобарин, мунаққид биринчи навбатда «воқеа-ҳодисалар»дан кўра, «инсон руҳий олами» қаламга олинисига мантиқий урғу беради. Яна шуни таъкидлаш жоизки, жамият ва давр ҳаётидаги воқеа-ҳодисалар инсон руҳиятидаги синиш ва эврилишларга таъсир ўтказиши ёки аксинча бўлиши мумкин. Аммо муҳит суврати ундаги жиддий эврилишлар барча замонларда бирламчи вазифа сифатида келмоқда. Шу боисдан ҳам, ўзбек романи қарийб бир асрлик тажриба ва анъанага эга экан, ҳали-ҳамон реалзимнинг очилган сир-синоатлари борлигини эътибордан соқит қилиб бўлмайди, албатта! XX асрнинг ўрталарига келиб рус ва бошқа халқлар адабиётида «роман жанрининг куни битди, унинг ўрнига бошқа эпик жанрлар майдонга чиқади»

⁵ П.Қодиров. Маъавият, модернизм ва абсурд. –Тошкент: «Адабиёт ва саънат нашриёти». 2006. 28-бет. М.Қўшжонов. Шиддат билан ёзилган роман. – Тошкент: «Минҳож». 2004. 3-4 – бетлар. О.Шарафиддинов. Модернизм – жўн ҳодиса эмас. – Тошкент: «Шарқ», 2004. 134-бет. С.Содик. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. – Тошкент: «Шарқ», 2005. 78-бет. Д.Қурононов. Адабий жараёнда «Мом» синдроми, – Тошкент: «Академнашр». 38-бет. А.Расулов. Тарих, фалсафа, роман// Жаҳон адабиёти.. 2003. – №9. 154-165- бетлар. Қ.Йўлдошев. Ёниқ сўз. Истиклол даври насри белгилари. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2006. 165-бет. И.Ёкубов. Мувозанат эҳтиёжи ва изтироби. У.Ҳамдамнинг «Мувозанат» романига ёзилган сўнгсўз. – Тошкент: «Шарқ», 2007. 261-271-бетлар.

⁶ Тўраев Д.Давр ва ижод масъулияти. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2004. – Б. 27.

деган шабадалар эсган бўлса, мана орадан эллик йил ўтса-да, ҳамон хилма-хил «изм»лар ичида ривожланишлар оғушида келмоқда.

Романнинг эътиборга молик жиҳати шундаки, унда роман тарихи давомида ёзилган энг сара асарларга хос услуб хоссаларини синтезлайди. Муҳаммаджон ака, Юсуф, Амир, Содик каби қаҳрамонлар талқин этилган ўринларда калб, рух, онг кечинмаларининг психологик талқини уйғунлашгани кузатилади: “Юсуф ўшанинг (аламзадаликнинг – таъкид бизники. Ш.Б.) табиатига қулоқ тутди... Шунда ҳис қилдики, у ерда дунёга – ташқарига томон юриш ҳақида шивир-шивирлар авжига чиқаётганди. Яъни хаос – ташқарининг таъсирида ташқарига нисбатан ичкарида пайдо бўлган алғов-далғовлик энди худди ўз эгасини тишлаб олган бўри боласи каби ташқарини ҳам ўз келбатига ўхшатгиси келарди”⁴⁸.

Ўқувчи роман қаҳрамонлари мисолида борган сари қаҳрамонлар ҳақидаги тасаввурлари тиниқлашиб, ранглар ойдинлашиб теран маъно касб этиб бораётганини ҳис этади. Роман матнини таҳлил этар эканмиз, ёзувчи бадиий концепциясининг эстетик кўлами ва функцияси майдонга чиқади. Бу жиҳат “Мувозанат” романида ижтимоий-ахлоқий ва маънавий-психологик омиллар доирасида шаклланади, бир бутун бадиийлаштирилган услуб (бадиий матн) тарзида бўй кўрсатади.

Роман руҳига сингдирилган мантиқ - масъуллик мантиғи нафақат ҳар бир қаҳрамон ўзи учун, ҳеч бўлмаса яқинлари, туғишганлари учун масъул деган тушунча болам, қўшним, элим, улусим, юртим деган юксак ғоялар сари етаклаши ёинки Ватан – уйингнинг остонасидан бошланади деган пурвиқор фикр ҳам аслида ҳар бир қаҳрамонни алоҳида шахс сифатида, яқдилликда бир миллат сифатида юксалишига олиб келади. Романга хос реалистик тасвир ҳаётнинг бадиий инъикоси сифатида талқин этилган ҳар бир қаҳрамон ҳаёти, орзу – интилишлари, ғам – ташвишлари, топганлари ва йўқотганлари

⁴⁸ Ҳамдам Улуғбек. Мувозанат. – Тошкент: «Шарқ», 2007. – Б. 155. Фаслда ушбу манбадан олинган ҳаволалар сўнггида қавс ичида китоб саҳифаси келтирилади.

турфа хил тақдирлар тасвири мисолида роман хронотопи миллий руҳиятни акс эттиради.

“Мувозанат”даги ҳар бир характер яралишидан ёзувчи бадиий тафаккурида қўйма шаклланган ва асар ғоясини очиб беришга хизмат қилувчи эстетик идеални намоён қилади. Масалан: «Юсуф тўнини елкасига ташлаганча оҳиста юриб ташқарига чиқди. Ҳаво кечагидан ҳам баҳорийроқ эди. Тун бўлишига қарамай, осмоннинг қорага мойил кўкимтир рангини илғаш мумкин (эхтимол, «осмоннинг ранги кўк» деган фикрнинг соясидир бу!), юлдузлар ҳам шаҳардагидек узоқда эмас, балки томбошига чиқиб сакрасанг бир нечасини узиб олгудексан. Енгил эпкин ҳовлининг этак тарафидан қий ҳидини олиб келиб димоққа урди...»⁴⁹ Мазкур парчада муаллиф ровий нутқида ифода этилаётган гап қурилиши ва фикрлаш тарзига соф миллий руҳиятни сингдириб юборган. Бу айниқса, «*тўнни елкасига ташлаб ташқарига чиқиш*», «*томбошига чиқиб сакраш*» жумлаларида соф миллийлик тафаккур тарзи мавжуд. Чунки ўзбек миллий уйлари пастроқ бўлади ва атрофига тут, ўрик, жийда, олма каби дарахтлар экилгани учун мевани олиш учун томга чиқиш керак бўлган. Ровий нутқидаги кишлоқ туни тасвирида мана шу ҳолатга ассоциация сезилади. Шунингдек, бу ерда психологик параллелизм усулидан ҳам фойдаланилган. Бу усул «*Ҳаво кечагидан ҳам баҳорийроқ эди. Тун бўлишига қарамай, осмоннинг қорага мойил кўкимтир рангини илғаш мумкин (эхтимол, «осмоннинг ранги кўк» деган фикрнинг соясидир бу!), юлдузлар ҳам шаҳардагидек узоқда эмас*», деган гапларда аниқ бўртиб турибди. Бу ўз навбатида персонаж қалбидаги ватан туйғусини, қадрдон уйини соғинишни ифодалайди. Ёзувчи шу ерда ватан сўзини ишлатмасдан туриб, ўқувчи кўз олдида Ватан манзарасини чиза олган.

Романда қатор рамзлар мавжуд бўлиб, улар кўпинча матн остига сингдириб юборилган: “Муҳаммаджон ака дабдурустдан кўрқиб кетди, у қушча қулаб тушади, деб ўйлаб, қулочини очдики, тутиб қолай деб... Лекин

⁴⁹ Ҳамдам, Улуғбек. Ватан ҳақида кўшиқ: Мувозанат. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – Б. 55.

йўқ! Қушнинг қанотлари эркин ҳаво таъмини ҳис қилгани ҳамон аввалига иштиёқсиз беш-олти “пир-пир” этиб, сўнг дадил қанот силкиб кўкка кўтарилди” (24-б). Ушбу лавҳада қафасга ўрганган қушнинг озодликни ҳис қилиш жараёни қанчалар ишонарли тасвирланган бўлса, тағматндаги ишора – қуллик исканжасидаги инсоннинг озодликка кўникиши ҳамда бу эрк улуғ ниятлар, улкан ишлар рамзида берилган. «Тобора кўтарилиб келаётган қуёш нурлари» ёруғлик, ниятга етказадиган нурафшон кунларнинг яқинлигини англатувчи мужда сифатида қабул қилинади. Натижада психологик мақсад ва ижтимоий моҳият уйғунлиги асарда муҳим маънавий-ахлоқий маъно касб этади. Бу хусусият қаҳрамонлар руҳиятини давр кайфияти билан муштарак тасвирлай олишида ажиб бир ўзанга туша бошлайди. Айни турфалик бадиий асарнинг жозибасини, тароватини, моҳиятини, фалсафасини илғашга, ундан етарли хулосалар чиқаришга замин ҳозирлайди.

Сўнгги ўн йилликлар, умуман «ўтиш даври» қийинчиликларини моҳирона жонлантира олган адиб, инсон руҳиятини теран таҳлил этади. Шунингдек, олам ва одам хусусидаги мушоҳадакор фикрлар, ҳар бир зиёли тийнатидаги эврилишлар, жамият мақсадининг келажак сари талпинишигача зукколик билан бадиий қамраб олади. Баъзан румиёна фикрлари билан ислом дини фалсафасига ундайди, шахс қалбида алоҳида меҳр уйғотади.

Айни пайтда, “Мувозанат” романида инсон қалбининг нозик жилолари: феъл-атвори, руҳияти, кўнгил талпинишлари бадиий талқин этилган бўлиб, ҳар бир персонаж (Юсуф, Амир, чўпон, Содик, Эргаш, Захро, Ойгул) ўз зиддиятлари – ботиний ва зоҳирий курашлари орқали талқин этилганки, асар қаҳрамонларини ижтимоийлик маҳсули деб қарашдан кўра маънавий–ахлоқий мезонлардан келиб чиқиб баҳолаш романга хос хусусият – воқеа-ҳодисалар эпик тасвирига нисбатан инсон мукамалроқ бадиий инъикос этганини билдиради.

Ёзувчи маҳорати ҳаёт материални бадиий акс эттиришда ранг-баранг тасвир воситаларидан нечоғли унумли фойдалана олганлиги билан ўлчанади. Роман жанри чексиз имкониятларга эгалиги билан бошқа адабий жанрлардан

жиддий тавофутланади. Бошқача айтганда, одамзот такомилидаги муҳим эврилишлар бадий шакл миқёсларини белгилаб беради. Эпик тасвир турфалиги сюжет қисмларини шартли ва теран моҳият сари йўналтиради. Натижада одамзот турмуш тарзи ҳаққонийлиги тасвирни яхлитлаштиради. Шу нуқтаи назардан, «Мувозанат» романида қаҳрамон шахсиятига катта фалсафий-ижтимоий умумлашма сингдирилганлигига амин бўламиз. Ҳам мазмуний, ҳам шаклий, ҳам услубий бутунлик асар бадийлик даражасини белгилайди. Асарда эстетик маърифат ва эстетик юк ўртасидаги кескинликни тафовутлаш жоиз. Ижодий индивидуалликдан бадий умумлашмага ўтиш эса талқин ўзига хослигини ташкил этади. Адиб аксар ўринларда қаҳрамон характерининг ҳам психологик, ҳам ижтимоий моҳиятини очиб беришга интилади. Дейлик, Юсуфнинг курсдоши Захро билан бўлган ўзаро мунозарасида кўнгил маишати учун эмас, балки борлиқ хусусидаги мушоҳадаларига ҳам юзма-юз келамиз. Айнан икки суҳбатдош жамиятдаги оғир кечмишларни “вақтинчалик” деб баҳолайди. Бу эса романдаги мувозанат сари қадам ташлаётган қаҳрамонлар характерида маромига етади:

“...Кунни кеча мен поездда бир нечта ёшлар билан гаплашиб келдим. Ва икром бўлдимки, бутунлай янги авлод етишиб келяпти экан. Улар тарбиясида ўтмишга нисбатан керагидан ортиқ танқидий руҳ, бугунни эса беҳад идеаллаштиришга ўхшаган қусурларни пайқаган бўлишимга қарамай, мулоҳаза юрита-юрита охири севиниб кетдим. Сабабки, улар ўтмишни қўмсаб қийналмайди, бу ёқда дўппи тор келганда у ёққа талпиниб, ўзи шундоқ ҳам қийин аҳволни баттар мураккаблаштирамайди, катта авлодларга ўхшаб ҳар бир киши ўз ботинида иккига бўлиниб кетмайди, балки бири у соҳада, кими бунда ўзлигини янги келажакни бунёд этиш ишига бағишлайди. То улар бор экан, эртага – қурилаётган янги давлатда бугун оёқ ости бўлиб ётган кадриятларнинг, қонун-қоидалару тартиб-интизомнинг қайтадан қад ростлаши муқаррар” (1-236).

Юсуф ўз ёлғизлигидан сиқилган Захронинг ташвишлари билан андармон бўлиб, вақтинча ички изтиробларини унутади. У ботинидан

тушкун кайфиятни қувиб солган ҳодисанинг мантиғини англашга уринар экан, бунга ҳеч бир исм топиб беролмайди. Бинобарин, Юсуф психологик хотиржамлик бор жойда инсон мувозанати доимо сақланишини романнинг бир неча ўринларида атрофидагиларга таъкидлайди. Айни пайтда, унинг ўша мувозанат сари илдам юриши жамият ҳаётининг ҳам изига туша бораётганидан далолат беради. Демак, Юсуфга хос мувозанат жамият мувозанатини ҳам билдиради.

Ёзувчи романда улкан имкониятларнинг одам феълига таъсирини алоҳида шахснинг парвози ҳамда инқирози, яъни кучли ва ожиз томонлари тасвирида кўрсатишни мақсад қилади. Бу эса, шубҳасиз табиий чиққан ва буни Миразим ва Саиднинг ҳаёти мисолида кўришимиз мумкин. Мансаб пиллапояларидан кўтарилиб бораётган Саиднинг кутилмаганда «қулаб тушиши» бу ёруғ оламда ҳамма нарса омонат эканлигини англаб етишига олиб келади.

«Мувозанат» моҳиятига кўра реалистик роман. Тўғри, унда модернизмга хос кайфият ҳам элас-элас сезилади. Чунки воқеликни бадиий идрок этиш турли методларнинг қоришуви табиий ҳол. Аммо “Мувозанат”нинг ўзак-моҳиятида румиёна фикр мантиқийлиги, қодирийона романий тафаккур ҳисси, ойбекона мушоҳада теранлиги кўзга ташланади. Аммо ёзувчи буларнинг барчасини хусусий-индивидуал услубга сингдириб юборади.

Юсуфнинг қайноқ ҳаёт ичкарасида чорасиз қолиши, кўнгил, оила халоватининг бузилиши, миллат руҳиятидаги муайян эврилишлар давомийлиги романда хилма-хил тақдирлар кесишувида реал моҳият касб этади. Ҳаммамиз ҳис қилган, кўниккан қадриятлар замонлар эврилишида бошқача моҳият касб этиши мумкин. Оралиқда қолган инсон нафақат азоб чекади, балки ўз ҳаётини изидан чиқаради. Ана шундай инсон характерини, унинг психологик оламини англаш ва бадиий очиб бериш жуда мураккаб ва заҳматгалаб жараёндир.

“Ҳаммалари дастурхон атрофига ўтиришганда дуо ўқилди. Сўнг Ҳалима ая туриб, нон-чой келтирди. Элбекка бир ҳовуч ёнғоқ бериб, ўғлим шуларни

чақиб кел, дея ўзи чўкка тушиб нон ушата бошлади. Юсуф сумкасидан қанд ва пишлоқ олиб дастурхонга қўйди. Одил ака ҳар доимги жойида бўлса ҳам аввалгидек ёнбошлаб эмас, балки тиззаларини омонатгина букиб, оёқларини иложи борича ўзига яқин тортиб ўтирарди” (39-б). Ушбу лавҳадаги Одил аканинг психологик портрети моддий қийинчилик, йўқчиликдан руҳан эзилган отанинг хижолати мисолида гавдаланади.

Романда асосий эътиборни тортадиган жиҳатлар, хусусан, миллат бошига ёғдирилган кулфатлар орқасида ҳақ-ҳуқуқларини тўла англаб етмаган, бунга имконият бермаган шароит ва халқ менталитети акс этганлигида кўринади. Ёзувчи Муҳаммаджон ака ҳаётини тасвирлар экан, унинг ўтмиши ёлғонлар қуршовида ўтганлигини ўзига хос бўёқларда акс эттиради. Бу эса ўз навбатида колониал сиёсат манфаатларининг ифодаси бўлиб, ҳукмрон мафкура тарғиботи айнан шуни тақозо этиганига диққатни қаратади. Ёзувчи бадиий асарда инсон психологик оламини тасвирлашга уринар экан, унда ҳар бир жамият аъзоси кайфиятига ҳамоҳанг мантиқий урғу беради. Шу боисдан ҳам, У.Ҳамдам асарларида даврнинг илғор маънавий-ахлоқий аъмоли етакчилик қилади. Ижодкор нуқтаи назарида жамиятнинг муҳим муаммолари муҳокамаси теран эстетик қиймат касб этади, шу билан бирга, инсон психологик борлигини ижтимоий-психологик такомилда тасвирлаш адиб изланишлари мағзини ташкил этади. Унда маъно-моҳият халқ манфаати ва интилишларини бирлаштиради. Туйғу-онг нисбати истак ва имкониятни яхлитлаштиради, таҳлил-талқин ҳамда мушоҳада аниқлиги ва тафаккур тиниқлигини уйғунлаштиради.

Муҳаммаджон ака тийнатига хос чизгилар Юсуфнинг кейинги ҳаёти аросатда ўтмаслигига ишора этади. Романдаги ҳар бир ижодий талқинда мужассамлашган муаллиф концепцияси қаҳрамон характерига ойдинлик киритади. Асосий образ тадрижи тасаввур чизиқларини марказлаштиради, тасвир унсурлари эса эпик майдон фалсафий теранликларини бадиий умумлаштиришга хизмат қилади. Муҳаммаджон аканинг «Менинг умрим ёлғон билан кечди. Ёлғонга бош эгиб, ёлғонни ёзганларнинг, шуни истаган

кимсаларнинг хизматини қилиб кечди. Сеники шундай кечмасин» (26-б.), дея қуйинишлари Юсуфнинг миллий ўзлигини англашига туртки бўлади.

Айникса, адиб ижодида кузатиладиган бир жиҳатни таъкидлаб ўтиш жоиз: баъзан ёзувчи талқинида психологик таҳлил муайян изчиллик касб этмайди, балки тарқоқ қирраларга сингдирилади. Ушбу хусусият Саид ва Манзура, Миразим ва Захро, Юсуф ва Ойгул, Амир ва Гулшода каби марказий персонажлар талқинида кўринади.

Юсуф образи монологи ва бошқа образлар билан олиб борган диалогларида унинг ички оламидаги ўзгаришлар тил бирликларидаги маълум белгилар мисолида юзага чиқади:

« - Бугун кетмаймизми?

- Пул бўлиши билан кетамиз, - хотинига қарамай жавоб қилди Юсуф.

- Бўлишининг пайида бўляпсизми ўзи? Мен ишдан уч кун кечикдим.

Яна уч кун бормасам, хотиним ишсиз қолди, деяверинг!

- Отам Муродали акадан қарз сўрабди.

- Берибдимми? – сабрсизланди Ойгул.

- Бугун бозорга писта обкетибди, сотиб келса, берармиш.

- Қачон келади?

- Эрта-индин кеп қолар.

- Ўша писта ўлгурнинг сотилишига қараб қопмиз-да энди!.. Бошқа бировдан сўраса бўлмайдимми?

- Бизга бериши мумкин бўлганларнинг ҳеч бирида ўша савил йўқмиш, - Юсуф қаддини ростлаб хотинининг билагидан сочиқни олди. – Тушун, бу ерда пул масаласи анча қийин, хотин...

...Юсуфнинг ичини бир нима тилиб ўтди. У ҳам алам, ҳам хижолатдан қизариб-бўғриқиб кетган эди. Асабийлашганидан сочиқни ғижимлаган кўйи қаёққа отарини билмасди. Айвонда ўтирган Одил ака ўғли ва келини ўртасидаги луқмани чала-ярим эшитган шекилли, бир ғалати ҳолга тушиб ўтирарди» (70-71-б). Юсуфнинг айна эпизоддаги психологик портретини қуйидагича изоҳлаш мумкин: кўли калталиқ, муҳтожлик, имкон

тополмасликнинг исёни; энг яқин одами – хотинининг уни ҳолатини тушунмасдан унга психологик азоб бериши. Чорасизлик, иложсизлик азоби ичра ҳар бир гап оҳанги ва ўзини тутишида у ёки бу қийноқ чизгилари юзага чиққан. Диалогнинг аввалидаги саволнинг оддий савол эмас, сўровчи ва жавоб қилувчининг руҳиятини кемираётган, иккаласини ҳам ўз оламига ҳайдаб кириб, яккаловчи риторик сўроқ ҳисобланади. Жавоб гапида ремарка сифатида келган *“хотинига қарамай жавоб қилди”* деган жумла персонажлар руҳиятидаги зиддиятни янада теранлашганига ишора қилади. Кейинги ўринларда яна тўрт марта сўроқ берилиши, шундоқ ҳам иложсизликдан ичини мушук тирнаётган Юсуфнинг азобини кучайтириб, руҳиятидаги тўлғоқларни юзага чиқарган. Хотини ҳам ўз нуқтаи назаридан ҳақ эди. Чунки шундоқ ҳам қийналиб яшаётган оила учун ишини йўқотиш катта зарба бўлишини ҳис қилиб турибди. Одил аканинг ғалати бўлиши замирида ҳам чорасизлик, мавжуд вазиятга нисбатан *“сукунатли исён”* яширинганини илғаш мумкин.

Муаллиф романнинг ғоявий таянч марказига бирданига ўтмайди. Ўқувчини аста-секинлик билан психологик вазиятга тайёрлайди, давр руҳиятини қаҳрамон ички нутқи воситасида очиқ беради. Инсон моҳияти, ҳаёт ўлчови ва яшашдан кузатиладиган мақсад тўғрисида фалсафий мушоҳада юритган адиб янгиланаётган тафаккур ва ижтимоий шароит тақозосини моҳирлик билан уйғунлаштириб юборади. Бутун ҳаёт йўлини тафтиш қилаётган Юсуф оғир изтироблар исқанжасида қоврилади. Унинг онгида кечаётган мушоҳадалар миллат вакиллари руҳиятини ҳам ифодалайди. Шу тариқа, романий тафаккур унсурлари билвосита жамиятни ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланадиган янги шахс концепциясининг маънавий-ахлоқий мезонларини ёзувчи бадиий тўқималари қаҳрамонлар ҳаёти орқали талқин этади.

Ёзувчининг ижодий муваффақиятларидан бири – қаҳрамон нутқи хосланганлик даражасининг устуворлигига эришганлиги билан изоҳланади. Жумладан, Юсуфнинг *«Бизга бериши мумкин бўлганларнинг ҳеч бирида ўша*

савил йўқмиш» нутқида зоҳир бўлган ички «мен»и, унинг кайфиятини тўлалигича намоён этади. Натижада қаҳрамон тийнатида объектга нисбатан ранг-баранг шахсий муносабатлар шаклланади. Шунга асосланиб, айтиш мумкинки, ёзувчининг бошқа романларидан жиддий тафовутланган «Мувозанат» асари шаклий-мазмуний жиҳатдан етилган роман ҳисобланади. Чунки унда воқелик ҳамда эпик кўламни баҳолашга йўналтирилган яхлит нуқтаи назар изчиллиги таъминланган. Ижодкор бадиий талқин жараёнида баён қилишнинг хотира, психологик кечинма, лирик чекиниш ва моно-диалогик усуллари қўллайди.

Адабиётшунос олим Ҳ.Умуров: «Романда эпик тасвир билан ҳис-туйғулар тасвири ўзига хос уйғунлашади. Асарда ташқи воқеликнинг панорамаси – қаҳрамонлар қалбидаги кечинмаларни реаллаштиргани каби, кечинма ва фикрлар оқими ўз навбатида тасвирланаётган ҳаётнинг моҳиятини очади»⁵⁰, - дея таъкидлайди. Мунаққиднинг ушбу фикрларини “Мувозанат” романига нисбатан ҳам қўллаш мумкин, деб ўйлаймиз. Масалан, қуйидаги парчада айнан шунга ўхшаш вазият намоён бўлган: «Мансур ва унинг икки таниши – оппоқ халатлардаги ҳалиги дўхтирлар Муҳаммаджоннинг шундоқ бош томонида бир-бирларига латифа айтиб кулишарди. Юсуф умрида бундан хунукроқ, бундан жирканчроқ манзарани кўрмаганди. Туйқусдан унинг кўнгли айниди. Ошқозонида бошланган ғалаён бирпасда бўғзини ёриб чиқди, кўзлари ачишиб ёшланди, қулоқлари битди, оғзига тупуги келди. У ҳақиқатдан ҳам бугун ҳеч нима тотмаганди»⁵¹. Парчага диққат қилинса, ёзувчи эпик тасвир билан бирга персонажларнинг эпик кечинмалари, дидлари, маънавий – ахлоқий қиёфаларини ҳам биргаликда кўрсатган. Ахир оғир бемор боланинг тепасида ўзаро кулги қилишлари антигуманизм ҳисобланади. Ишдан чарчаб келиб, кечга томон хатни ўқиган ва танишларидан қарз сўраб сарсон кезиб, бир амаллаб Ровотга келган Юсуфнинг жисмоний чарчоқлари билан психологик қийноқлари

⁵⁰ Умуров Ҳ. Рисолалар, сайланмаси. 1-жилд. – Тошкент: «Фан», 2007, 33-бет.

⁵¹ Ҳамдам, Улуғбек. Ватан ҳақида кўшик: Мувозанат. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – Б. 157

қўшилиб, ичида кўнгил озиш юз берди. Энг фожеали жихати шундаки, айнан шу палладан бироз ўтгач, Муҳаммаджон ичаги ёрилиб, ана шу дўхтирлар қўлида жон беради. Бу ерда ёшгина ўғлининг ўлимини эшитган Юсуфнинг ҳолатини тасаввур қилиш қийин эмас.

Биз романнинг яна бир персонажи Амир хусусида сўз юритар эканмиз, адабиётшунос У.Норматовнинг “Амир романдаги энг концептуал образ”⁵² деган фикрига тўла қўшилаемиз. Чунки Амирнинг мақсад ва интилишлари Юсуфга нисбатан теранроқ, сермазмунроқ. Амир Юсуф сингари замонасида кечаётган ўткинчи иқтисодий муаммоларга эътибор ҳам қилмайди. Имкони даражасида улардан устун туришга уринади. Умрининг ўтаётган ҳар лаҳзасидан унумли фойдаланади. Ўтмиш ажодларнинг ислом таълимотига асосланган психологик-маънавий анъаналарини давом эттиради: кам ухлаб, кам еб, кам гапиради. Рўзғорнинг ўткинчи ҳашаматлари, орзу-ҳавасларига чалғимайди. Фалсафий жихатдан замон чархпалагининг шафқатсиз ғилдираги унинг руҳини бука олмайди. Ўзгалардан нажот кутмаганидек, ёрдамни фақат Яратгандан сўрайди. Дунёвий йўқчиликлар ичида ўзлигини йўқотаёзган, оқибат маънавий ва моддий мувозанат ҳаётнинг мазмуни деган хулосага келган Юсуфдан шу жихатлари билан ажралиб туради. Психологик мувозанатга эришган, ибодат ҳаловатини топган инсонни ўткинчи дунё қийинчиликлари бука олмаслигини ўз ҳаёт тарзи билан исботлайди. Ёзувчи Амирни доимо ибодат қилаётган, илтижо этиб йиғлаётган, таҳоратга бориб ё келаётган ҳолда тасвирлаш асносида унга бир оз адолатсизлик қилгани сезилади. Чунки Амирнинг танлаган йўли уни бундай догматик вазиятга солмаслиги, аксинча бу жараёнлардан эсон-омон, тоза виждон билан олиб чиқиб кетиши лозим эди. Айниқса, кундалик рўзғор ташвишларини хотини Гулшода устига лоқайдларча юклаб қўйиши ҳам ўқувчини бир оз шубҳага солади. Зотан, рўзғор юмуши мусулмоннинг фарзи бўлиб, ёзувчи тасвирлаган бундай ҳолатлар Амир характери мантиқига мос тушмайди.

⁵² Норматов У. Интернет материали: www.ulugbekhamdam.uz

Дарҳақиқат, У.Норматов таъкидлаганидек, Амир концептуал образ. Аммо асардаги Амир образи ҳаёт йўлининг фожиали якуни бу характер динамикаси ҳамда мантиқини тўла-тўқис оқламайдик, ёзувчи бу образга бир мунча теранроқ, холисроқ муносабатда бўлиши лозим эди.

Бадиий асар реал олам, воқеликка нисбатан ёзувчи муносабати ҳосиласи сифатида юзага келар экан, унда объектив борлиқ субъектив англаш, тасвирлаш, таҳлил этиш орқали намоён бўлади. Ёзувчи асарда характер бадиий тадрижини шакллантирса, иккинчи томондан жамият ҳаётининг муҳим қирраларини тасвирлай боради, учинчидан инсон иродасини букиб турган тўсиқларни аёвсиз тафтиш этади. Айнан шу жиҳат, «Мувозанат»да етакчилик қилган. Бунда биринчи галда ёзувчи инсонлараро маънавий-ахлоқий ҳамда миллий дунёқараш, миллий руҳият масалаларига жиддий эътибор қаратади.

Адабиётшунос Д.Қуронон ёзувчи ижодий нияти хусусида шундай фикр билдиради: «Ижодий ният асарнинг санъаткор онгидаги хомаки эскизидир. Бадиий ижод жараёнининг ўзига хослиги шундаки, санъаткор ижодий ниятидаёқ ўқувчига муайян таъсир қилишни кўзда тутаяди, яъни мақсад ижрога таъсир қилади, ният ва ижро бирлашади. Зеро, санъаткорнинг эстетик идеали билан мавжуд воқелик орасидаги номувофиқлик бадиий ижодга ундовчи мотив бўлса, идеалга яқинлашиш унинг мақсадидир»⁵³. Демак, ёзувчи ижодий нияти романда шифокорлар ҳаёти, амалдор ва тадбиркор, деҳқон ва зиёли каби жамиятнинг турли қатламига хос характерларни ўзига хос тарзда талқин этганлигида кўзга ташланади. Ушбу жиҳатларни бир нуқтага йиға олган адиб, миллат келажагининг мувозанати сари қадам ташлаётган инсон «мен»ига эътиборини қаратади. Психологик таҳлил фақатгина характер ниятини очишга хизмат қилибгина қолмасдан, жамият ҳаётини таҳлил ва талқин этиш каби муҳим муаммоларга ҳам ўз таъсирини

⁵³ Қуронон Д. Адабиётшунослик терминлари луғати. Интернет материали: www.quronov.narod.ru. 138-бет.

ўтказади. Талкинлараро бир-бирига мантикий уланган қисмларда миллат қиёфаси гавдаланади.

Дарвоқе, «Мувозанат» романида тасвир иккиланганлиги ҳам кўзга ташланади. Романга хос шиддатнинг сусайишига баъзан воқеа-ҳодиса тасвирида баёнчиликка берилиб кетиш ҳоллари сабаб бўлади.

Кўрсатиб ўтиш жоиз, ҳозирги ўзбек насрида психологик-фалсафий тасвир шартларининг етакчилик қилиб бораётганлиги эътиборга молик ҳодисадир. Негаки, миллат тафаккур тарзи ҳар қачонгидан ҳам эврилиб, кундан-кунга ўзгариб бораётганлиги, биринчи навбатда, адабий-бадий талкинларда ўз ифодасини топади. У.Ҳамдамнинг «Мувозанат» романида замон билан ҳамнафас бўлишга интилаётган, бошидан ўтган кечмиши қандай бўлишидан қатъи назар, янгиликка интилаётган ва уни қабул қилишга ботинан тайёр, аммо ташқи олам, жамиятдаги зиддиятлар билан юзма-юз келаётган қаҳрамон билан юзлашамиз.

Миразим ва Саиднинг психологик кемтикликлари ҳам аслида ўз-ўзича ёлғизлиги туфайлидир. Ҳатто улар ҳам Юсуф ўз эътиқодида собит туришини исташади, жамиятни Юсуфдақалар кутқаради деб ўйлашади. Бойликнинг изидан лоқайдлик касалига учраган Миразимнинг “Охирги илинжим Юсуф эди, - Миразим хаёлан ўз-ўзига фалсафа сўқиб қўярди, - у ҳам соб бўлганга ўхшайди. Ман билган олимларнинг ҳаммаси ўзини пулга уриб бўлиб эди, биргина Юсуф ўзига гард юқтирмай келаётганди. Унинг ана шу томонда туриши манинг қатимдадир қандайдир мувозанатни ушлаб ҳам турувди, чоғи” (114-б.) каби мулоҳазалари Юсуфни билган, ким бўлишидан қатъи назар ҳар бир роман қаҳрамони уни билган одамлар назаридаги бир сўзли, қатъиятли, улуғ мақсадлар йўлида кетаётган Юсуфнинг йўлидан оғмаслик тарафдори, ҳатто улар хаёлан Юсуф билан фикрлашади, уни кутишади, ундан маслаҳат олишади. Шу ўринда меъерини унутган Миразим ўзини Юсуф орқали оқламоқчи бўлади, ҳаётий ақидасига айланган “одамзот ҳамма вақт китобдан бурун нонга қўл чўзиб келган. Зеро, моддият ҳамisha

бирламчи бўлган” каби хулосаларини Юсуф мисолида тасдиқдан ўтказиб олади.

Роман моҳиятидан келиб чиқиб баҳо берадиган бўлсак, Миразимда ҳам, Саидда ҳам онда-сонда бўладиган ҳолат – виждон уйғониш ҳолати психологик ички монологда берилади. Улар ич-ичидан Парвардигор бандаси эканликларини тан олади: бири амалга, мансабга, унинг орқасидан келадиган шон-шавкату мол дунёга, иккинчиси эса бемисл бойликка ва у туфайли келадиган маънавий бузуқликка муккасидан кетади.

Саиднинг Юсуф ҳақидаги фикри ўз дунёқараши – ўз қаричидан келиб чиққан эди. “Дарҳақиқат, нега Юсуф энди рози бўлмоқчи? – хаёлан муаммонинг тагига етмоқчи бўлди. - Ҳарҳолда, қийналиб қолганга ўхшайди, ранги-рўйи бир аҳвол, озиб-тўзиб кетибди. Уст-боши ҳам яхши эмасдек туюлди... Тагин ким билсин, Манзура айтаётгандек замонга қўшилиб у ҳам ўзгаргандир. Ахир дунё кимларни не кўйларга солмаяпти? Уларнинг олдида Юсуф ким? Одамга ўхшаб яшагиси кеп қолган бўлса бордир” (110-б). Эътибор қилсак, энг юқори мансаб пиллапояларида юрган Саид ҳатто дўсти тўғрисида ҳам хотинининг фикри орқали мулоҳаза юритади: “Манзура – ҳақ, ҳали-ҳануз эски ошна-оғайниларга ёрдам берай, деб юриш – болалик, ғўрлик. Янги одам ўзига қандай фойдаси тегиш-тегмаслигини ўйламаслик мумкин эмас. Бу – авваламбор, ўзига керак... Манзура бежиз “Ўйлаб кўрайлик”, демаяпти” (111-б).

Юсуфнинг иқтидорини, билимини аслида Миразим ҳам, Саид ҳам тан олади. Ҳатто домлалари Юсуфни “Дунёнинг таянч нуқтаси” деб аташлари бежиз эмаслигини билишади. Аммо улар ҳали ҳам Юсуф билан маънавий-психологик яқин бўлганларида эди, дўстларининг аҳволини, қалбини, бутун борлиғида акс этиб турган психологик азобларини англаган бўлар эдилар.

Романдаги концептуал образлардан яна бири – бу, Захро образи. Орзулари осмон аёл бойлик ва имкониятлари кенглиги, дабдабали ҳаёт қафасида маънавий маҳв бўлади. Муттасил психологик сўроқлар

исканжасида ҳаёти ҳам, ҳаёли ҳам издан чиқаётганини англайди, буларнинг барисига сабабчи деб лоқайд эри Миразимни айблайди.

Хонадонларига курсдоши Юсуфнинг ташриф буюриши уни ўзи жирканаётган тубанлик жарлигидан қутқарадигандек туюлади. Шу ўринда муаллиф бири кам ва тўқис образлар қиёси воситасида бадий парадоксдан фалсафий парадоксга қадар юксалиб борганини эътироф этиш жоиз. “Фақирликнинг нелигини билмаган, бир ўзи эмас, балки бутун оиласи – энди тили чиққан боласи-ю умр йўлдоши билан бир бурда нонга ёки дорига зор бўлиб, тасодифдангина нажот кутиб ўтишнинг нималигидан хабарсиз”(121-б) Захро инсон учун энг ёмони – маънавий қашшоқлик деб билади. Икки йўл орасида турган, руҳида аламзадалик бошланган Юсуфнинг мувозанатдан чиқишига моддий қийинчилик сабаб бўлаётган дамда Захро билан яқинлик уни тезлаштиради.

Захро шоҳона ҳаётдан бешиб, борлигини пароканда этган нарсанинг нима эканлигини аниқ чамалайди, аммо унга мос бир тадбир этагини ушлай олмайди. Чунки, у шарқ аёли ўлароқ ўз эътиқодида собит қолишга маҳкум эди.

Дарҳақиқат, Миразим ўз дунёси ичра – маишат оламига тамомила ғарқ бўлган эди. Эр-хотин орасига совуқлик солган асосий нарса инсоннинг ҳаддан зиёд моддият оламида беизтироб яшаётганида кўринади. Миразимнинг асосий вақти бозорда ўтади ҳамда кўнгил маишати эҳтиёжини қондириш учун ҳар хил «малла сочли» қизлар билан дон олишиб юради. Бунинг салбий оқибатлари Захро ҳаётини ҳам издан чиқаради.

Адиб характер бадий тадрижини шакллантирар ва унга ўзига хос чизгилар берар экан, биринчи галда ҳодисотнинг мантиқийлигини - психологик таҳлил имкониятларини кенг қўллаш орқали очиб беради. Талқиннинг бундай имкониятлари роман жозибасини - характер психикасини, унинг ўйлари, ташвишлари, ботинига муқим ўрнашиб олган исён – аламзадаликни бартараф этишга қаратилганилиги билан ҳам диққатга сазовордир. Чунки, адоғсиз муаммолар кемасида омонат чайқалиб бораётган

қахрамон кечинмалари шу жараёнга юзма-юз келишга етаклайди. Инсон ҳамиша ёлғизликда турли хаёллар исканжасида беадоғ ўйлар суради, мушоҳадалар юритади, фикрлайди. Ўз ҳаётини яхшилашга интилаётган Юсуф ҳам ёлғиз эди. Унинг ботинига раҳна солган бирдан-бир жиҳат ҳам ўзининг ёлғизлиги эди. У ана шу ораликда ҳар бир қадамини ўйлаб, сарҳисоб қилиб босар экан, турли дабдабаю асасадан безган, жисм ҳирси тамомила ўзини маҳв этаётган Захро ҳаётига бир дам ёруғлик киритганини кейингина англаб қолади. Ўз дўстига хиёнат қилганини – гуноҳини тан олади. Худога ёзғиради: бу қандай кўргулик – хатолар нечун тугамаслигининг сабабини сўрайди. Бандаси айбини тан олиб, ибодату тавба-тазарру қилса, айби кечирилиши муқаддас китобларда айтиб ўтилган. Юсуф ҳам бу борада ўз эътиқодида собит қолишга уринади. Лекин хато ҳамиша хатолигича қолаверади. Ёзувчи реал тасвир моҳиятида замондош инсоннинг хато-ю камчиликлари, ютуқлари билан бус-бутунича турли хил ҳолат-кечмишлар орқали ёритади. Захро ва Юсуф муносабати роман сюжет йўналишида қандай ўрин эгаллайди, деган савол туғилиши, табиий. Айтиб ўтиш жоизки, Улуғбек Ҳамдам яратган характерлар тадрижий бадий қонуният асосида ривожланади, ёзувчи бадий тўқимаси концептуал ғояси негизида шаклланади. Ёзувчи романда иштирок этувчи персонажлар устидан ҳукм чиқармайди, агар Юсуф ўз эътиқодида собит турганида эди, ўз дўстининг хотини билан кўнгил маишатини қилмаган бўлар эди. Алал оқибат жисм ва руҳ ёлғизлиги туфайли азият чеккан Захро ботинида, ўз эри Миразимга нисбатан нафрат туйғуси аланга олади ҳамда қалтис ишга қўл уради.

Шу ўринда Улуғбек Ҳамдамнинг «Мувозанат» романи хусусидаги айрим баҳс-мунозараларга эътиборимизни қаратсак. Замонамиз руҳшуноси Отаули “Руҳий қадрим” деб номланган мақоласида “Мувозанат”да эса, бош қахрамон ўз дўстининг кўзига чўп солиб, унинг хотинига ўйнаш тутинади, буниси етмагандек, ерга урганда шердек наъра тортиб кўкка сапчидиган ёшдаги одам ҳозирги дориломон замонда ётоқхонада ярим бўлка қотган нонни сувараклар билан “баҳам кўриш”га мажбур бўлади». Бундай ўқувчини

ачинтирадиган ожиз – нотавон, ўзининг инсоний кадрдан мутлақо беҳабар кимсалар... шонли замонамиз қаҳрамонлари, буюк ўзбек халқининг ёрқин тимсоллари эмаслар, албатта»⁵⁴ деган хулоса билдиради. Мантиқий жиҳатдан бу фикрларда асос бор. Аммо “Мувозанат” романидаги бадиий мантиқ, Юсуф характеридаги айрим бўш нуқталар ушбу ҳолатнинг келиб чиқишига асос бера олади, деб ўйлаймиз.

Умуман, Юсуфнинг Захро билан бўлган мунозараси унинг кейинги ҳаётини яхшилаш учун бир кўприк, восита, холос. Ана шу кўприкдан ОМОН ўтган қаҳрамон келажаги, янги ҳаёти ўша нуқтадан туриб бошланади. Негаки, адабий талқинда инсон умидлари жилваланар экан, ёзувчи бадиий эстетик тафаккури жамият ҳаётидаги муаммоларни илғаб олади ва инъикос этади. Реалистик тасвир имкониятлари тадрижий такомиллишиб, эврилиб бораётганлигини Улуғбек Ҳамдамга замондош ижодкорлар изланишларида ҳам кузатиш мумкин. Бу хилдаги ўзгаришлар истиқлол даври романчилигида асосий йўналиш – романий тафаккур имкониятларининг нақадар чексизлиги ва турфалиги билан белгиланади:

«Шу билан бирга, агар ҳақиқатнинг кўзига тик қарамоқчи эсак, бундай сирлар ўзгаларда ҳам бўлиши мумкин-ку, - дерди Захронинг ичида кимдир. – У ҳолда одамлар ташқаридан қандай кўринсалар, ичкарида ҳам шундай эмас эканлар-да. Бундан чиқдики, биз иккиюзламачилармиз. Дилимизда бошқаю тилимизда бошқамиз. Одамзод ўз қўллари билан бунёд этган жамият ҳали унинг барча саволларига жавоб тополгани йўқ. Бизнинг асл истакларимиз, эҳтиёжларимиз ташқарига чиқолмай, унга йўл тополмай бўғилиб ўлади. Лекин биз атрофга жилмаймоқчи бўламиз, чорасизликдан келган яралардан бағримиз қонга тўлиб кетган бўлса-да, юзимизга бахтиёрлик табассумини чизмоққа тиришамиз. Ҳа, биз мунофиқлармиз. Аввало, ўзимиз, ўз табиатимиз олдида товламачилик қиламиз. Шунинг учун «Қўйнимда бир ёру кўнглимда бир ёр», дея одамзоднинг асл ҳолини биргина мисрага абадул-абад

⁵⁴ Отаули. «Рухий кадрят». Мустақиллик даври адабиёти. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат нашриёти», 2006. 176-177-бетлар.

парчинлаб ташлаган шоирга дилимиз жўр бўлса-да, тилимиз уни ахлоқсизликда айблашдан чарчамайди» (231-б.).

Юқоридаги иқтибосда ўз эрига нисбатан хиёнатга қўл урган Захро табиатидаги эврилишларни зукко китобхон тўла англаб этади. Лекин шу ўринда савол туғилади: Захро ўз эрига хиёнат қилдими ёки ўзлигигами? Шоҳона ҳаётда яшаб, ҳайхотдек ҳовлида танҳоланиб, руҳан ёлғизланиб қолган Захронинг ўй-мушоҳадалари Юсуфдек зиёли ва ақлли инсонга эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж Миразимнинг аёлига бир оддий буюмдек караши, безътиборлиги натижасида кун ўтган сайин улғайиб, борлигини емира бошлайди. Бир дилкаш дардкаш истаги Юсуф ва Захрони бир-бирига яқинлаштиради. Аммо ушбу иқтибос ҳақидаги бир мулоҳазани шу ўринда қайд этиб кетишни истардик. Яъни Захро тилидан берилган юқоридаги мушоҳадалар руҳий изтироб чекиб, ўз қилмишларидан заифаларча қочаётган аёл нутқидан кўра, кўроқ муаллиф нутқини эслатади. Уларда эр кишига хос мушоҳада тарзи яққол сезилиб турадики, бу романнивиснинг ўз асарини тўла маҳотарга эришмаган пайтда ёзгани билан изоҳланади.

“Мувозанат” романининг бадий муваффақиятини таъминлаган, ёзувчига хос услубни намоён қилган психологик усул ва воситалар – психологик монолог, психологик портрет, психологик пейзаж, психологик нутқ қаҳрамонлар психологик эврилишларини очиб беришга хизмат қилади: “Эрталаб супирилган йўлаклардан бошқа ҳаммаёқ тилларанг хазон билан қопланган. Захронинг бола мисол бу заррин гилам устида думалагиси келди, аста кўзғалиб хазонларни босганча кеза бошлади...”

У куз каби маъюс тортиб қолган эди. Ҳатто ботинида илгариги – бор-йўғи ярим йил аввалги қуюн тепаёзганди. Энди Захро гўё тақдирга тан берган каби юввош тортганди” (158-б).

Бугунги роман қиёфаси ғарбона асосни шарқона руҳда идрок қилиш билан ҳам ўзига хосликни тайин этади. Бунга монанд муайян шаклу шамойил касб этиб, адабий йўналишлари анчагина барқарорлашган яқин йигирма йиллик ўзбек романларида давр руҳияти ва ижодкор фалсафаси уйғунлиги,

илғор романчилик мактабларининг сезиларли таъсири борлигини ҳам унутмаслигимиз керак, албатта. Шу жиҳатдан изоҳлайдиган бўлсак, 80- йиллардан бошлаб ҳаётни янгича тафаккур тарзида тасвирлаш бошланди. Ровий тимсолига эътибор кучайди. Инсонни мукаммал талқин этишда ёзувчилар турли хил услублар ва методлар синтезига мурожаат эта бошладилар. «Мувозанат»да ҳам адиб томонидан шундай адабий-бадий синтезга қўл урилганига амин бўламиз.

Романда психологик таҳлил имкониятлари ёзувчининг ҳар бир асаридан ўзига хос амалга оширилади ҳамда турли бадий вазифани бажаради. Бу эса бизга бадий психологизм имкониятларини муаллиф бадий тафаккури даражасида намоён қилган

Адабиётшунос А.Расуловнинг «Улуғбек Ҳамдам романи ҳозирги ўзбекнинг ўйлари, изланишлари, психологик-маънавий изтироблари ҳақидаги асардир. «Мувозанат»нинг ютуғи шундаки, унда жонли, тирик, изланувчи, хомсут эмаган бандалар тимсоли тиниқ тасвирланган. «Мувозанат»да яхлитлик, бир бутунлик руҳи бор»⁵⁵, - деган фикрлари асардаги ҳар бир эпизодда изчиллик борлигини, теран мушоҳадага йўғирилган сюжет чизиқларида характер тадрижан ривожланиб боришини англатади. Ўзидан ўтганини ўзи билладиган ва хатоларини тўла идрок этиб, ҳаётини яхшиламоққа аҳд қилган, бу иши билан миллат ва жамият турмушини, унинг шонли келажаги хусусида қайғурадиган замондош инсон образи юксалади. Миллат сажиясини бир инсон ташқи ва ички оламида акс садо бериш ҳолларини турфа хил тақдирлар тимсолида кузатамиз. Реал ҳаёт ичкарасида – инсон орзулари нақадар адоқсиз эканига гувоҳ бўламиз. Шафқатсизларча бойлик ва шуҳратпарастлик касалига мубтало бўлган одамзод табиатини тўла идрок этишга замин ҳозирлаган хилма-хил касб эгаларининг жонли лавҳалардаги ҳаракатига тўқнашамиз. «Мувозанат» диндорга диний илмлар, тадбиркорга тужжорлик ишларидан, зиёлига илмий

⁵⁵ Расулов А. Бадиийлик безавол янгилик. – Тошкент: «Шарқ», 2007. 73-бет.

қарашларни, оддий инсонга яшаш саодати ва бахти хусусида сўз очади ҳамда ўзга бир олам сари етаклайди.

Ёзувчи «Мувозанат» романида функционал-ғоявий чизгилар, талқин ва тасвир қоришиқ табиати, нутқий манера ва ифода воситалари узви турмушнинг оддий икир-чикирларидек туюлган бир-бирини тўлдирадиган ҳамда муайянлаштирадиган ички тизимни ифодалайди. Аслида ҳам «ҳар бир инсон ўз истак ва эҳтиёжларининг ёнидадир» (Мавлоно Румий), Юсуф интилган мувозанат - бахтли бўлиш орзусида кечган ибратли ва аччиқ ҳаёти китобхонда мушоҳадакор, баҳсталаб фикрларни уйғонишига туртки бўлади.

Бу жараёнда Юсуф ботинига сингиб кетган *аламзадалиқнинг* бир учи жамият бағридан сув ичса, бир учи атрофидаги одамларнинг бешафқатлигидан таранглашиб боради. Бунинг ёрқин мисоли дўсти Нуриллонинг фирмада ишлаб топган пулини қарзга олиб кетгани, қайтиб қорасини кўрсатмагани, шогирди Шавкат муҳтожлик сабаб пул сўраганида беролмаслик изтиробининг психологик тасвири романда реал ифодасини топган. Қаҳрамоннинг Нурилло ва Шавкат билан муносабатларида ёзувчи инсоннинг ожиз ва қудратли томонларини рўй-рост кўрсатишга ҳаракат қилади. Биз шарқликмиз. Шунинг учун ҳам қон-қонимизга, табиатимизга сингиб кетган меҳр-муҳаббат, ачиниш ҳисси доим бизни ўз йўлига бошлаб тураверади. Оқибат эса, хато иш қилганимизни тўла англаб етамиз. Йиллар давомида ўз ҳаётини таҳликага солиб, борлиғи билан муҳтожликни енгишга киришган Юсуф айна пайтда ўзини енгиб, муҳтожнинг эҳтиёжини чиқариб юборади. Лекин дўстининг унга фириб бериб алдаб кетганини кейингина тушуниб етади. Бу ҳол Юсуфнинг аламзадалигини баттар кучайтиради. Реалистик тасвир имкониятларидан унумли фойдаланган ёзувчи инсон шахсига буюк эҳтиром билан назар ташлайди. Негаки, ўзлигини англаш сари юзланган Юсуф доим ҳам ўз хатосини тўла англаб етолмайди. Ўтган кунларидан, аччиқ қисмати муҳрлаган тақдирдан тайинли хулосалар чиқаришга баъзида ожизлик қилади. Романда ана шу жиҳатлари билан «хом сут эмган» бандалар алал-оқибат ўтмиш ва келажак хусусида мушоҳада

юритиши, улардан керакли хулосалар чиқаришга бўлган интилишлари рўй-рост тасвирланади.

Айни шу жиҳат истиқлол даври романларида реалистик тасвир имкониятининг нақадар чексиз эканлигини далолатлашга хизмат қилса, иккинчи жиҳатдан миллат кишисига бўлган чуқур ҳурмат белгисини ҳам тўла асослайди. Сабаби романда ўтмиш ва келажак хусусидаги жонли лавҳалар, воқеалар, бир-бирига ўрнини бўшатиб бераётган ходисотлар узвийлиги жанрий-композицион яхлитликни келтириб чиқаради.

Адабиётшунос Ҳ.Каримовнинг “Роман замондан озикланади, замон эса ундан ўз қиёфасини кидиради, унинг воситасида ўзини янада яхшироқ англашга ҳаракат қилади”⁵⁶, - деган хулосалари ҳар қандай адабий талқин моҳиятида давр кайфияти ва ўша замон руҳияти акс этиши мумкин, деган хулосага келишимизга замин ҳозирлайди. Дарҳақиқат, романнинг бугунги қиёфаси кечагига нисбатан тубдан жанрий қамров нуқтаи назаридан, ифода негизи ўзига хослигидан ҳам жиддий тафовутланади. Чунки ҳар қандай давр ўша пайтдаги адабий асарга ўз таъсирини ўтказмай қўймайди, албатта.

«Мувозанат»да ҳам худди шу хилдаги кайфиятни кўришимиз мумкин. Айтиш жоизки, «Мувозанат» романи психологик-фалсафий таҳлил имкониятлари билан суғорилганлиги учун ҳам унда замондош инсон қисмати рўй-рост гавдалантирилган. Бунда Юсуфга нисбатан анчайин кўп ҳаёт машаққату заҳматларини чеккан, ҳалол инсон, отаси Одил аканинг изтироблари - Амирнинг ақлдан озиши, келини Гулшоданинг аянчли аҳволи ва ўз жонига қасд қилиши, уларнинг болалари тирик етим бўлиб қолиши, ўғли Юсуфнинг фарзанди Муҳаммаджондан, оиласидан ажралиши бир ота ҳаётида қандай из қолдириши жонли лавҳаларда акс эттирилади. Романда хилма-хил тақдирлар зиддияти – ўз-ўзи билан аёвсиз психологик олишаётган инсон шахсига дуч келамиз. Қисматига нима битилган бўлса, одамзот ундан асло қочиб қутулолмаслигини ёзувчи исботлашга уринмайди, аксинча тасвир

⁵⁶ Каримов Ҳ. Истиқлол даври адабиёти. – Тошкент: «Yangi nashr», 2010. 225-бет.

руҳига сингдиришга, ўқувчининг ўзи тегишли хулосалар чиқаришига ундайди:

«Эрталабки ғира-шираликда Юсуф туман марказидаги мол-қўй сотиладиган бозор яқинида машинадан тушиб қолди. Бозор гавжум, мол-қўй эса одамдан-да сероб эди.

У симобдек қайнаб турган майдонга бир пас разм солиб турди-да, ўзига синашта боқаётган одамнинг олдида дадил бориб сўрашди:

- Ассалому алайкум!

- Валай...

- Мабадо даллолмасмисиз?

- Худди ўзи. Нима оласиз, молми қўй, новвосми ғунажин, қўчқорми совлиқ?..

- Соғин сигир. Туққанига бир-икки ҳафта бўлган, серсут, зотдор сигир топиб беринг, ака.

- Юринг...»(256-257 б).

Ушбу келтирилган лавҳада Юсуф неча йиллардан буён ўйлаб юрган режасини амалга ошириши учун тиним билмай ишлаши, аччиқма-аччиқ курашиши натижасида эришганига ёзувчи мантиқан урғу беради ва асосли тасвирлайди. Бир пайтлар кўрасида «битта туёқ» қолмасада отасининг ўғлига энг сўнгги оила нажоти - соғин сигирни сотиб пулини бергани учун Юсуф ота-онаси олдида қарздор эканлигини ич-ичидан ҳис этиб яшайди. Ундаги психологик интилиш – фарзандлик маъсулияти инсонийлик бурчи билан сингишиб кетади. Қаҳрамон тийнатиға хос олийжаноб туйғулар уни психологик мувозанат сари етаклайди.

Айни шу жиҳатдан Юсуфнинг ботинидаги лоҳаслик ўрнини – кураш, ишчанлик, миллатнинг бир аъзоси эканидан фахрланиш, кўпчилик учун фойдаси тегадиган иш қилаётганидан ғурурланиш, аввалги ишлаб юрган соҳаси университетга қайтиши, талабаларга тарих илмидан сабоқ бериши ҳоллари тасвирланган ўринлар бир қадар тезлашиб кетгандек кўринади. Ёзувчи бадиий нияти – Улуғтоққа - иймонга кўз тиккан Юсуф тийнатиға

бошқача назар билан қарайди ва ўзига хос рамзий-мажоз мантиқини сингдириб боради. Ёзувчи айти шундай йўл тутганини бирдан далилламайди, китобхонни чигал психологик вазиятларга аста-секинлик билан тайёрлаб боради. Улуғтоғ романда рамзий тимсол. Ёзувчининг: “Улуғтоғ – иймон рамзи. Мусулмон кишиси ҳамиша иймонли бўлишга шошилади. Ўзида ҳамиша шунга эҳтиёжу истак-майл сезиб яшайди. Чунки ҳар жиҳатдан бақувват Ислом дини моҳиятида ҳам Иймон масаласи, Иймон тушунчаси катта бир ўзакни ташкил этади. Шундай экан, Иймонли одам Катта давлатнинг буюк Келажаги сари қадам ташлайди. Иймонли Одам ҳеч қачон ўзгаларга жабр-зулмни, ёвузликни раво кўрмайди. Иймонли Одам ҳамиша ўз суянган, сиғинган Ўтиқодида собит яшайди”⁵⁷, деган фикрлари Юсуф сингари қахрамонлар моҳиятига сингдирилган асл мақсаддир.

Улуғтоғни Иймон рамзи деб қараган Юсуф неча-неча тақдиру тарихларни бошидан ўтказмасин, доимо Иймон ва Ўтиқодида собит қолишга уринди ва шунга амал қилиб яшади, интилгани - Мувозанат сари дадил қадам билан етиб олади.

Маълумки, ҳар бир ёзувчининг услуби истеъдод табиати, ижодий қиёфаси, тафаккур тарзи, ифода йўсини, адабий анъаналарга муносабатига боғлиқ равишда кечади. Нисбатан қисқа вақт ичида сўз ва фикр эркинлиги бадиий адабиётда ҳам акс этаётганини “Мувозанат” каби асарлар мисолида айтишимиз мумкин. Ижодий индивидуаллик бадиий асарнинг барча шаклий-мазмуний сатҳларида намоён бўлар экан, айти пайтда, композицион яхлитлик бадиий изланишлар орасидаги типологик муштарақликни инкор этмайди. Ёзувчи «Мувозанат» романида анъанавий талқин усулларини ривожлантирган ҳолда, миллат умумруҳиятидаги жиддий эврилишларни бадиий маҳорат билан тасвирлай олганида кўринади.

⁵⁷ Улуғбек Ҳамдам. Интернет материали: www.ulugbekhamdam.uz

Боб бўйича хулоса

1. Ўзбек адабиётида бадиий психологизм илдизи ўзбек мумтоз адабиёти намуналари, ўзбек халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Замонавий наср ва унга хос психологизм имкониятлари Шарқ ва Ғарб адабиётининг илғор ютуқларини ўзида мужассам этиб, замонавий ўзбек носирлари ижодий изланишларида такомиллашиб борган.

2. Бадиий психологизм қатор манбаларда ёзувчи – персонаж – ўқувчи ёки ижодий жараён – бадиий асар – ўқувчи ички олами деган формула асосида тадқиқ этилган. Аммо баъзи олимлар ўқувчи ролига эътибор қилмаган, ёзувчи психологияси персонажда такрорланади деб ҳисоблаганларки, бундай мулоҳазаларни қабул қилиб бўлмайди. Чунки бадиий психологизм шу учликлар доирасида замон, макон ва индивидуал ижодкор муносабатининг ҳосиласи ўлароқ такомиллашиб, серқирралик касб эта боради.

3. Улуғбек Ҳамдам ўзининг “Мувозанат” романида психологик – фалсафий усул ёрдамида персонажлар ички оламини ёритар экан, аввало, воқеликни идрок қилишнинг анъанавий тамойилларини бадиий синтезлаш йўлидан борган. Реалистик метод имкониятларидан кенг фойдаланган. Натижада романдаги бадиий – эстетик концепциянинг салмоғи ортган.

4. Ўзбек романларида бадиий психологизмнинг кучайиши, воқеа-ҳодисалар тасвиридан инсон онги, психологик олам натижасида миллий романчилигимиз тадрижий ўсган. Хусусан, реалистик роман анъаналарини ўзига хос ривожлантирган У.Ҳамдамнинг “Мувозанат” романида ШАХС руҳиятини замон билан ҳамнафасликда ёритиш бош мақсад ва янгиланган бадиий-психологик усул ҳисобланади.

5. Ижтимоий-психологик вазият, ёзувчи маънавий оламидаги тебранишлар, миллий-адабий анъаналар ва жаҳон адабиёти тажрибаларига ҳамоҳанглик (А.Камю, Ф.Кафка) роман поэтикасида «ўтиш даври»

синовлари акс этаётган замондош инсон руҳияти силсилаларини психологик акс эттирилиши ёзувчи маҳорати ва эпик кўламдорлигининг бир белгисидир.

6. «Мувозанат» асари воқеликни бадиий идрок этиш ва ифода тарзига кўра миллий роман тараққиётида ўзига хос ҳалқани ташкил этади. Романда жамият кайфиятининг инсон руҳиятига бевосита ва билвосита таъсири бадиий мушоҳада теранлигини кўрсатади. Бундан муаллиф бадиий-эстетик салоҳиятининг ички бадиий қонуниятлар даржасига кўтарилиши тарзида тушуниш ва қабул қилиш мақсадга мувофиқдир.

7. Адиб қаҳрамон руҳиятини таҳлил қилар экан, ҳар бир персонаж ўзлигини ўзи орқали таҳлил ва талқин этишига интилади, яшашдан мақсад ва маъно қидиради, Оллоҳ томонидан буюрилган фарз ва амалларни икки дунё мезонидан келиб чиқиб баҳолайди ва баҳоли қудрат амал қилади. Эзгуликни ёқлайди, нафс ва ёвузликни қоралайди. Натижада романда психологик, фалсафий ва илоҳий тушунчалар бадиий уйғунлашган ҳолда намоён бўлади.

8. Романда Ватан, эл-юрт тушунчалари энг муқаддас туйғулар сифатида талқин этилади. Мустақил ўзбек халқининг буюк келажаги учун курашмоқ зарурати китобхон ботинида ҳам шундай кайфият уйғотади. Демак, «Мувозанат» романи инсон психологик борлигини тадқиқ этиш концепциясининг ўзига хослиги билан ҳозирги миллий романчиликда алоҳида аҳамият касб этган асарлардан саналади.

II БОБ. ИНСОН ВА ҲАЁТ ВОҚЕЛИГИНИ МЕТАФОРИК УЙҒУНЛАШТИРИШ БАДИИЙ ПСИХОЛОГИЗМНИНГ БИР КЎРИНИШИ СИФАТИДА

2.1. “Исён ва итоат” романи сюжети ва композициясида бадиий психологизмнинг ўзига хослиги

Мустақиллик даври ўзбек романларида инсон ва борлиқ муносабати, реал воқелик ва инсон ички дунёсини метафорик уйғунлаштиришга интилиш муайян тамойилга айлана бошлади. М.М.Дўст, Т.Мурод, Э.Аъзам, А.Аъзам каби 80-йиллар авлоди ёзувчилари ижодида кузатилганидек, Н.Эшонкул, А.Йўлдош, З.Қуролбой қизи, С.Вафо, Л.Бўрихон, И.Султон, У.Ҳамдам сингари 90-йиллар авлоди насрида ҳам айна жиҳат кўзга яққол ташланади. Инсон ва олам феноменини метафорик уйғунлаштириш усули насрий ижоднинг деярли барча жанрларида учрайди. Ҳикоя, қисса, романларда бу жиҳат ўзига хос тарзда намоён бўлади. Н.Эшонкулнинг “Гўрўғли” романи, “Сибизға воласи”, “Баҳоуддиннинг ити” ҳикоялари, А.Йўлдошнинг “Пуанкаре”, Зулфия Қуробой қизининг “Қирмизи либосли аёл” ҳикоялари, С.Вафонинг “Оворанинг кўрган-кечирганлари”, “Тилсим салтанати” романлари, “Қора бева” туркуми ҳикоялари, Л.Бўрихоннинг “Хизр кўрган йигит” қиссаси, “Темир сандиқ” ҳикояси, И.Султоннинг “Боқий дарбадар”, “Озод” романлари, “Ҳазрати Хизр изидан” қиссаи ва туркум ҳикоялари, У.Ҳамдамнинг “Наъматак” мини романи, “Ёлғизлик” қиссаси ва қатор ҳикоялари 90-йиллар насрида олам ва одам ботинини метафорик уйғунлаштириш муҳим тамойилга айланиб бораётганидан далолат беради. Энг муҳими, ушбу тамойил катта насрий жанрнинг бадиий психологик тасвирлаш имкониятларини кенгайтишига олиб келмоқда.

Адабиётшунос У.Жўракулов янги давр ўзбек насрида пайдо бўлаётган бадиий тамойиллардан бири воқеликни метафорик (истиоравий) қабул қилиш экани ҳақида гапириб, 2012 йил ҳикоялари таҳлили асосида шундай хулосани илгари суради: “2012 йилда чоп этилган ҳикояларда истиоравийликнинг икки

шаклини учратамиз. Уларнинг биринчиси бутунча истиорага қурилган кичик эпик жанр намунаси – ҳикоя-истиоралардир. Бундай ҳикояларда *ёзувчи томонидан танланган бирор мавзу ҳамда воқеа бир бутун истиора тизимига айлантирилади. Сюжет ва образ умумлашма (типологик) моҳият касб этади. Ҳикоя тили рамзлар силсиласига қурилади. Асар композицияси ўрнини истиора қолипи (метафорик модел) эгаллайди. Натижада ҳикоянинг макон-замон қамрови улканлашади. Маъно кўлами кенгаяди*” (Таъкид бизники, Ш.Б.)⁵⁸.

У.Ҳамдам ижодида ҳаёт воқелигини инсон ички дунёси билан уйғун ифодалашнинг метафорик усули илк қиссаси “Ёлғизлик”даёқ кўзга ташланган эди. Ўттиз ёшли қирчиллама ўзбек зиёлиси рамзига айланган “Ёлғизлик” қиссаси қаҳрамони руҳий-маънавий, ижтимоий-маиший муаммолар қаршисида ёлғиз ва ўз ёлғизлигига чора излаётган одам образининг метафорик умумлашмаси эди. Қисса қаҳрамони ўз ботиний муаммосига ички “мен”идан чора излар экан, олам ва одам ҳақидаги улкан фалсафий мавзуларда мушоҳада юритади. Бундай бадиий мушоҳадалар билан танишган ўқувчи муаллифнинг “ёлғиз” метафораси остида борлиқ, воқелик ва инсон танаси ичра ёлғиз, ҳимоясиз қалбни назарда тутаётганини асарнинг сўнгги нуқталарига қадар тадрижий равишда англаб боради. Бундай метафорик талқин усулини ёзувчининг “Наъматак” деб номланган мини романида ҳам кузатишимиз мумкин. Ушбу экспериментал наср намунасида ёзувчи наъматак метафораси остида барча воқеалар, инсонлар ҳаётига гувоҳ бўлиб турадиган, ўткинчи вақт оқимини кузатадиган бирдан-бир феноменел бутунлик дунё макони образини беради. Авлодлар алмашинаверади. Инсон умри ўтаверади. Аммо наъматак – дунё тураверади. У ҳеч қачон замон оқими, инсон умрига таъсир эта олмаганидек, зимон ва инсон умри ҳам унга таъсир қилмайди. Аммо тадқиқотчилар ушбу асрда романий концепция катта эпик жанрга хос серқирра палотноларда акс этмагани важдан “Наъматак”ни

⁵⁸ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Фафур Фулом, 2015. – Б. 260.

роман жанрига мансублаш ножоиз деб ҳисоблайдилар. Р.Раҳматнинг “Адашвой”, И.Султоннинг “Сувдаги коса”, У.Ҳамдамнинг “Сафар” ҳикояларини ҳикоя-метафора таркибида санайдилар⁵⁹.

У.Ҳамдам мана шундай тадрижий равишда эпик ижоднинг йирик жанри романда олам ва одамни иметафорик умумлаштиришдек ўта мураккаб жараёни муваффақият билан босиб ўтди. Одамни борлиқнинг бир бутун комплекс метафорик тизими марказида бадиий психологик тасвирлаш йўлидаги кўп йиллик тажрибаларини “Исён ва итоат” романида юқори даражага кўтарди. Асарнинг ҳар бир бадиий компонетини метафорик мукамалликда қурдики, бу фаслда ушбу назарий фикримизни роман сюжети ва композицияси мисолида асослашга уринамиз.

Айтганимиздек, «Исён ва итоат» романи воқеликни метафориклаштириш усулига қурилган. Унда инсон ўзининг ким ва қандай қудратга эга мавжудот эканлиги хусусида бош қотиради. Шу сабаб журму исёнга берилади. Узоқ изтироблар ортидан итоатга келади. Гўё шу йўл билан мавжудлигини исботлайди. Муайян жумбоқларга жавоб топади. Лекин ҳеч бир банда Яратувчини тўла англаши, ўз мавжудлиги моҳиятига етиши мумкин эмас. Чунки инсонга бу борада жуда кам билим бурилган. Тасаввуф илмида ҳам ёзилганки, Оллоҳни англамоқ учун йўлга чиққанлар ўзлгини англамоқ учун қадам қўйганлардир, улар фақатгина ана шундай эзгу амаллари билан Оллоҳга яқинлашишдан ўзга ҳақиқатга юзма-юз келолмайдилар.

Роман ичкарасидаги ҳаёт маъниси шу каби мангу жумбоқни тушуниш учун бир кўприк восита, холос. Бунда Табиб ва Акбар, Лариса хола ва Диана, Турсунбой жонталаш ва оиласи, Маҳкам ва Марат образлари роман компонентларида ўз олами ичра, ўз тақдирларининг маънисини тушуниб етиш учун ИСЁН қилган персонажлар ҳисобланди.

Бадиий ижодда исён концепциясининг марказга қўйилиши Ғарб адабиёти анъаналарида ҳам мавжуд. Айнитқса, бу адабиётнинг Ж.Жойс,

⁵⁹ Жўракулов У. Кўрсатилган китоб. – Б. 260.

А.Камю, Ф.Кафка, Ж.-П.Сартр каби романнавислари ижодида исён концепцияси қизил ип бўлиб ўтади. Модернистик роман муаллифлари ўз асарлари қахрамонлари ботинида мавжуд ва зоҳирида мажозий акс эттирилган исён концептини табиий, реал ҳолат сифатида изоҳлашга уринадилар. Ўз асарларида ҳам мана шундай “табиий” муҳитни яратиш учун тиришадилар. Масалан, Камю қахрамонлари Мерсо (“Бегона”) ва доктор Риен (“Вабо”)лар ташқаридан караганда ўта “табиий”дек кўринадилар. Яъни воқелик уларни қайққа бошласа, шунинг изидан юраётгандек таассурот қолдирадилар. Аммо чуқурроқ диққат қилинса, барча абсурдлик, экзистенциаллик, маънисизлик ҳолатлари аслида воқеликда эмас, қахрамонларнинг ичида содир бўлаётгани, улар дунёни бўлганидек кўрмаётганлари, истаганларидек англаб, истаганларидек қабул қилаётганлари, талқин этаётганлари маълум бўлади. “Вабо”даги ўлат воқеаси моҳиятига кўра бош қахрамон доктор Риеннинг ичида, яъни муаллиф онгида кечади. Камю ҳаё воқелигининг ўзида мантиқсизлик, маънисизлик, хаосни кўради. Шу сабадан ўз қахрамонларини бундай маънисизликка қарши исён кайфиятимни тарбиялайдики, бу ўзи қумдан ясаган уйчани ўзи бузиб ташлаб, яна шу иш оқибатидан ўзи йиғлаган бола ўйинига ўхшайди.

Шу нуқтаи назардан У.Ҳамдамнинг “Исён ва итоат” романидаги исён концептини Ғарб модернистлари исёни билан айниятда тушуниш мумкин эмас. Романнинг умумий мазмуни, сюжет қурилиши бундай талқинга имкон бермайди. Аксинча, бу исён остида шарқона ўзни англашнинг метафорик талқини юзага қалқиб чиқади.

Ёзувчининг талқин доираси биринчи романга нисбатан кенгроқ, фалсафий мушоҳадалари теранроқ, онлараро мулоқот муваффақиятлироқ, инсоннинг яралиши ва яшаш моҳияти ислом фалсафасининг устуни Қуръони Карим асосида ўзига хос услубда бадиий инкишоф этилган деган хулосамиз айнан роман моҳиятидан келиб чиққан. Чунончи, роман композициясини бир яхлит ғояга бирлаштирган Олам ва Одамнинг яралиши ҳикояти (1-3б; 7-10б;

16-23б) ҳамда Одам Ато ва Момо Ҳавонинг жаннатдан қувилиши тафсиллари роман хронотопига сингдириб юборилган.

У.Ҳамдам романлари таҳлили ёзувчига хос муҳим бир жиҳатни ойдинлаштиради. У.Ҳамдам романларида концептуал ғояни юзага чиқарувчи устоз образининг яратилиши “Мувозанат” романида Муҳаммадҷон ака Юсуфнинг, “Исён ва итоат”да Табиб Акбарнинг ғоявий устози сифатида талқин этилади. Икки маънавий устоз образларининг ўхшаш жиҳати шундаки, иккаласи ҳам оиласидан бош олиб чиқиб кетиб танҳоликда умр кечирадилар. Ёзувчи Муҳаммадҷон ака образини яратишда бадиий психологизмнинг вербал, Табиб образини яратишда эса мураккаб, онглараро новербал мулоқот усулларига мурожаат қилади. Романнавис ижодида соддадан мураккабликка, шахс оламидан умуминсоний қадриятлар талқинига қадар жонлантирилган макон ва замон ичра яшаётган инсон муаммоси очиб берилади.

“Исён ва итоат”да олиб кирилган ғоявий мазмун инсоннинг яралиши, унинг чекига тушган қисматни бошидан кечириши илоҳий китоблардаги хабарларга мутаносиблаштириб олиб борилади. Хусусан, Қуръони Каримда келади: “(У, тақводор зотлар) қачон бирон-бир нолайиқ иш қилиб қўйсалар ёки (қандайдир гуноҳ иш қилиш билан) ўзларига зулм қилсалар, дарҳол Оллоҳни эслаб, гуноҳларини мағфират қилишини сўрайдиган. – Ҳар қандай гуноҳни ёлғиз Оллоҳгина мағфират қилур, – билган ҳолларида қилган гуноҳларида давом этмайдиган кишилардир” (Бақара, 135-оят). Яъни инсоннинг билмасдан бир гуноҳга қўл уриши бани Одамга хос табиий ҳол. Энди шунинг гуноҳлигини билиб туриб, тавба қилиш, ундан қайтиш, шу гуноҳни бошқа қайтармаслик бу мўмин одамнинг сифатидир, деган маъно чиқади бу оятдан. Билиб туриб ўз гуноҳларида давом этиш, тавба эшиги томон боришдан бош тортиш, мана шу айни исёндир. Шунинг учун У.Ҳамдам романидаги “исён” концептини, бизнингча, Ғарбона “исён” эмас, билмасдан гуноҳ қилиб қўйиш маъносида тушунилса тўғри бўлади. Чунки

асардаги барча қаҳрамонлар ўз гуноҳларини англаганлари заҳоти тўғри йўлга қайтадилар. Исёнларида давомкор бўлмайдилар.

Оллоҳ ваъда қилган боқий дунё жаннатига тушишнинг бир шarti – фоний дунёда иймон – эътиқод билан яхши амаллар қилиб яшашдир. “Исён ва итоат” романи қаҳрамонларининг ҳар бири, ҳатто Табиб ҳам қисматнинг машаққатли йўлини босиб ўтади. Яратганга истиффор келтиради ва алал оқибат иймон йўлини танлайди.

Романда Акбарга устози Табиб бир неча марта ҳар кимнинг ўз йўли бор деб таъкидлайди. Ўқувчисини бир тарсаки уриб қамалиб чиққан Акбар ўз шогирдини сафарга чорлар экан, сенинг ичинг тўла ғалаён, исён... Йўлга чиқмоғинг керак! – дейди. Ичидаги ғалаён, исённи босиш учун Акбар нималар қилмади: четга қовун олиб борди, молини олдириб таъзирини еди, аммо бўйин эгмади. Алал-оқибат ундаги ғурур, мардлик “босс”нинг тантилигига сабаб бўлди. Ўзи кутмаган ҳолда бойликка эга бўлди, тадбир билан иш тутди... Аммо у ҳали ҳам итоатга келмаган эди. У икки хил ҳаёт тарзини кечирди. Ундаги психологик азоб унинг борлигини емириб боради. Ички монологларда Акбар Оллоҳга иддаолар қилади, кўксидаги оловни учишини, вужудидаги исённи бостирилишини истайди, аммо у қанчалар ўжар бўлса, ичидаги ғалаён ҳам шунчалар кучли эди. У токи ўз қисматига кўнмас экан, вужудидан жунун ҳам чиқиб кетмайди. Унинг сарсон дунёси нафақат қишлоқ ва шаҳар ораси эди, унинг сарсон дунёси ўзининг ботинида, ўзининг психологик азобларида эди.

“Исён ва итоат” романига хос психологик усул ва воситаларни таҳлил этар эканмиз, қаҳрамонлар ботинида бир неча “мени” яшашни ва бу «мен»лар онгларамо мулоқотга киришишига амин бўламиз. Ҳатто алоҳида баёнсиз ҳам талқин этилмаган воқеа – ҳодисалар англашиши ёзувчи маҳорати орқали намоён бўлади. Бу асарнинг фаслларга бўлинишида ва икки хил моҳиятини:

- оламнинг, шунингдек, Одам Ато ва Момо Ҳавонинг яралиши, уларнинг шайтоннинг макрига учиб жаннатдан қувилиши;

- макон ва замонда яшаётган одамлар қисматни ўзида уйғунлаштирганида аён бўлади.

Ёзувчи шу икки воқелик ўртасидаги композицион параллелизмни роман охиригача тутиб туради. Гуноҳ ва мағфират саодатига эришув воқеасини асар композициясига сингдириб юборади. Романдаги ҳар бир қахрамон, ҳатто Лариса каби эпизодик қахрамонлар ҳам, Акбар ва Табиб қисматида умумлаштирилган банд қисматининг гуноҳ ва тавба йўлини босиб ўтадилар.

Нафақат бир адиб ижодида ёки бир миллий адабиёт мисолида, балки дунё адабиётида бани одам - инсонга хос жунун талқин этилганини кўриш мумкин. Г.Маркеснинг “Ёлғизликнинг юз йили”, Л.Толстойнинг “Анна Каренина” каби романларда ҳам умуминсоний қадриятлар талқин этилади, диний қарашлар Яратганнинг ягоналиги ва унинг иродаси - инсон қисмати эканлигига шафе келтирилади. У.Ҳамдамнинг “Исён ва итоат” романига ҳам хос хусусият умуминсоний қадриятлар Оллоҳнинг ягоналиги ва тақдир битигини англаш орқали намоён бўлади.

Таниқли мунаққид Дамин Тўраев эътирофича: “Улуғбек Ҳамдам “Исён ва итоат” романида бу дунё зўравонларининг Худога тенглашишга уришиб, сунъий инсон – клон яратиш ғоясини амалга оширган даҳрий даҳоларга нафрат билан қаровчи, бу зўравонларнинг ёвуз қилмишларига йўл очиб берган Шайтонга “кучи етмаётган” Худога норозилик билдирувчи, эзгулик, яхшилик учун аёвсиз курашда енгилаетганидан изтироб чекувчи Табиб, Устоз тасвири (образи)да ҳозирги давр руҳини, замонамизнинг ижобий қаҳромонини ёрқин тасвирлайди”¹². Дарвоқе, олимнинг ушбу фикрини «Исён ва итоат» романига ҳам менгзаш мумкин бўлади. Шу жиҳатидан олиб қарайдиган бўлсак, У.Ҳамдам романларида «композицион ранг-баранглик»лар турфа кўриниши яққол кўзга ташланади. Бинобарин, романда ўзлигини, табиатини, ожизлигини англаш сари интилаётган, умуминсоний муаммолар хусусида мулоҳаза юритаётган Табиб, ёлғизлигидан сиқилиб,

¹² Тўраев Д. Давр ва ижод масъулияти. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2004. 37-бет.

реал ҳаётда ҳам кўплаб одамлар – дўсту биродарлари орасида дили кемтиклигидан изтиробга тушаётган Лариса хола, умрини меҳнатга бағишлаган, ўзини асараб-авайламаган Турсунбой жонталаш, бойлик, роҳат-фароғат кучоғида яшашни мақсад қилган Маҳкам, ўз гўзаллигига шайдо бўлиб, гулдек умрини хазонга айлантирган ва бу йўлдан қайтишга жазм этган Диана каби персонажлар асар компонентларида етакчилик қилади. Буларнинг тақдирини, келажагини, ҳаётдаги ўрнини, жонли, реал лавҳаларда тасвирлаган ёзувчи ҳар бирига алоҳида меҳр билан ёндашади.

Романдаги Лариса холанинг марҳума дугонаси руҳига дуо қилиши тавбанинг бир кўриниши бўлса, Лариса хола, Диана образларида муштараклик Оллоҳ берган ҳусн-жамолдан кибрланиш, бирининг Оллоҳ неъматини - аёл учун фарзанд туғиш, ўстириш аъмолини инкор этиш, алал-оқибат фарзанд меҳрига зор бўлиш – ўзи танлаган йўлнинг узундан–узок азобини тортиш ёзувчи томонидан психологик портрет, психологик туш, психологик галлюцинация, психологик монолог, психологик таҳлил каби усул ва воситаларда очиб борилар экан, Лариса хола учун азобга айланган ўз ҳаётига қарши исён қилиши қўшниси Димани ақлан заиф ҳолда учратиши натижасида авж олади ва у Яратган иродасига қарши ўз жонига қасд қилади. Сўнгги лаҳзада Акбарнинг “Лариса хола” деган ҳайқириғини эшитганда эди, у ўзини тўхтатиб қоларди. Аммо ундаги психологик ҳолат сабаб исён йўлини танлаб бўлган, шайтон йўлини қабул қилган эди. Димани учратгандан сўнг ва жонига суиқасд қилиш ҳолатигача бўлган психологик жараён автор томонидан тасвирланмайди. Аммо роман сюжети воқеалари ривожиди Лариса холанинг яшашдан чарчаганлиги аёлнинг психологик изтироблари орқали очиб берилади. Бир муддатлик итоат – Акбар ва Диананинг инсонийлиги уни Оллоҳ иродасига бўйсундиради. Аммо Дима мисолидаги хўрлик руҳига чўкиб кетган исённи жунбушга келтиради: аёл яшашга, Яратганга, қисматга қарши туради. Оқибат жонига қасд қилиб, муртадлиқ йўлини танлайди.

Янги давр адабиётида, хусусан эпик жанрлар орасида имконияти, мавзу доираси анчайин кенг роман жанри янгидан янги услублар етакчи талқин воситалари ёрдамида шаклланмоқда. XX аср ибтидосида насрий асарлар урф бўла бошлаган бир даврда Қодирий, Чўлпон каби забардаст носирлар ва кейинги давр романнавислари ижодида шаклланган адабий анъаналар истиклол даврига келиб ўзгача моҳият касб этди. Адабиётшунос Б.Каримов таъкидлаганидек: «Биздаги адабий-илмий талқинлар ва таҳлиллар доираси кенгаймоқда; жаҳон адабиётшунослигидаги ўткинчи ва етакчи тамойилларга қизиқиш кучайди»⁶⁰. Х.Дўстмуҳаммад, О.Мухтор, У.Хамдам, Т.Рустам каби адиблар ижодида тамомила рамзий-мажозий тасвир шартлилиги, яхлитлиги ўзига хос тарзда ифода этила бошланди. Романнавислар бадий изланишларида, Н.Эшонқул, Э.Аъзам, С.Вафо каби истеъдодли носирлар ижодида у ёки бу даражада рамзий-мажозий талқин орқали инсон ва давр кайфияти, бир сўз билан айтганда ўй-кечинмаларини тасвирлаш жиддий кўзга ташланади.

Айнан, юқоридаги адиблар қаторида ёзувчи У.Хамдам «Исён ва итоат» романида давр кайфияти ва инсон руҳиятини реал ҳаётнинг метафорик талқинни кўрамиз. Давр муаммоларининг туб илдизи – гуноҳ ва тавбанинг ибтидоси Одам Ато ва Момо Ҳаво даврига бориб тақалишини, илдизи ана шу ораликда бўй кўрсатишини хилма-хил персонажлар табиати, тақдири, қисмати асосида чизишга муваффақ бўлади. Адабиётшунос И.Ёкубов эътирофича «Роман оламнинг ўзига хос сиқик манзарасини мужассамлаштира бошлади. Кўп планли мазмун, сертармоқ сюжет, композицион ранг-баранглик, жаҳон эпик тажрибасига хос тасвирий восита ва усулларни қўллаш, шаклий ихчамликка интилишни ўзлаштира борди»⁶¹. Олимнинг ушбу фикрини «Исён ва итоат» романига ҳам бевосита тегишли. Шу жиҳатидан олиб қарайдиган бўлсак, У.Хамдам романларида «композицион ранг–баранглик»нинг мантиқий тадрижи кўзга ташланади.

⁶⁰ Каримов Б. Абдулла Қодирий: талқин, таҳлил. – Тошкент: «Фан», 2006. – Б. 91.

⁶¹ Ёкубов И. Бадий-эстетик сўз сەҳри. – Тошкент: «ФТМ нашриёти», 2011. 283-бет.

Бинобарин, романда ўзлигини, табиатини, ожизлигини англаш сари интилаётган, умуминсоний муаммолар хусусида мулоҳаза юритаётган Табиб, ёлғизлигидан сиқилиб, реал ҳаётда ҳам кўплаб одамлар – дўсту биродарлари орасида дили кемтиклигидан изтиробга тушаётган Лариса хола, умрини меҳнатга бағишлаган, ўзини асраб-авайламаган Турсунбой жонталаш, ўзгалар бойлиги эвазига роҳат-фароғат кучоғида яшашни мақсад қилган Маҳкам, ўз гўзаллигига шайдо бўлиб, гулдек умрини хазонга айлантирган ва бу йўлдан қайтишга жазм этган Диана каби персонажлар тақдири акс этган лавҳалар асар композициясида етакчилик қилади. Хатолардан хулоса чиқариб яшаш, шу йўл билан ўз ҳаётини ўнглашга интилиш ҳар бир ожиз банданинг амалидир. Бироқ баъзан қисматга кўникиш учун қанчадан-қанча заҳматлар чекилиши «Исён ва итоат»да ўз тажассумини топган.

Улуғбек Ҳамдам романлари услубини тадқиқ этган М. Пирназарова: «Бизнинг адабиётшунослигимизда, фикримизча, «Исён ва итоат» романидаги бадий-фалсафий хулосалар кўлами «Мувозанат» асаридаги каби кенг ва салмоқдор эмас. Бироқ, муаллиф романда ўзига хос шаклий-услубий йўлни танлаган. «Қуръони Карим» сура ва оятлари, диний-илоҳий мазмундаги ривоятларни романнинг асосий кечаётган замон ва макондан мустақил тарзда, яъни ёндош баён қилган. Шунга қарамасдан, улар романнинг бадий мақсадини очишда ўзига хос уйғунликни юзага чиқаради»⁶² – деган хулосани билдиради. Тадқиқотчининг «Исён ва итоат» романи хусусидаги фикрига нисбатан баъзи эътирозли хулосалар борлигини билдирган ҳолда, романга киритилган илоҳий-диний киритмалар асар композициясида муҳим ўрин эгаллайди, характер руҳиятини, унинг исён қилиб итоат йўлига ташлаган қадамнинг АСЛ сабаби қай ўринда бошланганига, Одам Ато ва Момо Ҳавонинг билиб-билмай Адан боғидан чиқарилишини, ҳамда ўз маънавий-психологик-ижтимоий мувозанати сари қадам ташлашида қандай сир - синоатларни бошдан кечириши, изтиробларга мубтало бўлиши ҳолатларини

⁶² Пирназарова М. Ҳозирги ўзбек романларида услубий изланишлар. Филолология фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 2006. 14-бет.

англашга яқиндан ёрдам беради деб ўйлаймиз. Чунки айти шу каби бадий киритмалар орқали ёзувчи бадий нияти ҳам, давр кайфияти ҳам уйғунликда юзага чиқади, ҳамда, одамзоднинг кучли ва ожиз жиҳатларини турли ракурсларда ифода эта олганлигида кўринади.

Акбарнинг бир тарсаки деб, уч йил озодликдан маҳрум этилиши ва белгиланган колонияда жазосини ўташи, кейинчалик устози Комил табибнинг маслаҳатига кўра узоқ ўлкага саёхатга чиқиши, бутун умри давомида қилган гуноҳидан сўнг тавба йўлига кириши, Худодан мағфират сўраши ва ниҳоят итоатга келишдаги хилма-хил ҳаётий манзаралар ҳамда роман воқеасининг изчилликда баён этилиши ёзувчининг жиддий фалсафий ғояни илгари суришидан инсон хусусидаги илмларни теранроқ англаб етганлигидан дарак беради.

Мунаққид С.Содиқ «Исённинг ҳудуди борми... итоатнинг-чи?» мақоласида: «Исён ва итоат» романида инсон қалбининг нозик жилolari: феъл-атвори, руҳияти, кўнгил талпинишлари бадий талқин этилганлигини, асарнинг фалсафий-психологик табиатини етарлича изоҳлай олмайди»⁶³- деган фикрни билдиради. Бу эса биров баҳсталаб мулоҳазадир. Негаки, роман жанрининг кечагига нисбатан ички табиати, қиёфаси, шакли ўзгарди. Бир бутун давр ҳаётини, инсон қисматини минглаб саҳифаларга муҳрлаган Достоевский, Толстой каби сўз санъаткорлари анъаналари йиллар ўтиши билан ижодий изланишлар натижасида тобора ихчамлашиб, гўзал бир шакл олаётганини кузатамиз. Мунаққиднинг «инсон феъл-атвори жилolarини етарлича изоҳлай олмаган» деган фикрини нуқтаи назар сифатида қабул қилсакда, асарда бадий макон ва замонда ўз тақдирини топишга интилаётган персонажлар табиатида зухур бўлаётган психологик эврилишлар ёзувчи томонидан қай даражада амалга оширилганига эътиборимизни қаратсак.

⁶³ Содиқ С. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. – Тошкент: «Шарк», 2005. – Б. 76.

Адабиётшунослар С.Содиқ, Отаули У.Ҳамдамнинг “Исён ва итоат” романига нисбатан талқин ва таҳлилларда деярли бир-бирига яқин муносабатни кузатамиз. Улар “Исён ва итоат”да «романий тафаккур унсурлари «Мувозанат» романи каби етарли эмас. Асарнинг тили ва ифода услуби ўзига хос бўлгани билан характерлар яхши очиб берилмагани»га урғу беришади. Адабиётшунос олим Б.Каримов роман поэтикаси хусусида “Бадиий асар поэтик тадқиқотга муносиб бўлган тақдирдагина унга адабиётчи олимлар такрор ва такрор мурожаат этиши мумкин. Бунда талқинчиларнинг ҳаётни, санъатнинг тилини, поэтик-бадиият қонуниятларини, санъат асарининг қарашлари савиясидан юксак бўлса, талқинда ўзига хос илмий кашфиётлар юзага чиқади... Санъат ва адабиётдаги фавқулודда, оригинал асарларни тушуна билиш ва тушунтира олиш учун олим санъаткор–ижодкор дарду дунёсига бир қадар яқинлашуви лозим”⁶⁴ – деган хулосалари роман поэтикасини талқин этишда муҳим аҳамият касб этади.

Ж.Эшонқулов: «Инсон руҳияти жуда кенг олам бўлиб, ундаги ҳиссиёт ва туйғулар икки хил шаклда ўзини намоён этади. Биринчиси анланган, маълум мантиққа бўйсунган ташқи дунёга нисбатан ўзининг қатъий хулоса ва йўналишига эга туйғулар. Бу туйғу инсоннинг жамиятга, одамларга, атроф муҳитга муносабати ва булар ҳақидаги маълум тушунчага эга бўлган қарашларни ифодалайди; буларнинг барчасини синтез қилиб берадиган, яъни онг бевосита иштирок этади. Иккинчиси, онг ости ҳислари, онгга қалқиб чиқмаган, лекин инсон руҳиятида доимо мавжуд, ташқи дунё билан тинимсиз алоқа қилиб турувчи ҳислар. Бу ҳислар инсон ҳаракати, руҳиятининг асосини ташкил этади»⁶⁵, – деб ёзади.

Олимнинг фикрига қўшилган ҳолда, инсон руҳияти худди кун–тун алмашинувига ўхшайди. Чунки кайфиятга қараб турланиб–тусланиб туради. Баъзан кўнгил хотиржам бўлган пайтлари ҳеч нарсани ўйламайди киши,

⁶⁴ Каримов Б. Абдулла Қодирий: талқин, таҳлил. – Тошкент: «Фан», 2006. – Б. 115.

⁶⁵ Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: «Насаф», 1999. – Б.130.

баъзида безовта ҳолатга тушганида кулган одамни кўришга ҳам юраги бетламай туради. Бу эса инсон руҳияти мураккаблигидан далолат беради. Руҳият мураккаб бўлиши мумкин. Аммо бани инсон мукамал эмас, дейишимиз мумкин. Бинобарин, «Исён ва итоат»да инсонинг беқрор руҳияти билан боғлиқ ҳар иккала шаклни учратамиз. Бунинг ёрқин мисоли Акбар ва унинг қамоқхона ҳаёти билан боғлиқ тафсилотларда кўзга ташланади:

“- Наҳотки, инсон ҳаёти ҳеч нарсага арзимаса? Тавба, бир тарсаки учун қамаб ташлайверса-я... Ҳукм қилаётганлар бу ёқда ҳам ўзига ўхшаган... Худонинг бандаси – одамзот эканини ҳеч ўйлашармикин ўзи?..”⁶⁶.

Акбар ўз-ўзи билан олишиб, исён қилишининг дастлабки кунларида шундай мулоҳаза юритади.

«Исён ва итоат» романининг яна бир хусусияти унда ўзгача шаклу шамойил – тасвир ихчамлиги, тафсил қисқалиги ва ана шу жараёнда характер бадиий тадрижини ривожлантиришда илоҳий-диний киритмаларни матн қаърига усталик билан сингдириб бадиий яхлитлик касб этганликда кўринади. Роман кутилмаган вазият билан бошланади. Демак, асар муқаддимасидаги – тун рамзи ва яратилиши биринчи кунидаёқ қаҳрамоннинг кейинги ҳаётига, унинг қисматига ишора мавжуд. Жанр ички интизоми, воқеалар кетма-кетлиги, ёзувчи бадиий нияти ва кўлами ҳам айнан, одамзотни тозариш сари қадам қўяётгани – Исён қилаётганини мантиқий асослаб боради.

Роман мутолааси ва таҳлили жараёнида инсон психологик борлиги турфа кўринишлари қабаиб кўринади. Асар воқеалари изчил суратда бири-бирига мантиқан боғланган - учта қисм, саксон саккиз бобдан иборат бўлиб, Қуръони Карим оятлари ва воқелик талқини уйғунлашиб кетади:

«Олам узра зулмат ҳукмрон эди у пайтлар. На қиттай ёруғлик бор эди ва жиндай ҳаракат. Эҳтимол, мавжуд эди улар. Бироқ зулматнинг қаърида чўкиб ётарди. Бошқа ёқдан эса ёруғликни, ҳаракатни кўра оладиган, уларни

⁶⁶ Ҳамдам У. Исён ва итоат. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2003. – Б. 5 (Бундан кейинги иқтибослар саҳифада кавс ичида кўрсатилади).

идрок эта биладиган хилқатнинг ўзи йўқ эди. Фақат Тангри таоло бор эди. Вақти келиб У билинмоқни истади. Зулматнинг қорнини ёриб, бутун бошли дунё яратишни ният қилди. Ва, «Ёруғлик бўлсин!» деди. Шунда зулматнинг бағри чок-чок сўкилиб ичидан нур оқиб чиқди. Дунёда зулмат ва нур, тун ва кун пайдо бўлди. Бу яратилишнинг биринчи куни эди...» (3-б).

Роман муқаддимасида келтирилган ушбу лавҳада ёзувчи Қуръони Карим оятлари асосида оламнинг яратилиши хусусида фикр юритади. Адиб бадий воқеликнинг шартланганлик моҳиятидан чекинмай ўзига хос услубда руҳият тасвирига мантиқий урғу беради. Эътиборлиси, шахс руҳиятидан сўз очилмайди. Аммо роман тафсилотларида кейинги ҳодисотларга ишора қилади. Бош қаҳрамон Акбарнинг «камоқхона туйнугидан ташқарига қараб туриши», ўзлиги билан тўқнаш келиш каби ҳолларга бадий чизгилар беради. «Улуғбек Ҳамдам инсон зотининг кучли ва ожиз жиҳатларини хилма-хил нуқтаи назарларда акс эттиради. Айниқса, башариятнинг илк тарихи билан қиёсий таҳлил этишда ижобий мазмундаги киритмалардан фойдаланиш ижобий натижалар берган. Одам зотининг тавба, англаш, ҳис этиш йўлини ўтиб итоатга келиши, ҳақ йўлидаги бандасининг ҳидоят қилиниши билан илоҳий-фалсафий фикрлар бирмунча хаяжонли ўй-мулоҳазалар орқали Акбар образи мисолида илгари сурилади», - деб ёзади М.Пирназарова. Дарҳақиқат, тадқиқотчининг мулоҳазалари «Исён ва итоат»нинг поэтик таҳлилида руҳият кенгликларини ойдинлаштиришга ёрдам беради. Негаки, инсон ҳамиша ўзини англаш ва тушуниш учун руҳан изтироб чекади, қайғуради. Ҳаётда шундай инсонлар борки, умри давомида зиддиятлар қучоғида яшайди. Бу каби инсонлар тақдири «Исён ва итоат»да маромига етказиб бадий тасвирланади.

Бошқа халқлар мифологиясида бўлгани каби ўзбек халқ антропогенетик мифларида Одам Ато билан Момо Ҳавонинг иблис қутқусига учраб таъқиқланган мевани еб қўйиши оқибатида жаннатдан

ҳайдалгани хусусида турли хил қарашлар мавжуд⁶⁷. Айнан шу фикрлардан келиб чиқиб романга ҳам одамнинг яратилишига оид азалий масала янги давр нуқтаи назаридан киритилган. Ҳаёт моҳиятини теран идрок этган ёзувчи ҳам инсон табиатига сингиб кетган нафс тушунчасини ўзига хос тарзда ифода этади. Бунда Табиб – Акбар – Искандар, Лариса хола – Диана – Турсунбой жонталаш оиласи қабилаар фикримизнинг ёрқин далилидир. Булар бир-бири билан психологик яқинликда яшашади. Романда бири иккинчисининг ўрнини тўлдириб келиши ва характер бадиий тадрижини шаклланишига замин ҳозирлайди. Бироқ асар қаҳрамонлари турли касб, турли ёшдаги, турли муҳитдаги инсонлар бўлса ҳам ўз ички дунёси билан яшаётган, бир-бирини такрорламайдиган образлардир.

Роман композициясида хилма-хил бадиий киритмалар қўлланилганки, бусиз ҳодисот мантиғини, аниқроғи исён нимаю, итоат нима деган саволга жавоб топиш жуда мушкул. Шулардан бири психологик тарангликни зухур этган илоҳий-диний киритмада ўз аксини топган:

«Оллоҳ таоло Одамнинг ҳеч нарсадан кам бўлмаёй яшамоғи учун Адан боғини бунёд этди. Унга турли-туман дарахтлар ўтқазди, ирмоқлар келтирди. Сўнг Одамни у ерга қўйиб: «Сен бу боғнинг ҳар бир дарахтидан еявергин. Фақат яхши ва ёмонни билиш дарахтидан ема. Чунки ундан еганинг куниёк ўласан» дея буюрди...» (23-б). Қуръони Каримнинг “Бақара” сурасида сўнги хулоса “Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангки, у ҳолда золимлардан бўлиб қоласиз”⁶⁸ – шаклида берилади.

Келтирилган ушбу иқтибос роман моҳиятида ёзувчи илгари сурмоқчи бўлган ғояни, сюжет таркибий қисмлари, композицион яхлитликни, олам ва одам хусусидаги файласуфона мантиқни талқин этиш жараёнида образ психологиясини мураккаблигича англашга кенг йўл очади. Бу қаби рамзлар ўқувчи тасаввурида баҳс-мунозаранинг уйғонишига, теран идрок қилиб мушоҳада юритишга замин ҳозирлайди. Романнинг бир неча ўринларида ҳар

⁶⁷ Бу ҳақда қаранг: Шоумаров Ш. Араб-ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. – Тошкент: «Фан». 2002. 175-бет.

⁶⁸ Қуръони Карим. – Тошкент: «Чўлпон», 1992. – Б. 9.

бир ходисотнинг моҳиятини ёритиш учун ёзувчи юқоридаги кўринишда илоҳий-диний асосларни қўллайдик, ушбу композицион қурилиш гоҳ моҳиятини очиб беришга хизмат қилади. Негаки, инсон пешонасида нима битилганлиги, яъни қисматидан беҳабардир. Агар пешона ёзуғини ҳар ким ўзича билиб кетганида эди, бундай исёну итоатга ўрин қолмаган бўларди.

Психологик таҳлилни зуҳур этган бадиий асар унсурларига мунаққид Ҳ.Умутов «Психологизмнинг формалари турли-туман бўлганидек унинг портрет, диалог, монолог, туш, психологик тимсоллар, ҳиссий ҳаракатлар, пейзаж, галлюцинация каби поэтик воситалари ҳам ранг-барангдир. Уларнинг ҳар бири қаҳрамон ички дунёсининг яширин сирларини ошқора қилишда ёзувчига қўл келади»⁶⁹, - дея аниқлик киритади. Олимнинг ушбу фикрлари амалий ифодасини «Исён ва итоат» романида кўрадиган бўлсак, умри бини бўлиб, ёлғизликдан зериккан, зада бўлган, охири ўзидан орқасида эслагулик бирон-бир тирноқнинг қолмаганига роман қаҳрамони Лариса хола афсус чекиб, нола қилиши, табиий. Айни шу ўринда, Лариса хола ва Диана ўртасидаги боғлиқлик юқоридаги фикрларни тўла қувватлайди. Инчунун, Лариса холанинг бундай итоатга келиб Худога ёлвориши ва деярли қисматини ўзгартириб бўлмаслигини ёзувчи моҳирлик билан тасвирлайди. Эътиборли жиҳати шундаки, гуноҳга ботиб, ўз қилмишларидан пушаймон еб, тазарру қила бошлаган Диана учун Лариса хола кўзгу бўлади. Лариса холага қисмати ҳатто тушларида аён бўлади:

“Лариса хола тағин ўша тушни кўрди. Тағин ўзини туғилиб ўсган ва болалиги ўтган Волга дарёси бўйидаги хутордан топди. Тағин у ҳар сафаргидек, малла, қўнғир сочли болалар қуршовида, айни чоғда навбатдагисига хомиладор ҳолда каттакон стол атрофида ўтирибди...

Яна тушига гоҳ ота-онаси, гоҳ опа сингиллари-ю укалари, гоҳ эри кирарди. Нима бўлгандаям, улар ўтирган уйни турли ёш ва жинсдаги одамларнинг, болаларнинг овозлари, қий-чувлари тутиб ётарди... Бироқ у ҳар сафар негадир болаларга эътибор берарди ёки уйғонганда тушининг

⁶⁹ Умутов Ҳ. Рисолалар. Сайланма. 1-жилд. – Тошкент: «Фан», 2007. – Б.34-35.

айнан болалар билан боғлиқ қисмини ёрқинроқ эслай оларди. Бугунги туши ҳам шундай бўлди: у стол атрофида саранжом-сарихта кийинган ва ўз галини кутиб турган болаларга бежирим кўзачадан сут қуйиб берарди... Кейин ўзига ҳам қуйиб охишта ўтирибди-да секин-секин ютум-ютум ичибди. Қорнини – ҳомиласини силабди... Шу ерга келганида эса уйғониб кетди. Уйғонди-да тушига кирган болаларни таниб бир ғалати бўлиб кетди: улар ўзининг туғишган опа-сингиллари ва укалари эди. Фақат болаларнинг ичида ўзини кўрмади. Шунга ҳам ўйланди. Бироқ ҳомила-чи?.. У мен эмасми? Ахир мен ўртанча эдим-ку? Нега энди кенжатой бўлиб кўриндим у ерда, нега туғилмаган бола бўлиб?.. Балки менмасдирман. Унда мен қайдаман? Ҳамма бор, битта мен йўқман? Нега?.. Она-чи? Она ким эди?..”(39-40 б). Бир оз рус қишлоқлари ҳақидаги фильмлардаги таниш картиналарга ўхшаб кетишини эътибордан соқит қилинганда, тушнинг якуни қизиқарли чиққан. Туш мантиғига эътибор берсак: Қахрамон ака – укалари орасида ўзининг йўқлигига ажабланади. Туш таъбири, бизнингча, Лариса хола ўзидан зурриёд қолдирмаганига ҳавола, аёл ҳаётининг давомчиси йўқ. Бу илоҳий белги сифатида тушда аён бўлаяпти. Шунингдек, қахрамон онг остида фрейдона “удвоение” иккиланиш ҳодисаси кўзга ташланади. Яъни Лариса хола бир пайтнинг ўзида ҳам она, ҳам бола. Атрофдагиларга опа-сингил бўлиши билан бирга, кейингиларига ҳомиладор она. Бу ўта мураккаб психологик ҳолат бўлиб, З.Фрейд таълимотида “Эдип комплекси”⁷⁰ деб номланадики, ғайримиллат вакиласи онги остида шу ҳолатни кўриш ва талқин қилишда ёзувчининг Фрейд таълимоти ҳақидаги билимлари бадий асоциация бергани билинади. Чунки миллий маънавият, ўзбек менталитети бундай таълимотни сира ҳам қабул қила олмайди.

Немис руҳшуноси, инсон психикасини кенг ўрганган Зигмунд Фрейд туш кўриш инсон ички майл таъсирида юзага келади ва уни бошқаради, деган хулосага келади. «Фрейд тушни таҳлил қилар экан, тушга эътиборсизлиги шу инсонларнинг руҳан майиб бўлиб қолишига сабаб

⁷⁰ Бу ҳақда қаранг: Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: «Фан», 2006. – Б. 37-68.

бўлади. Тушга – ички истак ва кечинмаларга эътиборсизлик туфайли одамзот энг катта фожеага дуч келди; у ўз қалбини унутиб қўйди. Фрейд XX асрга хос ёвузлик, қуллик, мутелик, психологик касалликлар, ахлоқий бузилишлар, маънавий юзсизликлар, эътиқодсизлик ва иймон сустигини инсоннинг ички истак кечинмаларига эътиборсизлиги ёки бу кечинмаларни зўрлик билан жиловлаб қўйишида деб тушунтиради»⁷¹. Бу фикрни тўла маъқуллаб бўлмаса ҳам, атроф-теваракда рўй бериб турган детал воқеалар инсон руҳиятига кучли таъсир қилиши, унда алоқ-чалок тушларнинг вужудга келишини таъминлашини инкор этиб бўлмайди. Дарҳақиқат, инсон ҳамиша ёлғизлигини ҳис этиб яшайди. Атрофида гул-гул чехралар – қариндош-уруғлари, дўсту биродарлари бўлса ҳам ўзи нимадандир сиқилади. Шарқликларнинг бир табиати бор, - ҳамма сирини очиқ айтавермайди. Ҳаттоки, эр-хотин ҳам бир-бирларидан баъзи бир нарсаларни пинҳон тутишади. Бу эса одамнинг ўз кўнглига қулоқ тутиб яшаши, ўша кўнгил амрига бўйсуниб яшашида маълум хатоларни ўзича ҳақ деб, тушунишида ва алал-оқибатда мислсиз муаммоларга дучор бўлишига олиб келади.

Асарда қаҳрамон ўз хаёллари билан ёлғиз қолиб ўз-ўзини таҳлил ва тафтиш қилиши, кўнгли нималарни истаётганини, ботинини тилимлаётган изтиробга исм тополмай аросатда қолганини китобхонга ҳикоя қилишни эмас, кўрсатишни, ҳодисот мантиғини англашни назарда тутгани шубҳасиздир. Роман композициясида Лариса хола – Диана психологик жиҳатдан бири иккинчисига сабоқ бўлиб туюлади. Аслида ҳам шундай. Бани одамзот ўзидан олдинчилари, яъни аждодлари қилган хатолардан зарур хулоса чиқармаса ёки шунга қараб қадам ташламаса, билиб-билмай қилган гуноҳи эвазига бутун умри давомида азият чекиб яшаши ҳеч гап эмас. Романда ана шундай ибрат концептини ёш жиҳатидан фарқланувчи хилма-хил персонажлар тақдирида кўриш мумкин. Табиб – Акбар – Искандар муносабатлари бунга мисол бўла олади.

⁷¹ Қаранг: Эшонкул Ж. Фольклор: образ ва бадиий талкин. – Қарши: «Насаф», 1999. 104-бет.

Романда энг маваффақиятли қўлланилган психологик усуллардан бири ички монологдир. Бундай ифода усули «Мувозанат»да Юсуф, «Сабо ва Самандар»да Самандар, «Исён ва итоат»да Акбар каби персонажларнинг психологик олами, ўз дунёси ичра ёлғизланиб яшаши, аниқроғи мислсиз ботиний зиддиятлар қучоғида изтироб чекиши тўла мисол бўла олади.

«Ички монолог – персонажнинг моддийлашмаган, ўзига қаратилган ва ичидагина кечувчи нутқи; бадий психологизмнинг бевосита шакли. Шартли равишда инсон онгида кечаётган ўйлов (хис этиш) жараёни сифатида қабул қилинади»⁷². Дарҳақиқат, ички монолог Акбар психологик тўлғонишларини ойдинлаштиришга, уни англаш ва тушунишга ёрдам беради. Ички монолог ҳар бир персонаж психологик дунёсини англашга ёрдам беради. Шу ўринда психологик талқин воситаларини юксак бадий маҳорат билан қўллаган Л.Н.Толстой ва Ф.М.Достоевский асарларида персонаж онгида кечаётган эврилишлар бевосита тасвир сифатида берилиб, онг ва онгости қатламлари фаолиятини бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан тасвирлай олиш имкони кузатилади. У.Ҳамдам яратган образлар ҳам адоғсиз мулоҳаза юритади, куйинади, севинади, ўз-ўзи билан баҳслашади.

«Акбарнинг норозилиги тахминан ана шу заминда туғилганди. Унинг энг катта эътирози камонни отганга – Худога эди. «Нега одамзодга бунчалар ҳассос қалб ва нозик идрокни берганинг ҳолда уни шунчалар муваққат ва ожиз қилиб яратдинг?! Магарки шундай яратишни истаган экансан, унда бани одам учун ҳассос юракка, нозик идрокка бало бормиди?.. Ахир у шу хусусиятлари туфайли ҳам ўзини мудом бахтсиз сезади-ку... - дерди у Яратганга исён қилиб, - чунки инсон ўз руҳининг гўзал эканлигини сезиб қолган ва бу гўзалликнинг ўткинчилиги, пешона ёзиғининг чидаб бўлмас даражада ачинарли эканлиги норозиликни – Исённи туғдирмайдими?... Биламан, яхши англайман, инсон ўз-ўзидан бино бўлган эмас. Жами тирикликнинг ортида шубҳасиз, Сен борсан, эй Яратувчи! Бас, шуни билгач, ўз қисматиға қарши ошқора бош кўтариш ақл-идрокдан эмаслигини ҳам

⁷² Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – Б.

тушунаман. Лекин шунга карамай, бош кўтаряпман. Бош кўтаришдан ўзга чора тополмаяпман. Нега, нима учун?.. Қани, жавоб бер Ўзинг, эй Холиқ!..» (2, 112-113б). Автор билвосита нутки қаҳрамон бевосита нутки билан алмашилиши натижасида фикр янада ойдинлашади.

Ёзувчи табиат ҳодисалари, фасллар алмашинувига ҳам рамзий маъно юклаш орқали психологик пейзаж яратади, бунда улар қаҳрамон психологик ҳолати билан параллелизм шаклида келади ва муайян мақсадга хизмат қилади: «Паға-паға оппоқ қор ёғарди. Метродан чиқиб ишхонага шошиб бораётган Акбар хиёбонга етганда қадамини секинлатди. Афсонавий либосга бурканиб узундан-узун хаёлларга чўмган дарахтларга энтиқиб, тикиларкан, тилига шеър қалқиб чиқди:

«Паға-паға оппоқ қор ёғар,

Боғлар киймиш илоҳий либос» (Р.Парфи мисраси).

«Туғилмоқнинг, дунёда яшамоқнинг маънисини шу гўзалликни ҳис қилиш ва унга эътибор кўрсатишда ҳам эмасмикин...» - мулоҳаза юритарди Акбар юз-кўзларига учиб келиб, қўнаётган ҳамда зумда эриб кетаётган лайлак қордан завқланаркан...» (82-б).

Акбар йиллар заҳматини бир дам унутмоқ мақсадида оппоқ қорни кўриб севинади, мулоҳаза юритади, қайғули дамларини эсидан чиқаргандек бўлади. Шу ўринда Улуғбек Ҳамдам қўллаган ҳар бир деталнинг ҳам ўз бадий вазифаси бор дейишимизга асос бўлади. Инсон руҳиятининг ва одам нозик жиҳатларини очиб беришга муваффақ бўлган ёзувчи олам ҳақида умуминсоний миқёсдан туриб фикрлайди, уни қалбан ҳис қилади, бу эса ўз навбатида ўқувчининг диққатини ўзига жалб этади.

«Исён ва итоат»да Акбар билиб-билмай қилган гуноҳи учун озодликдан маҳрум этилишгача борган, бир маромда кечаётган умрини бошқа бир ўзанга буриб юборган, сабаби нафақат унинг ожизлиги. Балки у мансуб кирланган жамият инсонга бўлган муносабати натижасидир.

Роман ғоясини юзага чиқарган образ хусусида сўз юритар эканмиз, уларнинг баъзилари бир – бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда мулоқот занжирини

ташкил этишини, психологик вазифасига кўра онглараро мулоқотни амалга оширишини кузатамиз. Буни қўйидагича тасвирлаш мумкин: Акбар – Садр, Акбар – Махкумлар, Турсунбой жонталаш – Табиб, Нигина – Табиб, Акбар – Табиб, Искандар – Табиб. Романда ўндан ортиқ қахрамонларнинг психологик портретлари яратилади.

Роман жанри тарихидан ечимига кўра “Исён ва итоат” романини очик романлар туркумига мансуб дейиш мумкин. Қисмат ҳақлигига ишонган ҳар бир ўқувчи Садр бу бир баҳона, Акбарнинг ёзиғида қамалиш бўлган, деган фикр билдириши тайин. Эътибор берайлик, роман талқини жараёнида Садр иккинчи бор – Табиб томонидан Акбар ҳаракатига ойдинлик киритиш учун суриштирилади. Сўнг эса бирон марта у эсланмайди ҳам, роман воқеалари тизимида учрамайди ҳам. Гўё у вагондан тушиб қолган йўловчидек. Аслида эса Акбар ҳаётини алғов –далғов қилган, унинг руҳига кириб олган исён дебочаси сифатида у ҳолатдан бу ҳолатга ўтиб юради. У ҳатто акаси билан муносабатда ҳам, Диана ва хотини Зарифа орасидаги аросат йўлида ҳам мавжуд. Ҳатто Акбарнинг шаҳар ва қишлоқ орасидаги саросар юришида ҳам Садр мавжуд. Унинг ҳаёти ҳақидаги маълумот асарда муҳимлик мақомига эга эмас. Садр Акбар кўксидаги зулм – исённинг юзага келишига сабабчи омил сифатида Акбар руҳиятида яшайверади.

Романда психологик восита вазифасини ўтовчи образлардан бири – Турсунбой жонталаш образидир. Унинг Акбар билан алоқадорлиги йўқ. Аммо асар ғоясини очиб беришга хизмат қилувчи персонажлардан бири десак адашмаймиз. Унинг ёзиғи – қора меҳнат. Бу ўзбекнинг кинога йўғрилган гротеск образи. У Тоғай Мурод Деҳқонқулининг маънавий укаси.

Турсунбой жонталаш қисмати Табиб руҳияти, онги, шуурида шаклланган Одам, Олам ва Яратган фалсафасига аниқлик киритади. Акбарга маёқ бўлаётган ўғитларининг бир учи Турсунбой жонталашга, бир учи эса Нигинага бориб тақалади.

Ўз қисмат йўлини ботинидаги исённи енгиб алал-оқибат Оллоҳ ягоналигига, унинг Яратувчилигига шафе келтирган маънавий устоз – Табиб

одамзод йўл қўяётган хатолардан изтиробга тушади, айниқса тиббиётдаги клонлаш ҳодисасининг моҳияти ва оқибатини ўйлаб маънавий азоблар исканжасида қолади.

Табибнинг ўлими олдидан шогирди Акбар билан бўлган суҳбати эътиборга молик, ҳатто асар ғоясини поёнига етказувчи мантиқий хулоса десак адашмаймиз: “Ҳар қандай бошланган нарса қачондир, қайдадир якун топади. Лекин гап шундаки, сен шу икки нуқтани – ибтидо ва интиҳони ўз ҳаётинг давомида бирлаштира оласанми? Ундан ҳам муҳимроғи – сенинг бағрингга, сенинг дунёингга сиғадими шу икки нуқта?! Агар сиғса, сен яратган дунё шунга қобил чикса, демак, сен улгурасан: ўлмасдан бурун ниҳояни топасан...” (114-б)

Романнинг иккинчи қисм 13 фаслида Табибнинг истиғфори ички монолог шаклида берилади. Ушбу истиғфорда Оллоҳга муножаат Исёну Итоат, Журъату Иккиланиш, Ҳидоят қаҳрамоннинг Оллоҳни англаган онги ва руҳидаги кескин психологик диалог шаклида талқин этилади. Бизнингча, бу ҳам ёзувчи эриша олган бадиий маҳорат белгисидир.

“Исён ва итоат” романида психологизмни зухур этган сюжет ва композицион шаклларни тадқиқ этар эканмиз, роман қаҳрамонларига хос хусусият онгларида психологик мулоқот романнинг композицион қурилишида ҳам намоён бўлганини бир – бирига мантиқан боғланган талқин шаклларида кўрамиз.

2.2. Образ, характер ва портретлар тасвирида

бадиий психологизмнинг ўрни

Бадиий психологизмнинг асосий усуллари ҳақида гап кетганда, биринчи навбатда, ёзувчининг ҳикоя қилиш усулига аниқлик киритиш лозим. Инсон ички оламининг тасвири биринчи шахс тилидан ҳам, учинчи шахс тилидан ҳам берилиши мумкин. Бу ҳикоя қилиш шаклларининг ҳар бири турлича имкониятларга эга. Биринчи шахс тилидан ҳикоя қилиш қаҳрамон психологик сувратининг ҳақиқатга яқин иллюзиясини юзага келтиради.

Чунки ўзи ҳақида инсоннинг ўзи гапираяпти. Кўп ҳолларда биринчи шахс тилидан ҳикоя иқрор характерида бўлади, бу ўз навбатида таъсирчанликни кучайтиради. Ҳикоя қилишнинг бу шакли кўпинча асарда бош қаҳрамон битта бўлиб, муаллиф ва китобхон унинг онги ва руҳиятидаги ўзгаришларни кузатиб бораётган ҳолларда қўлланилади. Қолган персонажлар иккинчи даражали бўлиб, уларнинг ички дунёси айтарли тасвирланмайди.

Учинчи шахс тилидан ҳикоя қилиш ички дунё тасвири бобида кенгрок имкониятларга эгаллиги билан ажралиб туради. Бунда муаллиф китобхонни ҳеч қандай чекловларсиз персонаж ички дунёсига олиб киради ва руҳият иқлимларини чуқурроқ, батафсилроқ кўрсатади. Қаҳрамон қалбида муаллиф билмайдиган сир йўқ – у қаҳрамон ҳақида ҳамма нарсадан воқиф, муаллиф ички жараёнларни миридан-сиригача таҳлил қилиши, туйғулар, фикрлар, кечинмалар ўртасидаги сабаб-шарт алоқаларини изоҳлаши ҳам мумкин. Ҳикоячи қаҳрамоннинг ўз-ўзини таҳлил қилишини шарҳлаб ўтиши, ҳатто қаҳрамон ўзи илғамаган ёки тан олишни истамаган психологик кечинмалар ҳақида сўзлаши мумкин.

Бир вақтнинг ўзида ровий қаҳрамоннинг ташқи ўзини тутишини, мимикаси, пластикасини психологик таҳлил предметиға айлантириши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Учинчи шахс тилидан ҳикоя қилиш асарга психологик тасвирнинг турли усулларини жалб этиш имконини беради: бундай ҳикоя тўқимасига ички монологлар, ошкора иқрорлар, кундалик ва мактублардан парчалар, тушлар, галлюцинациялар енгилгина қоришиб кетаверади.

Учинчи шахс тилидан ҳикоя бадий вақт билан эркин муносабатга кириша олади, қаҳрамон руҳиятида кечадиган оний ҳолатлар таҳлили чоғида вақт узоқ муддатга тўхтаб қолиши ёки асарда тасвирланаётган узоқ муддатли воқеалар ҳақида қисқа маълумот берилиши мумкин. Бунга сюжет тармоқларининг алоқасини мисол келтириш мумкин. Бу муаллифга умумий ҳикоя қилиш тизимида психологик тасвирнинг салмоғини орттириш, китобхон эътиборини воқеалар тафсилотидан ҳис-туйғулар тафсилотига

кўчириш имконини беради. Шунингдек, бундай шароитда психологик тасвир ўзининг максимал деталлаштирилган даражасига кўтарилади: дақиқалар ва ҳатто сониялар ичида юз берадиган психологик ўзгаришлар тасвири бир неча саҳифани эгаллайди. Ниҳоят, учинчи шахс тилидан ҳикоя қилиш орқали бир эмас, бир неча қаҳрамонлар ички оламини тасвирлашга эришилади.

“Бадий асарда бош қаҳрамон асарнинг асосий ғояси ва умумий руҳини пафос даражасида ушлаб туриши лозим. Йўқса, асар пафосига ҳам, қаҳрамон жозибасига ҳам путур етади”⁷³, - деб ёзади академик Б.Назаров.

У.Ҳамдамнинг қаҳрамонлар характеристикаси устидаги изланишларининг ажралиб турадиган ўзига хослиги қаҳрамоннинг ҳаёти давомида кўрган-кечирганларидан хулоса чиқара-чиқара, одамлардан “бегоналашиб” боришида намоён бўлади. Асрлар мобайнида ечимини топмаган масалалардан чарчаган пайтлари “ўзига қамалиб олгиси” келади. Худди шу ҳолатда тасвирланаётган барча воқеа-ҳодисалар қаҳрамон психологик оламидан келиб чиқиб тасвирланади ва таҳлил этилади. Адабиётшунос олим К.Жўраев эътирофича: «Исён ва итоат»даги воқеалар тасвири ичида ҳам ёзувчи шахси яққол кўриниб туради. Фақат ижодкорнинг маҳорати шундаки, у яратган образларнинг ҳаммаси ҳар хил, бири иккинчисига ўхшамайди, индивидуал, ўзига хос. Улар шеърятдаги лирик қаҳрамон ёки тимсоллар прототипи эмас. Аммо шу билан бирга ёзувчи ўша қаҳрамонлари ичида, қалбида, улар билан маслакдош. Қаҳрамонларининг ички монологларида экзистенциал адабиёт вакили, ёзувчи, драматург, эссеист, актёр ва театр режиссёри Альбер Камю нафаси эшитилиб тургандай, унинг танқидий руҳи, исёнкор абсурд туйғуси сезилиб туради»⁷⁴. Бу фикрга тўла қўшилиб бўлмайди. Юқорида ҳам исботлашга уринганимиздек, Шарқ менталитети ичида тарбияланган, руҳий-маънавий олами шаклланган, шу муҳит ичида ҳаракатланаётган, яшаб кун кечираётган инсонда Камюга хос абсурдлик туйғуси намоён бўлиши мумкин эмас. Чунки шарқона ҳаёт

⁷³ Назаров Б. Давр ва қаҳрамон // Ўзбек адабий танқидчилиги. – Тошкент: «Фан». 1979. 96, 215 – бетлар.

⁷⁴ Жўраев К. Ёзувчи исёни ва итоати. Бу ҳақда қаранг: интернет материали: www.ulugbekhamdam.uz

фалсафаси, воқеалар ривож, характер мантиқининг ўзи бунга изин бермайди. Беоналашувнинг Табиб, Акбар, Турсунбой жонталашга хос якуни ҳам “Исён ва итоат”да ҳеч қандай экзистенциал кайфият, абсурд якуннинг йўқлигини кўрсатадики, булар тадқиқотчи К.Жўраев хулосасининг бирёклама чиқарилганини кўрсатади.

“Исён ва итоат” романида қаҳрамонни типиклаштиришнинг лирик тамойили устунлик қилади. Акбарнинг психологик ўзини тутиши реалистик жиҳатдан тўла шартланган. Ёзувчининг персонажлар ички дунёсини зиддиятлар, тангликлар, азоб-оғриқлардан иборат психологик ҳолатлар, оғир кечинмалар орқали чизиши ҳам шундандир. Бироқ бу қаҳрамонларнинг ўзлари учун эмас, балки уларнинг ғоявий-маънавий изланишларининг интенсивлиги ва инсон табиати битмас-туганмас синоатлар макони эканига урғу бериш мақсадида қилинган. Биламизки, Улуғбек Ҳамдам қаҳрамонларининг ички дунёси ҳамиша икки қутб, бир-бирига зид икки ҳол кўламида ҳаракатланади. Руҳият мураккабликлари бундай – иложи борича кўламдор ёндашиш, чуқурроқ кириб боришга интилишлик уни мутлақ англаб бўлмасликни тушуниш орқали юзага чиқади.

Психологик деталлар инсон ички оламини гавдалантиради. Қалб тебранишлари – фикрни тўлиқ айтолмасдан, фақат ишора билан чекланиш усули ёки “нутқ орқали ифодаланмаган диалог”га мансуб унсурлар: кинесик ҳолатлар – хатти-ҳаракат, мимика ва пантомима элементлари ҳамда кулги, йиғи, нутқ темпи каби паралингвистик элементлар психологик детал шаклини ифодалайди (И.В.Страхов) ёки персонаж динамик портретининг деталлари (мимика, пластика, маъноли ҳаракатлар, тингловчига қаратилган нутқ, физиологик ўзгаришлар) дея номланади. Психологик тавсифнинг “жамловчи-белгиловчи” шаклига нисбат берадиган бундай детални адабиётшунос А.П.Скафтимов “ҳисларнинг вербал (оғзаки) тасвири⁷⁵” деб атайд.

⁷⁵ Скафтимов А. П. Нравственные искания русских писателей. – М., 1972. – С. 437.

Мисол учун, романдаги ижобий образлардан бири Табиб инсон ДНКси устида тадқиқотлар олиб бораётиб, ўзи ишлайдиган бўлим бошлиғи, профессорнинг ғаламислигини, инсониятга душманлигини сезиб қолади. Шунинг ортидан қамоққа “йўлланма” олган бўлишига қарамай, кейинчалик профессорнинг “Гриппнинг давосини топишга умрни сарфлаб ўтиришнинг ҳеч хожати йўқ. Одамзод дардини оламан, деб овораи сарсон бўлиб, алал-оқибат на бошқаларга, на ўзига ёрдами текканларни кўп кўрганмиз. Ҳа энди, одамларнинг ўзи ҳам бунга арзимаиди-да. Қайтага гриппга ўхшаган касалликларни вақти-вақти билан кучайтириш, тарқатиб бориш керакки, ўшанда мўртроқлару заифроқлардан тозаланиб турардик. Бу ёғи дори-дармондан анча-мунча пул ишлаб олиш мумкин бўлади...” деган гапларидан аччиқланмай ҳам кўяди.

Персонаж характерини очиш психологик тасвирнинг бирламчи муҳим вазифасидир. Юз-кўз ифодаси, мимика, имо-ишора, гавда ҳолати каби новербал хатти-ҳаракатлар кўпинча персонаж кўнглида кечаётган ҳислардан гувоҳлик беради. “Исён ва итоат” романида Акбарнинг нафақат ташқи қиёфаси, балки ташқи таъсир орқали шаклланган психологик олами – қалб драматизми яратилади. Ёзувчи, айниқса, қаҳрамонларнинг аҳволи-руҳияси, ички психологик эврилишлари ўзини зоҳир қилган ҳолатларни маҳорат билан тасвирлайди: “Акбарнинг оёқ-қўллари қақшаб оғрирди. Улар калтак зарбидан чунонам эзилгандики, ҳатто бошқариб бўлмайдигандек эди. Лекин турган ерида ортиқ қолиб бўлмасди. Гарчи зўравонлар кетган эса-да, ярим йўлда фикрини ўзгартириб қайтиб кеп қолса нима бўлади? Устига-устак Акбарга мардлик қилиб бир боғлам пул ташлаб кетишган бўлса... Акбар тишини тишига қўйиб ҳаракатга келди, нарироқда турган стул олдида борди-да, унга суяниб ўрнидан туриб олди ва шунда чап қўлидаги кучли, чидаб бўлмас оғриққа дуч келди: у синган эди...” (21-б)

Ташқи кўриниш баъзида персонаж характерига ишора қилади. Муаллиф Акбарнинг портретини чизар экан, унинг ўзбекларга хос мард, содда, покдомон, шу билан бирга бошқаларга ўхшамаслигини кўрсата

боради. Унинг кўнглидаги исён ҳеч нарсадан қоникмаслик ва бунинг ортидан келиб чиқадиган хатти-ҳаракатлардан иборат эди. Китобхон роман бошидаёқ қаҳрамоннинг ғайриоддийлигидан воқиф бўлади ва бу исённинг Ғарб модернизмидагидек Яратганга эмас, жамиятдаги ноқисликлар эканига амин бўла боради. .

Персонаж портрети – бу унинг ташқи кўриниши: юзи, жуссасининг статик ёки динамик (юздаги ифода, айниқса кўз, мимика, хатти-ҳаракат, қилиқ ва юришидаги ўзига хослик) тасвиридир; персонаж либоси – портретнинг бир қисмидир. Портретнинг баъзи бир табиий қирралари бадиий асарда муҳим ўрин тутди. Улар китобхонда персонажнинг қайси миллатга мансублиги ва ижтимоий келиб чиқиши ҳақида дастлабки тасаввурларни уйғотади. Бунда унинг либослари, маънавиятидан далолат берувчи ўзини тутиши катта аҳамият касб этади: “Улкан чуқурликда жойлаштирилган ва чор томони панжара билан ўралган бу машина гўшт майдалайдиган баҳайбат “мясорубка” эканлигини Акбар энди англади. Тилига дуо кўчиб чиқди. Кўз олдида ўғли ва қизи намоён бўлди. Сўнг улар аччиқ ёшга тўлди.

- Ҳали вақт бор, тиз чўкиб ёлборсанг, тирик қолишинг мумкин, ўзбек!.. – орқадан Восснинг овози эшитилди.

- Ўзбеклигимдан ташқари яна мен эркакман!!.. – бақирди Акбар унга беҳуда ҳамла қилиб” (17-б.).

Ушбу лавҳадан кўриниб турибдики, ўлим ёқасида турган Акбарнинг портрети динамик тарзда чизилган: унинг қилиқлари, ўзини тутишидаги алоҳидалик психологик тасвир орқали амалга оширилган. Айнан шу қилиғи ва сўзларидан сўнг Восс ҳам мардларча иш тутди ва уни ўлдирмасдан қўйиб юборишни буюради.

Аммо Акбар портрети, характери ва сюжет мантиқидаги бўш ҳалқа ҳам шу ерда кўринади. Ичида болаларини эслаб эзилаётган, йиғлаётган қаҳрамоннинг ташқарида “эркак”лигини иддао қилиши бир оз психологик номуносибликни келтириб чиқаради. Ўз душманларини қиймалашдан ҳам қайтмайдиган Восснинг мана шундай жўжаҳўрозларча ҳавойи дўқдан кейин

мардга айланиши мантиқан ўзини оқламайди. Ўз навбатида ёзувчи назарда тутаятган Акбарга хос ботирликка ишончдан кўра шубҳа уйғотади. Демак, портрет тасвири характерга мос тушмоғи учун унинг ҳаёт мантиғидан олинган далили, тасдиғи бўлиши мақсадга мувофиқдир. Акс ҳолда ҳаёт воқелиги билан солиштирув жараёнида ўз шубҳасига далил топмаган ўқувчи бу асардан узоқлашади. Ундаги воқеаларга ҳам, одамларга ҳам ишонмайди.

Қаҳрамон портретининг ўзига хослиги асарнинг қайси адабий жанрга мансублигига ҳам боғлиқдир. Драмада муаллиф асосан персонажнинг ёши, ҳаракатдаги шахслар рўйхатида тутган мавқеи, ўзини тутиши билан боғлиқ деталларни ремаркада кўрсатиб ўтиш билан чекланади. Персонажни майда тафсилотлари билан тасвирлаш эпосга хос хусусият бўлиб, айнан эпик асарларда қаҳрамон портрети фавқулодда батафсил кўриниш олади, унинг жамиятдаги мавқеи ва характери ҳақида муфассал таассурот уйғотади.

Замонавий назариётчилар бадиий қаҳрамонга “ҳаракат, кечинма, фикр субъекти” (Л.В. Чернец), одат ва қилиқлар, мулоҳаза ва новербал хулқ-атвор жамулжамидан туғиладиган кўптаркибли мукамал тизим, дея таъриф беришади. Бадиий асар поэтикасининг портрет, пейзаж, интерьер каби компонентлари сюжетни ташкил этадиган воқеалар ва персонажларни тасвирлаш билан турли даражада алоқадордир. Портретни тасвирлаш йўллари, йўсинлари ҳам ранг-баранг. Эпик асарларда портретларни экспозицион ва динамик (ўсувчан, ривожланувчан) портретларга ажратиш мумкин. Экспозицион портрет – бу одатда, асарда илк марта кўриниш берган қаҳрамон ташқи кўринишидаги деталларнинг бирма-бир санаб ўтилишидир.

Экспозицион портрет қатор типиклашган характеристикалар йиғиндисидан иборат бўлиб, персонаж психологик ҳолатининг қандайлигидан қатъи назар, ўзида шахснинг ўзгармайдиган, барқарор сифат ва хислатларини акс эттиради. У бадиий умумлаштирилган бўлиб, айти пайтда, асосий қаҳрамонлар тақдирига таъсир этувчи кучларнинг аломатларини ҳам ўзида ифодалайди. Бунга романдаги Табиб портретини мисол қилиб келтирса бўлади:

“Табиблик ўзи шунақа: бир кун беморга кўшилиб йиғласанг, бошқа кун у билан бирга куласан. Турсунбой жонталашнинг ўлими табибни қанчалик эзган бўлса, Нигина қизнинг кундан-кунга соғайиб бораётганлиги шунча қувонтирарди. Ҳа, табиб шунақа эди. Ҳар битта касални даволай бошлар экан, ўша бемордаги дардга қарши ўзи жангга киришар, енгиб чиққанда ҳаммадан кўра кўпроқ севинар, енгилганда эса ўзини қўйгани жой тополмай қийналар, ўзини – инсонни ожиз сезиб типирчиларди” (59-б).

Аслий-психологик портрет нафақат қаҳрамон ташқи қиёфасини, балки унинг шахс сифатидаги тадрижий динамикасини ҳам акс эттиради. Бундай портрет бадиий асарларнинг марказий қаҳрамонлари учунгина хос. Тавсифланиш йўсинига қараб психологик портрет пинҳоний ёки очикдан-очик тасвирга эга бўлиши мумкин. Умуман, портретларни тасвирлаш усуллари турли-туман бўлиб, унда муаллифнинг холис характеристикаси ҳам, қаҳрамоннинг нутқида англашиладиган таассуротлари ҳам, ички субъектив идроки ҳам кўзга чалинади. Акбарнинг роман охирагани сайин шахс сифатида интенсив шаклланиб бориши ёзувчи томонидан очикдан-очик психологик таҳлил орқали тасвирланади, алалоқибат унинг ўзи устозлик мақомига кўтарилади, Искандарга йўл кўрсатади.

Психологик портретда муаллифнинг асосий диққат-эътибори қаҳрамон характерини очадиган, ўй-кечинмаларини ифодалайдиган қабарик (ноёб) деталга қаратилади. Образни психологик ва ахлоқий-маънавий мазмун билан тўлдирадиган бундай детал портретда ўзига хослик касб этади. У орқали қаҳрамоннинг психологик белгилари аниқ-равшан кўринади:

“Одамга руҳ ҳаётдан жудаям оз илм берилди”, дейилади муқаддас китобларда. “Эҳтимол шу беҳабарликдадир инсон изтиробларининг бир учи, тагин ким билади дейсиз”, - деб яшади бутун умр Акбар. Энди... қачонки унинг бағрида гуриллаб ёнган исён гулхани ўчгач, ғофиллик ҳам уни қийнамай қўйди. Қайтага, исён ўрнида туғилган ўша кайфият – ўша итоат... руҳида қандайдир бир маърифат бор эди. Маърифатки, ғофилликни, унинг аламини ювиб юборишга қодир... Маърифатки, бутун умр жизғанаги чиқиб

куйган кўнгилга, куйиб кетган кўнгилга бир енгил, бир сарин, бир ёқимли шаббодадай таъсир қиладиган...” (133-бет.)

Разм солинса, шу биргина парчадан инсон қалби эврилишларининг тасвири персонаж характеристикасида қанчалик катта аҳамият касб этишини англаш мумкин. Персонаж нутқида англашилаётган муаллифнинг холис характеристикаси ҳам, Акбарнинг ички субъектив идроки ҳам портретда яққол намоён бўлаётир. Муаллиф биргина итоат деталдан фойдаланиб қаҳрамон руҳиятининг иқлимини таҳлилга тортмоқда.

Динамик портрет, асарда қаҳрамон ташқи қиёфасининг батафсил тасвирига етарли ўрин ажратилмаган ҳолларда, роман бўйлаб сочилиб кетган алоҳида деталлар шаклида бўй кўрсатади. Ёзувчи қаҳрамонни янги қирралар билан бойитиш, ташқи кўриниши ва ўзини тутишидаги ўзгаришларни қайд этиш мақсадида портретга қайта-қайта мурожаат этиши мумкин. “Исён ва итоат” романининг аввалида ёш, қизиққон Акбарнинг камоққа тушиб қолиши тасвирланса, сюжет силжиши давомида у улғаяди, фарзандли бўлади, асар сўнгига келиб устози – Табиб қатори бўлиб қолади. Муаллиф ўз қаҳрамонини тўлақонли тасвирлашга эришади: тасвир ва портрет бир йўла бериб борилаверади. Портретни бу тарзда бериш характер табиийлигини белгилайди, уни жонлантириб юборади.

Айрим ҳолларда портрет бошқа бир персонаж нигоҳлари орқали ҳам берилиши мумкин. У ҳолда портрет ўзлаштира таассуротларни узатади. Бундай портрет шуниси билан аҳамиятлики, у бир вақтнинг ўзида персонажни ҳам, унга қараб турганларни ҳам характерлайди:

“... Диана Акбарнинг қулоқ чаккасида пайдо бўлган бир-икки оқ толаларни пайқадую, ўзида – шахсиятида, қарашларида қиттай бўлса-да бир чўкишни, қартайишни, тақдирга тан беришни кўрмади, сезмади. Аксинча, аёл бу ғалати сеҳрга эга эркакнинг дунёсига қанчалик киргани сайин унга шунчалик яқинлашиб, боғланиб, меҳр-муҳаббати ортиб борарди” (108-б).

Адабий портретлар – характерлар бадиий тасвирининг асосий воситаларидан бири сифатида муҳим ифодавий функцияларни бажаради:

характерга “кириш” ҳисобланади; унинг муҳим қирраларини белгилайди; характер тўлалигига, бутунлигига аниқлик киритади; биргина персонажнинг бир ёки бир нечта портрети орқали характернинг жонсиз ё динамиклиги кўринади.

Улуғбек Ҳамдам қаҳрамонни тасвирлаш бобида бор-йўғи бир нечта ёрқин детал билан чекланиб қўя қолади, у ҳақидаги тўла тасаввур қилиш имконини эса китобхонга беради, бундай вазифани, табиийки, нуктадон китобхонгина бажара олади. Демак, ёзувчининг мақсади рухиятлараро мулоқатга китобхонни ҳам чорлайди. Хуллас, психологик тасвир орқали қаҳрамоннинг маънавий дунёси, психологик олами аниқ-равшан кўринади. Образнинг қалбини, ички дунёсини чуқур ёритиш учун психологик усул ва воситаларни маҳорат билан қўллайди.

Боб бўйича хулоса

1. Мустақиллик даври ўзбек романларида инсон ички оламига муносабатнинг ўзгариши ва қалб дунёсининг психологик таҳлилида мураккаб бадиий воситаларни истифода этиш тамойили етакчилик қилади. Албатта, бу жиҳат давр кишилари реал образини шакллантириш, ижтимоий-психологик муаммолар доирасидаги одамнинг бадиий концептуал муаммо даражасига кўтарилиши билан боғлиқ.

2. Янги давр адабий жараёнида ўзининг қонуний мақомига эга, айна мақом қонунийлиги учун мутассил фаоллик позициясини қўлдан бермай келаётган У.Ҳамдам реал воқелик тасвири фониди рамзий-мажозий ва психологик усулларни бирлаштириб ўзининг синтезлашган индивидуал бадиий-психологик таҳлил усулини яратишга мувофақ бўлди. Бу биринчи галда, ҳозирги ўзбек насрида миллий эстетик тафаккур такомилли ва маънавий мақомларнинг жиддий янгиланишидан далолат беради. Айна тамойилларнинг тадрижий ривожланиб бориши, катта эпик жанр – роман тараққиёти учун ҳам муҳим бир босқич бўлиб хизмат қилади.

3. У.Хамдамнинг «Мувозанат» асари, воқеликни бадиий идрок этиш ва ифода тарзига кўра, миллий роман такомил йўлидаги бир босқичдир. Ушбу роман, том маънода, вақт ва давр романидир. Чунки унда тасвирланган давр воқелиги, инсонлар, жамият ичида кечган маънавий-психологик ҳолатлар ўзининг табиий (қисмат битган) тузилишига кўра оригинал ва қайтарилмасдир. На ўтмиш, на келажакдаги бирор ёзувчи бу давр романини айнан шу тарзда ёза олмаслиги роман оригиналлиги даҳлсизлигига мутлоқ кафолатдир. Чунки “Мувозанат” шу давр, шу жамият ичра яшаб, унинг мураккабликлари, азоб-уқубатларини тотган, бир сўз билан, шу қисматни яшаб ўтган шахс, мазкур жамиятнинг қонуний аъзоси томонидан ёзилган.

4. Дарҳақиқат, романда жамият кайфиятининг инсон руҳиятига бевосита ва билвосита таъсири бадиий мушоҳада теранлиги ҳамда бадиий-эстетик салоҳиятининг ички қонунияти бир бутунликда уйғунлашиб талқин этилиши ёзувчининг ютуғи ҳисобланади. Адиб қаҳрамон руҳиятини таҳлил қилар экан, ҳар бир персонаж яшашдан мақсад ва маъно қидиради. Оллоҳ томонидан буюрилган фарз ва амалларни икки дунё мезонидан келиб чиқиб баҳолайди ва баҳоли қудрат бажаради, шунга кўра романда психологик, фалсафий ва илоҳий тушунчалар бадиий умумлашма мазмун касб этади.

5. «Исён ва итоат» романида умуминсоний муаммолар ва қадриятлар ёзувчининг исломий-фалсафий қарашлари орқали бадиий инъикос эттирилган. Ёзувчининг фалсафий мушоҳадалари теран, онглараро психологик мулоқот, инсоннинг яралиши ва яшаш моҳияти ислом фалсафасининг устуни Қуръони Карим асосида ўзига хос услубда бадиий инкишоф этилган. Романда соддадан мураккабликка, шахс олаmidан умуминсоний қадриятлар талқинига қадар жонлантирилган макон ва замон ичра яшаётган инсон ва давр руҳияти поэтик метафориклаштирилган реал ҳаётнинг синкретик тасвири орқали бадиий ифодаланган.

6. Романда портрет, диалог, монолог, туш, психологик тимсоллар, ҳиссий ҳаракатлар, пейзаж, галлюцинация каби ранг-баранг психологик усул ва воситалар бадиий метафоризациянинг ўзига хос мустақил усуллари

сифатида намоён бўлади. Қаҳрамонларнинг онг ва онг остлариаро психологик мулоқоти романнинг ўзига хос композицион қурилишини таъминлаган.

7. Романда ёзувчининг ҳикоя қилиш усули психологизмнинг асосий воситаси сифатида намоён бўлган. Ёзувчи персонаж характерини очишда психологик тасвирнинг вербал (нутқ орқали) ва юз-кўз ифодаси, мимика, имо-ишора, гавда ҳолати каби новербал воситалари кенг фойдаланган. Асарда бош қаҳрамон Акбарнинг нафақат ташқи қиёфаси, балки ташқи таъсир орқали шаклланган психологик олами – қалб драматизми яратилган.

8. “Исён ва итоат” муайян маънода “Мувозанат” романининг мантиқий давомидир. Чунки бу романда ҳам, худди “Мувозанат”даги каби инсоннинг яратилиш, яралмиш қисмати, ўзни ва Яратганни англаш жараёнлари ёритилади. Фақат мувозанатда ижтимоий-психологик таҳлил етакчилик қилган бўлса, “Исён ва итоат”да улкан умумбашарий воқеликни мутафориқ умумлаштириш, поэтик моделлаштириш усули устувор. Худди шу жиҳати балан “Исён ва итоат” янги мазмун ва янги шаклдаги ўзига хос роман ҳисобланади.

III. БОБ. “САБО ВА САМАНДАР” РОМАНИДА УСЛУБ ВА БОТИН ПСИХОЛОГИЯСИ ТАСВИРИ

3.1. “Сабо ва Самандар” романининг услубий хусусиятлари

Сўнгги йилларда яратилган илмий мақола, тадқиқот, монография ва илмий рисолаларда психологик таҳлил, психоаналитик усул, уларнинг тасвир воситалари, муаллиф психологиясига оид қатор фикрлар билдирилди. Уларда илгари сурилган энг муҳим хулосаларни умумлаштирганимизда бадиий психологизм, психологик таҳлилнинг адабий жанр ва жанр компонентлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда турли шакл ҳамда кўринишларини намоён этиши аён бўлади. Яъни бадиий психологизм ёки психологик таҳлил ҳикоя, қисса жанрларига нисбатан роман жанрида ўзгачароқ шаклда намоён бўлганидек, сюжет, композиция, образ, услуб каби бадиий компонентлар аро ички семантик муносабатни таъминлайди, айна бадиий компонентларнинг ҳар қайсисида ўзига хос поэтик функция бажаради.

Диссертациянинг олдинги бобларида бадиий психологизмнинг роман композицияси, сюжети, образлари структурасида қандай вазифа бажаришини кўриб ўтдик. Ушбу фаслда эса, “Сабо ва Самандар” романининг ички табиати, бунда муаллиф танлаган талқин усулидан келиб чиқиб, психологик тасвир, бадиий таҳилнинг асар услубида намоён бўлиш хоссалари ҳақида фикр юритамиз.

Улуғбек Ҳамдам “Мувозанат”, “Исён ва итоат”, “Сабо ва Самандар” романларига хос умумий бир жиҳат борки, бу аввало, образлар руҳияти, бадиий-эстетик қарашларининг бир-бирига яқин психологик тасвир этилганидир. Романларнинг бош қахрамонлари – Юсуф, Акбар ва Самандар бир-бирининг турли жиҳатларини тўлдирадиган, бир ҳаётий мантиққа интилган шахслар дейиш мумкин. Масалан, Юсуф ўз кучи билан шахсий ҳаётини қуришга интилувчи, изланувчан, фикри кенг шахс, Акбар ҳаётда ўз ўрнини топиш, яхшининг қадрига етишга, хатолар қилганда ўз

қилмишларини таҳлил қила оладиган, Самандар ёшликдаги муҳаббатини унутолмай яшаётган шахс сифатида эътиборга лойиқ. Ҳар учала образни ҳам олам ва одам муносабатларининг нозик қирраларини тадқиқ этиши бирлаштиради.

Айни биз назарда тутган ҳолатлар муштараклиги уч роман образини умумлаштирувчи, бирбутун (хатто умуминсоний дейиш ҳам мумкин. Ш.Б.) психологик баён ва таҳлилда яққол кўринади. Бунда психологик таҳлилнинг умумлашма моҳият касб этиши, мазмун ва мантиқнинг умумбашарий кўламга кўтарилишига олиб келади. Ушбу жиҳат ёзувчининг ушбу умумлашмаларида ёрқин акс этган: “Инсониятнинг тарих давомида топган энг катта мантиғи – бу Худога эътиқод! ... Чунки одамни бу дунёда мувозанатда тутиб турувчи, айна вақтда ундан ҳеч ким ва ҳеч қандай куч тортиб ололмайдиган олий қудратга эҳтиёжи мавжуд... Худога эътиқод қилишдан бошқа ҳеч қандай куч бу эҳтиёж ўрнини шу вақтгача босолмаганига кўра одамзотнинг энг катта мантиғи аввал қандай Худо бўлган бўлса, ҳозир ҳам ўшандайлигича қолмоқда”⁷⁶. Зотан, кишида ишонч бўлмаса, у ривожланмайди, ўсмайди. Эътиқодсиз одамдан хавfli одам йўқ. Бундайларнинг манқуртга, догматик одамга айланишини Лариса хола образи мисолида кўриб ўтдик. Шу маънода Институт ўқитувчиси Юсуф гўё Оллоҳ буюрган тақдири талабаларга тарих сабоқларини ўқитиш бўлса, адабиёт ўқитувчиси Акбарнинг ўз қисматига қараб юриши ўқувчиси юзига тортган бир шапалоғидан бошланади. Сабо ва Самандарга Оллоҳ мажозий ишқ берган. Улар ана шу ишқ билан ўзаро боғланган. Эътибор қилинса, ҳар учала асарда ҳам эътиқод мантиғи умумийликни ташкил этади. Худди мана шу мантиқ – Оллоҳ буюрган қисматни яшаш бадий қаҳрамонлар талқини орқали амалга оширилар экан, ёзувчи инсон ботинини тасвир этишда психологизмнинг турли усул ва воситаларини қўллайди. Кўрсатиб ўтиш жоизки, ҳар бир романда бу усул ва воситалар янги-янги имкониятларни намоён этади.

⁷⁶ Улуғбек Ҳамдам. Инсон мантиқ фарзанди. WWW

“Сабо ва Самандар” романи юзасидан турли муносабатлар билдирилди. Жумладан, Қ.Хусанбоева романни “буюк ишқ қиссаси”, тадқиқотчи Н.Қиличев “лиро-психологик роман”, Қ.Йўлдошев “романда миллий эпослардагига ўхшаб насрий баённинг шеърий ифода билан уйғунлашиб келиши миллий роман синтаксисига киритилган жиддий ўзгариш, асарга эсселашган тафаккур хос”⁷⁷, – дея таърифлаган. Эътибор берсак, ҳар бир эстетик фикр “Сабо ва Самандар” бадиий хусусиятидан келиб чиқиб билдирилган ва улар асарнинг турли жиҳатларини таҳлил этишади, хулосалар эса бир нуқтада – роман моҳиятида туташади. Турли хил муносабат ва таҳлил йўсинларининг юзага келишига сабаб эса ёзувчи услубининг ўзига хослигидир. Айнан мана шу жиҳат рецептив жараёнда турли муносабатларнинг шаклланишига асос бўлган.

“Сабо ва Самандар” мутолааси жараёнида туғиладиган илк тасаввур - икки кўнгил ишқининг куйланаётганидир. Муаллиф-ровий бахшиёна услубда гоҳо сўзлайди, гоҳо куйлайди, гоҳо китобхон билан баҳслашади ва шу йўсинда ўзи ва китобхон бир вақтнинг ўзида ҳам воқеалар кузатувчиси ва иштирокчисига айланади. Ишқ - дард, унинг давоси висол, - дея таъриф берган эди Ибн Сино. Самандар ва Сабонинг ишқи Оллоҳ томонидан берилган неъмат бўлиб, Яратган фақат суйган бандаларинигина бундай ишқдан насибадор этади. Негаки, ошиқ-маъшуқа бир-бирларини севишлари ва ишқларини асрай олишлари билан ҳар лаҳзада Оллоҳни ёдга оладилар, Оллоҳга тавалло қиладилар, Оллоҳдан ёр васлини сўрайдилар, ҳеч бўлмаса суйганларига омонлик тилайдилар. Буларнинг бариси энг юқори психологик ҳолатларда – соғиниш, куйиниш, ичкикиш, айрилиқ азобларида рўй беради.

Ёзувчининг маҳорати шундаки, Самандар Сабони учратмай туриб, қалбининг туб-тубида интуитив ички сезги билан кимнидир излайди, истайди... “Хаёлан Мажнуннинг қиблага юзланган ҳолда Оллоҳга йиғлаб

⁷⁷ Хусанбоева Қ. Буюк муҳаббат кўшиғи. // Тил ва адабиёт таълими, 2009. № 10. – Б.30-54; Н.Қиличев. “Сабо ва Самандар” романида ишқ талқини. // Филологик тадқиқотлар тўплами, – Нукус, 2010. – Б.117-120; Йўлдош Қ. Замонавий ўзбек насри ёки эсселашган тафаккур. // Тил ва адабиёт таълими, 2011. – №7-8.

қилган илтижолари билан бирга яшайди”⁷⁸. Психологик изтироб, қалб нидоси гўё Оллоҳга етади. Ғойибдан бир гўзал сиймоси кўрингандай бўлади. Лекин бу “Муҳаббат... кишига бахт келтириши керак, агар келтирмаса, ақл-идрокка суяниб ундан воз кечилади”, деган Азиза эмасди.

Ёзувчи Самандарни мажозий ишққа руҳан тайёрлайди. Романга олиб кирилган Нодир ва Нилуфар ҳикояти Самандар учун оддий ишқ эртаги эмас эди. Асар гўё шаклан роман ичида ишқий қисса, моҳиятан эса ишқ ичидаги ишқни намоён этади. Романдан романга йўналтирилган психологизм тадрижи “Сабо ва Самандар”да янада кучли ва аниқ намоён бўлади. Биринчи ҳикоят – Нодир ва Нилуфар ишқи қиссаси гўё Сабо ва Самандар ишқи қиссасининг дебчасидек туюлади. Ишқ куюгининг психологик азоблари Нодирни бу оламдан тамоман узади: “Кун кеч бўлди. Нодир отаси чошгоҳда чиқиб кетганда қай алфозда ўтирган бўлса, ҳозир – кун кечида ҳам ўшандоқ: тиззалари устида деворга қараган кўйи, бошини ҳам қилганча қотиб қолганди. У бир нарсадан бошқа - юрагини аёвсиз куйдираётган оловдан бошқа ҳеч ким ва ҳеч нимани ҳис қилмас, ҳис қилолмасди” (34-б).

Нодирнинг ушбу портретида қаҳрамон ботинида юз бераётган иложсизлик исёни тобора жунбушга келади, уни руҳан янчиб ташлайди. Ровий китобхонга “Ошиқнинг ақли ўрнида ҳам ишқ олови ловиллар экан ва у даҳшатли ҳайрат ила эгасининг жизғанагини чиқариб куйдирар экан...” дея ҳам Нодирга, ҳам ишққа таъриф беради. Нодир ва Нилуфар қиссасини онаси Самандарга қайта – қайта сўзлаб беради ва ҳар гал Самандар бу икки муҳаббат соҳибига тан беради, уларнинг ишқидан ҳайратланади, гўё ўзини ана шундай ўтда ёнмас, сувда чўкмас ишққа чоғлайди.

Кўринадики, “Сабо ва Самандар” романида бадиий психологизмнинг портрет усули ёзувчи томонидан юксак маҳорат билан қўлланилади.

Кўрсатиб ўтиш жоиз, ёзувчи уч роман ғоясини очиб беришда бир – бирини такрорламайдиган бадиий унсурларни қўллайди. Романдан романга

⁷⁸ Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар. – Тошкент: «Мухаррир», 2009. – Б.16 (Кейинги ўринларда иқтибослар ушбу нашрдан берилади ва саҳифа қавс ичида кўрсатилади).

қадар шаклланиб борган ёзувчининг психологик услуби “Сабо ва Самандар”да тўлиқ намоён бўлади. Романда психологизмнинг аналитик ва динамик принциплари уйғун ҳолатда қўлланилади ва синтетик принципни шакллантиради. Ҳар бир романда психологизм турли моҳиятни: “Мувозанат”да фалсафийликни, “Исён ва итоат”да маънавий-психологик асосларни, “Сабо ва Самандар”га хос жиҳатни эса илоҳий-мистик, ҳам лиро-психологик, ҳам ижтимоий-фалсафийликни юзага чиқарувчи асосий восита бўлиш билан бирга ёзувчи услубини ҳам юзага чиқаришга хизмат қилади.

Роман матнида сатрма-сатр, саҳифама-саҳифа лирик проза, эпик проза, соф лирика бир-бири билан уйғунлашиб қаҳрамон психологик ҳолатини гоҳо юқори авжда, гоҳо маъюс ва сокин, худди мусиқий аккорд жарангидек савт билан тасвирлайди. Муаллиф роман руҳига, қаҳрамонлар оламига шунчалар сингишиб кетадики, ўқувчининг назарида дўмбирасини завқ билан чалиб куйлаётган бахши-ровий учун ҳам фақат Нодир ва Нилуфар, Сабо ва Самандар бор, ишқ бор, ишқ бериб қаҳрамонларни жунунваш қилган Оллоҳ бор, ва ҳикоятни бор вужуди билан тинглаётган суҳбатдош ўқувчи бор. Психологик яқинлик қаҳрамон руҳиятини тасвирлаш, Оллоҳга илтижо, қаҳрамонга ёки суҳбатдошга мурожаат шаклида қўлланилади: “Йўқ улар бир-бирларини эшитмади. Лекин, уларнинг қалбларини ёриб чиққан додлари Худойимга етиб борди. Уларни Худо эшитди! Йўқса, шундай бўлармиди, айтинг! Йўқса, тилсиз, кулоқсиз тўлқинлар тоғдек юксалиб, қутурган сувнинг икки бетида оқиб бораётган озурда дилларни, мадорсиз вужудларни бир-бирининг бағрига келтириб ташлармиди? Айтинг!? Йўқ, айтолмайсиз, тушунтириб беролмайсиз бунинг нелигини! (41-б).

Нодир ва Нилуфарнинг оқиб кетаётган манзараси тасвирланган ушбу лавҳа таъсирчанлиги, ровий ва тингловчи-китобхоннинг воқеа иштирокчиси эканлиги ровийнинг риторик сўроқларида, китобхон ҳам бу ҳолни ечишга ожиз эканлиги унинг психологик жимлигида англашилади.

“Сабо ва Самандар” романида қаҳрамонлар образи, муаллиф ровий ва тингловчи-китобхон образлари “Нодир ва Нилуфар” қиссасига нисбатан

босиқ ва сезиларли даражада муҳит таъсирида бўлишади, ҳатто айтиш мумкинки, қандайдир даражада бурч маъсулиятини ҳам бажаришади ва шунга кўра бир асарнинг ўзида психологизмнинг усул ва воситалари турли вазифаларни бажаради.

Роман ғоясини очиб беришда қаҳрамон, муаллиф ва ўқувчи иштироки ёзувчи томонидан қўлланилган психологизм воситаларининг таъсирини янада оширади ва вазифасига янада аниқлик киритади, ҳатто нутқ унсурлари психологик вазиятларни очиб беришга хизмат қилади:

“Оломон! . . . – падарига лаънат шу оломоннинг! . . . ўз табиатига содиқ қолди-да, ўз жоҳилликлари ва қизиқишларининг жирканч эътиқод ва амалларининг ўлжаси – исёнкор севинган диллар сари чанг солди ва . . . Ва ҳаммаси тамом бўлди: Нодир ҳам, Нилуфар ҳам бир зум ҳам тараддудланмасдан, иккиланмасдан ўзларини қутуриб оқаётган сувнинг қаърига бараварига отдилар! . . . (39-б.)

Ушбу лавҳада лаҳза сайин кескинлашиб бораётган психологик вазиятда қаҳрамонларнинг психологик ҳолати берилмайди, батафсил тасвирланмайди. Аммо мавжуд ўта кескин вазиятда инсон амалга ошириши лозим бўлган ечим – психологик ҳаракат мавжуд. У бу ердаги кўп нуқта, ундов белгилар сўзловчи руҳиятидаги кескинликни, сўзга сиғмайдиган психологик ҳолатни ифодалашга хизмат қилган. Бундай психологик ечимга сабаб – оломон, унинг босқинчи руҳи. “Психологизмни санъаткорнинг шахсидан ажратиб тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳар қандай асардаги психологизм тасвирида ўша асарни яратувчи ёзувчининг ўзига хос психикаси имкониятлари намоён бўлади”⁷⁹, деган таърифга биноан, келтирилган парчадаги психологик ҳолат биринчи галда муаллиф психологияси, асар моҳиятидаги ишқ фалсафасининг мантиғи деб баҳолаш мумкин. Ушбу таъриф В.Гётенинг “ёзувчи ички дунёсининг ёрқин ифодаси – унинг услуби” деган хулосасига ҳамоҳанг бўлиб, ўзбек адабиётидаги бадиий психологизм

⁷⁹ Умуров Х. Сайланма. Биринчи жилд. Рисолалар. – Тошкент: «Фан», 2007. – Б.34.

фалсафасининг етук манбалари билан бакамти ўсиб бораётганига далил бўла олади.

Демак, бадиий асардаги хар бир бадиий унсур ёзувчи услубини очиб беришга хизмат қилар экан, айнан “Сабо ва Самандар” романида қўлланилган психологизм усул ва воситалари - характер қирраларини таҳлил қилиш ҳам, қалб диалектикаси (Н.Чернишевский.) ҳам ижтимоий муносабатлар маиший тўқнашувларнинг характерларга таъсирини таҳлил қилиши ҳам синтезлашган ҳолда намоён бўлган Улуғбек Ҳамдам услубини ифодалайди.

“Сабо ва Самандар”нинг сюжет тизимида, композицион қурилишида, ҳикоя қилиш услубида, қахрамонлар типологиясида, воқеа-ходисалар тафсилотида, пейзажларда психологизм воситалари бир-бирини тўлдирган мутаносиб ҳолда қўлланилади. Роман талқинига жалб қилинган манба икки ишқ қиссаси ёзувчининг маънавий – фалсафий қарашлари ва унинг концепциясини тушунишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Роман ўзида миллат ва муаллифнинг маънавий-психологик муаммоларини ижодий шаклда мужассамлаштиргани, асарда инсон ҳаётининг мазмуни, яшашдан мақсад ва ўлим каби фалсафий тушунчалар ёзувчининг инсон бадиий талқинига янгича ёндашувлар орқали ифодалангани билан ҳам эътиборга молик ҳисобланади.

Романда ёзувчи шахс маънавий – психологик дунёсини макон ва замон ичра бадиий жонлантиради ва шу орқали реализмнинг янгидан-янги имкониятларини кашф этади. Бунда сентиментализм, романтизмга хос унсурлардан ҳам реализм фонида фойдаланади. Моддий дунёда инсон нафақат турмуш икир – чиқирлари, ёки бурч масъулиятлари, балки ўз психологик олами, кўнгил маслаги билан яшашга ҳақли деган ёзувчи мулоҳазалари, қатъий хулосалари роман ғоясини очиб беришда муҳим аҳамият касб этади ва айтишимиз мумкинки, психологик таҳлил мезони (таъкид бизники – Ш.Б.) вазифасини ўтайди. Бундай бадиий моҳият

романдаги ҳар қандай психологик тавсиф замирига сингдирилган муаллифнинг алоҳида маънавий – фалсафий муносабатини англатади.

“Сабо ва Самандар” романининг ғоявий – бадиий мазмуни дунё ва инсон қалби нозикликларини теран бадиий тасвирланганлиги билан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Муҳаббат, оила ва никоҳ масалаларининг асарга бош мавзу қилиб олинганлиги инсон туйғулари, унинг маънавий-психологик олами, оила ва яқинлари олдидаги масъулиятининг психологик изтироблар талқини орқали очиб берилиши романга хос энг асосий жиҳатлардан - ёзувчи бадиий маҳоратини, сўз санъатини психологизм орқали инкишоф этилганлигидадир. Ёзувчи томонидан қўлланилган психологизмнинг усул ва воситалари қаҳрамоннинг эстетик вазифаси – ИШҚ моҳиятини очиб беришга қаратилган бўлиб, улар уйғунликда қалб кечинмаларини, севгининг изтиробларини, висол хуррамлиги-ю ҳижрон азобларини тажассум этади.

Ёзувчининг бошқа романларида психологик ҳолатлар персонаж ривожига воқеаларнинг бир ўзанда кечади, воқеалари мантиқий кетма-кетликда қурилган бўлса, “Сабо ва Самандар”да психологик жараёнлар бир маромда кечмайди. Табиийки, бу қаҳрамонлар ҳаётида юз бераётган воқеа-ҳодисалар таъсири билан бир қаторда уларнинг ишққа ошно қалбларида кечаётган изтироблари – соғинч ва ҳижрон силсилаларини ҳам акс эттириб, шахс психологик оламини билан реал оламни ёнма-ён тасвирлайди. Ҳатто баъзи ўринларда субъектив олам, персонаж руҳияти тасвири кенгроқ жой олганига ҳам гувоҳ бўлинди. Бундай психологик жараёнлар ёзувчи томонидан қаҳрамон портрети, ички ва ташқи монолог, туш, пейзаж орқали ифодалар экан, улар қаҳрамоннинг ҳар хил психологик ҳолатларида турлича ифодаланади. Севишганларнинг ёр васлини истаб Оллоҳга илтижолари ижобат бўлган оний лаҳзалардаги Сабо ва Самандарнинг психологик ҳолатларини – энг юксак илоҳий туйғуларни ёзувчи маҳорат билан тасвирлай олган, дейишимизга асос бўлади: *“Оҳ, қани энди уларнинг ҳаёти шу оқшомда – бошларидан кумуш қор эланиб ёғайтган, вужуд, руҳ – бутун борлиқлари*

махбуб ва маҳбубанинг измида майин куйдек эмранаётган лаҳзаларда тўхтаб қолса!” (250-б.)

Ёзувчи нафақат Сабо ва Самандарнинг психологик портретларини, балки романга олиб кирилган ҳар бир персонаж психологик ҳолатини аниқ тасвирлаган: “Солиҳанинг кўзлари маъносиз – худди жон тарк этган тананинг беихтиёр очилиб қолган кўзларидек жилвасиз эди!!!”(251-б.) да рашк азобидан Самандарнинг битикларига ўт қўйган Солиҳанинг оғир психологик ҳолатини ифодаласа, “Азиза бир муддат акс-садосиз қолди. Лекин унинг нималардир демоқчи бўлгани ғалати тарзда тебранаётган келбатидан сезилиб турарди... Тўлқинлар азобини юрагида кўтарганча (Азиза – таъкид бизники. Ш.Б.) ташқарига чиқиб кетди...”(297-б)да севгиси жавобсиз қолган аёлнинг армонлари унинг психологик портретига чизгилар беради. Болалик дўсти Ҳамиднинг Самандарга “Бизни унутсанг, уйимизга келмасанг, сен менга дўстлик қилган бўласан! Менинг сенга дўстлигимни эса унут!” (271-б) деганда у ўзининг бир умр севиб келаётгани хотини Азиза ўзганинг дарди билан яшаётгани азобларининг изтиробларини кўксига олиб ўтаётганини, бу эса унинг жимлигидан кўра исёнини англатишини ва бу қаҳрамон психологик портретида албатта аламзадалик зуҳур бўлишини китобхон яхши тушунади. Шу жойда дўстга хиёнат эпизодининг “Мувозанат” ва “Сабо ва Самандар” романларида параллел келиши кишини ҳайратга солади. Илк роман қаҳрамони бундай ношаръий ишдан изтироблар чекиб, ўзини турли важлар билан оқлашга уринганидек, “Сабо ва Самандар” қаҳрамони юрагини ҳам ушбу эгиз изтироб тимдалайди. Изтироблар иккилиги қайсидир қирралари билан муаллиф руҳияти, маънавий-маърифий дунёси, биографиясидаги қоронғу нуқталарга бориб туташгандек туюладики, бундан айни эпизоднинг асардан-асарга кўчиб юриш синоати ёришгандек бўлади.

Улуғбек Ҳамдам психологик услубининг яна бир жиҳати: динамик, аналитик, ичдан кўрсатиш принципларининг синтетик ҳолда намоён бўлиши бўлиб, “Сабо ва Самандар”нинг бешинчи бўлим биринчи бобида бу ҳолат

қуйидагича акс этган: “Вақт оқар дарё, дейишади ва негадир уни таъриф қилишганда инсон сувдан айро ҳолда – тепада қолиб кетади”.

Шу бобнинг саккизинчи бўлими эса бор-йўғи ўн бир сўздан иборат: “Бу орада қалдирғочлар қадим ўлкага яна бир неча марта келиб кетдилар”.

Ушбу фикрлар романдаги ички вақтнинг бир лаҳзасидан олинган тасвир бўлиб, унда қаҳрамонлар руҳияти, кечирган ҳаёти ифодаланган. “Қалдирғочларнинг бир неча марта келиб кет”иши замирида ўтган вақт ва умри севганига интилиш билан ўтган персонажлар ҳаётига ишора бор.

Учинчи бўлим, ўттиз тўққизинчи бобда Сабодан вилояти хатини олган Самандарнинг ҳолати ровий-муаллиф, Бакир тавсифи ва Самандарнинг ҳолати, ҳаракатлари орқали очиб берилади. Бу Самандарнинг энг кескин психологик портрети берилган десак адашмаймиз: “Ниҳоят, Самандар чўққига чиқиб, қаддини ростлади, чуқур-чуқур нафас олди, кейин... кейин кутилмаганда худди жиннига ўхшаб ҳайқира кетди: “Аааа, ааааааа...” Самандар кўзларини юмган, кўлларини эса мушт қилган кўйи кўкка қараганча ҳалиям телбаларча ҳайқирарди: Ҳааа!! Ҳааааа!!!...” (157-158-б.).

Шу тасвирда орқали мумтоз Шарқ шеърлятида Насимий, Машраб каби ишқ йўлида куйган ошиқларнинг психологик ҳолатининг насрий ифодаси акс этгандек туюлади. Айнан ана шу ҳамоҳанглик романнинг мумтоз анъаналар вориси сифатида эътироф этишга асос бўлса, унга насрий баён ва персонаж портрети ёзувчининг новаторлик маҳоратининг белгиси ҳисобланади. Бу ерда аввал, “а-а-а”, кейин эса “ҳааа!!!” деб қичқириши ҳамда тоғ устига чиқишида рамзийлик мавжуд. Тоғ юксаклик ҳисобланиб, турмушнинг турли майда ташвишлари, одамларнинг одатий ҳаёт тарзидан ҳоли, Самандар ўзининг асл моҳиятини англаб, ошкор қилса бўладиган жойга айланган. Оддий одамлар орасида бу ҳолат жиннилик, психологик бузилиш деб қабул қилинса, бу ерда ҳаёт мазмуни, тириклик моҳияти сифатидаги талқинга эга бўлади. Бир қарашда Самандарнинг томир-томирига, ақлу шуурига, ўйу ҳаёлига, руҳига сингиб кетган ишқнинг фарёди, ишқ бергану васлин бермаган Оллоҳга исён бордек туюлади. Бироқ, у исёндан кўра, кўпроқ ўз

қалбида тўпланиб қолган дардни борлиққа чиқариши билан персонаж қалби, руҳини тозалаш, енгиллатишга қилинган уриниш деб баҳоланиши мумкин. Чунки Мажнуннинг ҳолатида ҳам шундлай ҳолатлар бўлганки, бу ишқнинг табиатиға хос хусусият бўлиб, ёзувчи маҳорат билан тасвирлаган. Натижада у Бакирга ҳам таъсир қилади: – Бакир энди унинг кўзларидан шошқатор бўлиб ёш қуйилиб келаётганини кўрди. Кўрди-ю, ўзининг ҳам кўзларига ёш келди. Кафти билан артди, “Вой худойим-эй, наҳот одам боласини шунака севиш мумкин бўлса!?” (158-б.) Чунки ишқдан ғофил юрак, одам бўлмайди. Бакирнинг қалбида бу ишқдан таъсирланиш, психологик аксланиш юз бериши табиий ҳодиса саналади. Чунки Самандарнинг руҳиятидаги ўзгаришлар ўзининг юқори чўққисига етди. У нурдек товланиб, қуёшдек қуйиб турган ҳолатни тасвирлаш учун муаллифда имкон йўқ. Уни англаш учун атрофни тасвирлаш лозим бўлади. Шу сабаб Бакир руҳиятидаги тасвир орқали Самандарнинг руҳиятидаги кескинлик даражаси кўрсатилган.

Романда қаҳрамон “мен”ини намоён этишга хизмат қиладиган яна бир жиҳат шуки, эпик асарга лирик турга хос жиҳатлар ижодий қайта ишланиб, сингдириб юборилган. Масалан, ҳазрат Навоийнинг қуйидаги сатри асардаги умумий кечинма ифодасига киритиб юборилган:

Сен бўлсангу мен жаҳонда мавжуд,

Бўлса яна коинот нобуд...

Мазкур мисра романнинг мазмуний структурасидаги умумий оҳангга мувофиқ равишда, персонажнинг психологик оламини теран ифодалашга хизмат қилган. Самандар ўз номи билан ишқ ўтида ёниб, қуйиб, яна қайта тирилувчи қуш сифатидаги моҳиятга яқинлашади.

Романнинг бошқа ўринларида ҳам Самандар номидан битилган шеърларда қуйма фикрлар, юксак лирик пафос намоён бўлади. Бундай синкретик услуб қаҳрамон психологик оламини, қалб кечинмаларини ифодалашда ёзувчига қўл келади. Айни пайтда, бош қаҳрамон ва муаллиф биографиясидаги уйғунликни англашимизга ёрдам беради. Бизга маълумки, У.Ҳамдам прозаик бўлиши билан бирга яхши шоир ҳам. Унинг шеърлятида

рад этилган муҳаббат пафоси, куйган ошиқ образи бўртиб кўринади. Мана шу жиҳатларига кўра романдаги Самандар образининг биографик асосларидан бири қаҳрамон ҳам, муаллиф ҳам туғма шоир эканлигидир.

Тўғри, эпик тасвирда лирика хос хусусиятларни синтезлаштириш “Исён ва итоат” романида ҳам учрайди. Акбарнинг психологик ўзини тутиши реалистик жиҳатдан тўла шартланган. Ёзувчининг персонажлар ички дунёсини зиддиятлар, тангликлар, азоб-оғриқлардан иборат психологик ҳолатлар, оғир кечинмалар орқали чизиши ҳам шундандир. Бироқ бу қаҳрамонларнинг ўзлари учун эмас, балки уларнинг ғоявий-маънавий изланишларининг интенсивлиги ва инсон табиати битмас-туганмас синоатлар макони эканига урғу бериш мақсадида қилинган. Биламизки, Улуғбек Ҳамдам қаҳрамонларининг ички дунёси ҳамиша икки қутб, бир-бирига зид икки ҳол кўламида ҳаракатланади. Рухият мураккабликларига бундай – иложи борича кўламдор ёндашиш, чуқурроқ кириб боришга интилишлик уни мутлақ англаб бўлмасликни тушуниш орқали юзага чиқади.

Адабиётшунос олим К.Жўраев эътирофича: «Исён ва итоат»даги воқеалар тасвири ичида ҳам ёзувчи шахси яққол кўриниб туради. Фақат ижодкорнинг маҳорати шундаки, у яратган образларнинг ҳаммаси ҳар хил, бири иккинчисига ўхшамайди, индивидуал, ўзига хос. Улар шеърийдаги лирик қаҳрамон ёки тимсоллар прототипи эмас. Аммо шу билан бирга ёзувчи ўша қаҳрамонлари ичида, қалбида, улар билан маслақдош»⁸⁰. Дарҳақиқат, Самандар тоққа чиқиб, кўкка қараб қичқиради, аламларини чексиз коинот билан бўлишади. Бироқ, у Ғарб экзистенциалистлари сингари “маънисизлик йўли”ни танламайди. Самандар образининг туб моҳияти эса самимий ишқ талқинида ёришади.

Шуни таъкидлаш лозимки, муайян ёзувчининг ижодини ёки унинг бирор бир романини психологизмнинг аниқ бир шакли билан чеклаш мутлақо мумкин эмас. Адабиётшунослигимиз тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳар бир ёзувчи ўз ижодида (ёки алоҳида романида) психологизмнинг турли

⁸⁰ Жўраев К. Ёзувчи исёни ва итоати. Бу ҳақда қаранг: интернет материали: www.ulugbekhamdam.uz

шаклларидан кенг фойдаланади. Бироқ бу шакллардан бирортаси етакчилик қилиши табиийдир. Улуғбек Ҳамдам ҳам ўзининг аввалги икки романида психологик таҳлил воситалари ва усулларидан самарали фойдалана олишини намоён қилган бўлса, “Сабо ва Самандар” романи орқали бадиий психологизмнинг юксак имкониятларини асарга моҳирона сингдира олган етук ижодкор сифатида бўй кўрсатади.

Ёзувчининг “Сабо ва Самандар” романида бадиий психологизм усул ва воситалари маҳорат билан қўлланилди. Бу эса Улуғбек Ҳамдамнинг ўзини психологик ёзувчи сифатида тўлиқ намоён эта олди дейишимизга асос бўлади. Фикримизни исботини асардаги психологизм категориясининг сюжет линиялари, композицион-ҳикоя қилиш услуби, қаҳрамонлар типологияси, пейзаж лавҳалари, поэтик деталлар ҳамда асарнинг асосий бадиий унсурлари билан мутаносиблигида намоён бўлади: “Нимасини айтайин, қодир Эгам инсонни бир кўчадан олиб ўтишга қарор қилган бўлса, унинг қаршисида сон-саноксиз бошқа кўчаларнинг дарвозалари ланг очик турган ҳолда у юз уриниб шуларнинг бирига кирмоқчи бўлса-да, ниятига етмас экан” (73-б.). Романдан келтирилган парчада кўча рамзий маънода инсон олдида турган ҳаётини йўл, умр йўли вазифасида келиб, унга инсон Яратгандан изн бўлмаса киролмаслиги таъкидланган. Бу эса Самандар ишқ йўлига ўз ихтиёри билан кирмагани, балки тақдири азалда унга ахборот асрида мумтоз адабиётдаги ошиқ қисмати билан яшаш битилгани, энди шу ҳаётга кўникиб яшаётганига ишора мавжуд.

Ёзувчи концепциясини биринчи навбатда бош қаҳрамонлар юзага чиқарар экан, ушбу роман моҳиятида ҳам ёзувчининг аввалги икки романи моҳияти мантиқан давом этади. Юсуф, Акбар, Самандар бир-бирига касби яқин – устоз, муаллим, ҳатто тутими бир-бирига ўхшаш: ҳақиқат, адолат тарафдори, ўзини ва ўзлигини англаган шахслар; кураш аъмоли: биринчи навбатда, ўз ботинига ва зиддиятларга қарши исён. Бир қарашда уч романда уч хил моҳият акс этгандек туюлади: “Мувозанат”да олам ва одам аро психологик мувозанат бўлмоғи учун албатта жамиятда иқтисодий,

ижтимоий, маънавий мувозанат бўлмоғи, “Исён ва Итоат”да бандасининг Оллоҳ буюрган амални эмас, ичидаги жунуни кўрсатган йўлдан юриши оқибатида не-не синовларга дуч келиши, ўз кечмишига қарши исён қилиши, Оллоҳни тан олиши учун бу машаққатли йўлни босиб ўтиши тайинлиги, яралиш ва яшаш моҳиятини англагандагина итоатга келиши талқин этилган бўлса, “Сабо ва Самандар”да инсон бошига яна бир синов – ишқ савдосини солиб синайди. Учала роман моҳиятидаги психологик-маънавий яқинлик ёзувчининг орзу-интилишларини, концептуал қарашларини ифодалаш билан бирга, ёзувчининг бадиий-эстетик маҳоратини юзага чиқарган бадиий психологизмни тадқиқ этишимизга асос бўлади.

Яралишидан Самандар образининг эстетик вазифаси – инсон қалбининг яхшиликка, қадрга, меҳрга ошнолиги баробарида шоиртабиатлилигини очиб бериш. Унинг табиатидаги бу жиҳатлар болалигидан аён бўлади. Болалик дўстлари Шердил ва Ҳамидни алоҳида эъзозлаши йиллар давомида ҳам самимий, ўзгармай қолиши унга хос собитлилик ва садоқат тимсоли сифатида роман ибтидосидан интиҳосига қадар бўй кўрсатади. Ундаги жонбозлик, орзуси йўлидаги интилишлари, оиласини моддий жиҳатдан қийнаб қўймаслик учун қилган сайъи ҳаракатлари болалигидан унга хос табиатни англашимизга ёрдам беради. Онаси суйлаб берган Нодир ва Нилуфар ишқи қиссаси ва унинг фожиали хотимаси унинг хаёлини, ақлу ҳушини чулғаб олади, хаёлан ўз Лайлисини излади, унга тимсоллар ахтарди. Балоғат ёшида синфдоши Азизанинг севгисига сазовор бўлди, аммо ўзи уни сева олмади. Азиза синфдош дўсти Ҳамидга турмушга чиққан бўлса-да, юрагидан Самандарни ситиб чиқара олмади. Оқибатда Ҳамид дўстидан нафратланадиган, ҳатто уйларига келмаслигини, уни, дўст эканликларини унутишини илтимос қилиш даражасига борди. Самандар образи талқини жараёнида муаллиф психологизмнинг аналитик, ичдан кўрсатиш, ҳамда синтетик принциpidан кенг фойдаланади. Бундай талқин услуби қаҳрамонни кенг очиб беришга хизмат қилади.

Муаллиф ҳис-туйғуни, психологизмни, ички монологларни очиб беришда романтик тасвирдан фойдаланса, авж нукталар ифодаси, қаҳрамон ботинидаги коллизияларнинг тўқнашуви каби реалистик сахналар таъсирчанлигини психологик таҳлил орқали таъминлайди:

“Ҳа, Самандар уйланган, у ёқда Сабо турмушга чиққан, ҳар иккиси ҳам фарзандли бўлган бўлса ҳам барибир... барибир, Самандар буларнинг барчасига зарурат тақозоси, тирикликнинг шартлари, деб қарарди. Алалхусус, ўзининг асл ҳаётини Сабога бўлган муҳаббатидан иборат деб билар, бунга заррача шак келтирмасди. Фақат ишқ, фақат угина инсонга нафас олиш ҳуқуқини беради, дерди у. Шунинг учун ҳам у тақдирдан, Яратгандан ўз ҳаётига тааллуқли мўъжизани кутар, кутар ва яна кутарди... “Йўқса, нега мен севдим, нега Сабо севди? Нега бизлар учрашдик? Бизларнинг кўришиш ва севишишимиз асло тасодиф бўлмаган! Унда катта маъно бор эди ва у изсиз, мевасиз йўқолиб кетиши мумкин эмас!” деб фикрлар эди Самандар” (166-б).

Роман бош қаҳрамонлари Самандар ва Сабонинг бошқалардан ажралиб туришлари, ўзгача эканликлари, “бу дунёнинг одамига сира ўхшамас”ликлари (126-б) зукко китобхон диққатини аввалбошданок жалб этади. Асардаги психологизмни тайин этган муҳим жиҳатлардан бири, муаллифнинг Самандар мисолида реал ижобий инсонни тасвирлаш истагидир. Улуғбек Ҳамдам роман хусусидаги суҳбатлардан бирида бу ҳақда шундай дейди: “Кўнгил кишисининг юрагида аввало, инсонга бўлган азим бир муҳаббатнинг яшашига шубҳа қилмайман. Лекин бу туйғу кўпинча ошкор этилмайди. Бунга шарқ халқларининг қон-қонига сингиб кетган одоб-ахлоқ қоидалари ҳам, инсоннинг диний-ижтимоий, маънавий-психологик ҳолати ҳам мусодаа этмайди. Бироқ ташқарининг тўсиқлари ҳар қанча маҳобатли ва мустаҳкам бўлмасин, ичкари ҳам ўз табиатига кўра нафас олишда давом этаверади. Зиддиятлар, қаҳрамон бағрини қоқ иккига айириб ташлайдиган конфликтлар шу янглиғ дунёга келади. “Сабо ва Самандар” ана шулар ҳақидаги роман. Унда анъанавий романларга ўхшаш ва ноўхшаш

тарафларнинг бўлиши табиий. Қисқача айтсак, менгзайдиган томони ҳаётбахш анъаналарни давом эттиришга интилиш билан, ноўхшаш жиҳати замон кайфияти ва ёзувчи дунёқарашидаги айричалик билан белгиланиши ҳам мумкин”⁸¹. Бу айричалик, айниқса, ёзувчининг асарда одамларни иккига: оддий ва ғайриоддийга ажратишида яққол кўринади. Самандар оддий одамлар тоифасидан эмас, у – кўнгил одами. Сабо ҳам аввалбошда ўз тақдирдан беҳабар ҳолда дугонаси ҳақида: “Фууу, Шахлонинг йигити бор-ку, бошига урадимиз ўқитувчини?..” – дейиши билан оддийлар сирасига киришини билдириб қўйган бўлса-да, асар давомида аста-секин ўса боради, ёзувчи қўллаган динамик психологизм қаҳрамонни оддий инсонлар фарқлайди, шакллантиради. Шу ўринда, Улуғбек Ҳамдам оддийлик ва ғайриоддийликни бир-бирига қарама-қарши қўяётгани, буни қаҳрамонлар тасвирию таҳлилида, асар композициясининг муҳим бўлаги саналадиган ҳикоя қилиш усулларининг турли кўринишларида ифодаланиши оидинлашади. Ёзувчининг ижодий нияти “Цивилизация инсонни ўз юрагидан ташқарига – темир-терсақлар шовқин солиб турган кўчага қувиб солди. Натижада одам боласи ўз қалбидан, ҳис-туйғуларидан узоқлашди ва руҳан хасталана бошлади. Аммо фожеа шундаки, бундай бемор ўзини касал деб ўйламайди. Назаримда, бугун сунъий роботларни яратишнинг ҳожати йўқ, ўз юрагидан бадарға этилган инсоннинг ўзи энг даҳшатли роботга айланмоқда”⁸² деган сўзларида тажассум топади-ки, унинг ифодаси сифатида талқинга Шердил образи олиб кирилади ва бу образ динамик принцип орқали таҳлил этилади. Эътироф этиш керак, айнан шу образ назаримизда ёзувчи томонидан психологик пардаланган ҳолда намоён бўлади. Бу ҳолат дўстига монанд Самандар номли робот яратганида, Самандарни маст қилиб қўйнига Сабо исмли қизни қўшганида, Самандарнинг қабрини зиёрат қилиб дил иқрорини айтганда Шердилнинг ҳам кўнглида пинҳона асрайдиган сирлари

⁸¹ Инсон табиат ва жамият маҳсули (Тадқиқотчи Х.Тўлибоев ва ёзувчи Улуғбек Ҳамдам суҳбати), www.ulugbekhamdam.uz.

⁸² www.ulugbekhamdam.uz.

борлиги, юраги ҳали темир роботга айланмаганини билдиради. Аммо бу лавҳалар эпизодик кўринишга эга бўлиб, унга нисбатан ёзувчи психологизмнинг аналитик принципини қўллаган дейишимизга асос бўлмайди.

Демак, ёзувчи наздида ўз юрагига қулоқ солмаган Шердил каби инсонлар, аксарият замондошларимиз севги-муҳаббат китобларда, фильмларда мавжуд, кундалик турмушда унинг фойдасидан кўра зарари кўпроқ, деган ёки шунга яқин фикр эгаларидирлар. Ўз-ўзидан аён-ки, улар ҳар нарсани фойда ва зарар тарозисида ўлчайдиган моддиюн дунё одамлари. Орамизда Сабо ва Самандарга ўхшаган одамлар ҳам топиладики, улар кўпчилик ғайриоддий деб тушунади, ҳатто психологик хаста деб ҳам ўйлайди. Одамларнинг худди шундай муносабати жамият психологиясини юзага келтиради. Худди шундай психологик муҳит ва муносабатни ёзувчи Самандарни билган одамлар, ҳатто дўсти Бакир, ёки Сабонинг ота-онаси, дугоналарининг муносабати орқали ифодалайди. Роман сюжетида “Мунозара” кўрсатуви ташкил этган “Цивилизация ва инсон туйғулари муносабати” мавзусидаги баҳсда инсон туйғуларига нисбатан икки хил – Самандарнинг “Ишқ ошиқ учун бирдан-бир ва ягона дунёқарашдир... Муҳаббат – бу тирикликнинг маънисини, инсон бўлишнинг асосини ва ҳаёт жавҳаридир” деган фикри ва Шердилнинг “Одамни ичкарида... кўнгилда нима иши бор? .умуман, кўнгилу ҳис-туйғуларнинг тарихда бирон кишига фойда келтирганини кўрган борми? Улар қоринни тўйдирадими, узоқни яқин, мушкулни осон қиладими?” деган мулоҳазалари бир-бирига зид моҳиятни билдиради.

Романда муаллиф тилидан баён қилинган “Во дариғ, дейман менки, одам боласини наҳотки шундайин ишққа қодир эса?! Наҳотки бундайин ишқнинг ўзи бўлса?! Ахир замонлар неча бор турланиб, рост туйғулар устига ёлғонлари қат-қат ётмадими? Бани инсон ҳам сотқин ҳислар ила тил бириктириб, чинларининг қачонлардир мавжуд эканини, уларнинг бағрида ўзини чексиз саодатли бўлганини унутиб юбормадими?!.. Во дариғ!.. Агар

Самандарнинг қалбида ҳалигача ўшандайин ишқ баралла яшаётган эса, Яратганнинг олдидаги урвоққина иймоним билан қасамки, бу йигит кўчани тўлдириб юрган одамзоднинг қавмидан эмас! Йўқ!!! У ўзга сайёраликдек ноёб биз учун, бизнинг замонлар учун!..” деган хайрати замирида кундан-кунга турланиб, тусланиб бораётган цивилизация шароитидаги бозор шартларининг ривожланиши инсонлараро муносабатларда ҳам акс этиши ётибди.

Ёзувчи қаҳрамонни юксак инсоний туйғулар билан бойлик, такаббурлик каби оддий ҳаётий ҳолатлар қарама-қаршилиги қайнаб ётган сахналарда тасвирлар экан, Самандарнинг “бу дунёнинг одамига сира ўхшамас”лигига амин бўламиз, беихтиёр кўнглимизда “бундай қаҳрамон ростдан ҳам ижобий жиҳатдан мавжудми?” деган савол туғилади. Муаллиф – ҳикоячи бўлсада, воқеалар ва одамларни четдан кузатаётган, гўё-ки уларда яширинган чуқур мазмунни, чархи дуннинг кажрафторлигини зарур даражада мушоҳада эта олмайдиган киши ниқобини кийишга мажбур бўлади. Муаллиф фикрини маъқуллайдиган иккинчи бир овоз – “ровий” овози пайдо бўлади.

Ёзувчи роман бошиданоқ китобхон эътиборини мана шу фарққа, таққосга қаратади. Унинг одамларни ана шу икки тоифага ажратиши андуҳли ишқ қиссасининг бошроғида Улуғбек Ҳамдам оддийликнинг оригиналликдан фарқини кўрсата туриб, ғайриоддий қаҳрамон жиҳатларини таъкидлай бошлайди. Юқоридаги суҳбатда ёзувчи ўз романининг ғоясини шакллантиришда бу икки қарама-қарши кутбнинг - оддий ва ғайриоддий инсонларга муносабатини қоғозда ифодалашнинг нақадар мушкул эканлиги ҳақида ҳам айтиб ўтади. Ҳаётнинг ўзи биз идеал деб атаганимиз – ғайриоддий, аслида эса инсон шундай бўлиши керак бўлган манбани ишққа мубтало бўлган замондошларимизнинг тақдирини ёниқ эҳтирос билан тасвирлашда нафақат муаллиф ҳикояси, балки ровий иштироки ҳам зарур бўлади. Шунинг учун ҳам асарда икки овозлилик юзага келади, муаллиф ўзи қоғозга тўқа олмаган фикрларни ровий образи орқали ифодалашга интилади

ва бунга муваффақ бўлади ҳам. Қаҳрамон ички монологларида, ровий ривоясида, ўзиники бўлмаган нутқ тарзида қаҳрамон ички дунёси муаллиф маҳорати, юксак эстетик тафаккури орқали ифодаланadi. Самандар ва Сабо образларига ҳам “Объектив характердан лирик характергача бўлган образ эволюцияси тасвир объектидаги ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқ: индивидуал психологиянинг чуқурлашуви, муайян изтироб силсилаларига алоҳида аҳамият бериш давр ҳаётининг ботиний манзараларини кўрсатишга хизмат қилади. Шу ассоциатив алоқалар натижасида лирик характер шаклланади”⁸³ дейишимизга асос бўлади.

Ёзувчининг “Мувозанат”, “Исён ва итоат” романлари учун персонаж ривожиди воқеаларнинг бир ўзанда кечиши, мантикий кетма-кетлик хос бўлса, “Сабо ва Самандар”да образ импульсив тўлғанишларда, сюжет ривожиди ўзини яққолроқ кўрсатади. Биринчи навбатда бу Самандарнинг психологик портретини яратишга тегишлидир. Образ чекига тушган бадий юк шунчаликки, Самандарнинг импульсив тўлғанишлари билан боғлиқ ҳар бир сюжет нуқтаси унинг кейинги тақдирига туртки бўлади. Айни пайтда, тасодиф бот-бот тақдирнинг сийлови сифатида келади. Мисол учун, Самандар ва Сабонинг “тасодифан” учрашиб қолишларининг ўзида қандайдир психологик яқинлик мавжуд, аслида бу ҳеч қандай тасодиф эмас, ички зарурият билан шартланган ҳодиса эди. Бу зарурият қаҳрамонларнинг психологик тузилишидан, ўзларини катта бир ишққа, жонларини қурбон қилгулик ҳисга асир бўлишга чоғлаб юрган Сабо ва Самандарнинг ҳаётий ҳолатларидан келиб чиқади.

Романда қаҳрамонларнинг ички нутқлари асосан икки шаклда: муаллиф ҳикоясидаги (айтиб бераётган) монолог (қаҳрамоннинг фикрлари, ҳиссиётларини ифодалаш билан бирга роман композициясида ҳам алоҳида роль ўйнайди) ва қаҳрамон шуурида кечаётган монолог (психологик жараённинг ўзини, ўз психологик ҳолатини таҳлил қилишни акс эттиради)

⁸³ Киканс В.П. Современная советская поэма. – Рига: «Зинатне», 1982. – С. 68, 148.

тарзида бўй кўрсатади. Самандарнинг Сабосиз юрган, Сабони истаб юрган аянчли ҳолатларини тасвирлар экан, муаллиф қаҳрамон психологик аҳволини гоҳ ички монолог орқали, гоҳ тўғридан-тўғри муаллиф нутқи орқали ифодалайди:

“Бас энди, Самандар, шунча умрингни, кучу қувватингни дайди шамолларга бердинг. Ўғлинг кап-катта бўпқолди. Қараб турсанг, одамни тушунадиган... Қизинг ҳам ўсиб келаяпти. Аёлинг шундай аёлки, қули бўлсанг арзийди... Кел, энди эски дардингни кўй. Одамлар айтмоқчи, “Куйдим, ёндим!” дейишни бас қил! Ишла. Ҳаётнинг, тирикликнинг гаштини сур. Ўзинг учун бўлмаса, шу қоракўз ўғил-қизу лобар хотининг учун қил шу ишни! Иродали бўлсанг, унутасан ўша қуриб кетгур ишқ деган савилни... Ахир, неча йил бўлди... У, адаси айтганидек, ўз тенгига тегиб кетди. Болачақа орттирган бўлса, мени аллақачон эрдан чиқарган. Ўз оиласию ўз дарди билан андармон бўлиб юргандир. Қизик, кўчада кўришиб қолсак, ўзини қандай тутаркин?.. Мени танирмикан?.. Ёки кўрмасликка, билмасликка олиб ўтиб кетармикан? Ахир, ҳалиям орқасидан пойлоқчилар эргашиб юрган бўлса... Ким билади... Эҳ, бошим ғовлаб кетди, бас қил энди, бас, Самандар!..” (181-б) Ушбу лавҳанинг эътиборли жиҳати, нутқ икки хил шаклда – қаҳрамон ва муаллиф нутқи тарзида берилган.

Кўринганидек, ички монолог қаҳрамон ҳаётида, дунёқарашида, ўз-ўзига муносабатида ўзгаришлар юз берганда кузатиладиган кескин ва ноқулай вазиятларда персонаж руҳиятини аниқ-тиниқ очаяпти. Самандар қалбидаги психологик конфликт асосида оиласи, яқинлари олдидаги мажбурият билан юрагида яшаётган ишқнинг келиша олмаслигидан келиб чиққан зиддият ётибди. Ушбу лавҳада қаҳрамон ботиний олами, унинг ҳоҳиш-истаклари психологизмнинг ичдан очиб бериш принципи орқали юксак маҳорат билан тасвирланганини, бундай эстетик лавҳалар эса романни бадиийлик билан таъминлаганини эътироф этиш керак.

Роман бадиий спецификасини белгилаб берган муҳаббат, висол мавзуси, оила ва яқинлар олдидаги мажбуриятлар муаммоси муаллиф

эътиборининг инсон индивидуаллиги, шахснинг психологик изтироблари муҳити томон юз буришига олиб келган. Шунинг учун ҳам “Сабо ва Самандар” романининг ўзига хос хусусияти сифатида бадий психологизм яққол намоён бўлган. Ёзувчи асарда персонажларнинг ҳисларини ташқи вазиятлар ва ички зиддиятлар замон ва макондаги жараёнлар силсиласи сифатида кўрсатишга эришган.

Айтиш лозимки, психологизм Улуғбек Ҳамдамнинг “Сабо ва Самандар” романида бадий психологик тасвирнинг тўрт асосий принципи: динамик, аналитик, ичдан кўрсатиш ва синтетик принциплари асар қаҳрамонларининг талқини орқали намоён бўлган. Лекин ўрни келганда уларни аралаш қўллангани ҳам кузатилди.

3.2. Романда қаҳрамонлар ички дунёсининг психологик тасвири

Бадий асар талқини ва таҳлили жараёнида маълум бўладики, психологик тасвир турли асарларда турлича вазифаларни бажаради. Баъзи асарларда психологик таҳлил ва психологик деталлар у қадар фаол кузатилмайди. Бунда асосий тасвир объектини қаҳрамонлар ички дунёси, унинг бадий-психологик тасвири ташкил этади.

Айрим ҳолларда эса, психологик тасвир матннинг салмоқли қисмини банд этиш баробарида бошқа унсурларга нисбатан мустақиллик касб этади ва асар мазмунини тушунишнинг фавқулодда муҳим жиҳатига айланади. Бизнингча, бундай асарда алоҳида бадий услуб – психологизм юзага келади. Психологизм бу бадий тасвир воситалари кўмагида қаҳрамон ички олами: унинг фикрлари, кечинмалари, хоҳишлари, ҳиссий ҳолатларини батафсил тасвир орқали кашф қилишдир.

Олдинги бобларда кўрсатиб ўтганимиздек, психологик тасвирнинг уч асосий шакли мавжуд бўлиб, ички олам тасвиридаги барча конкрет усуллар алал-оқибат ўшаларга бориб тақалади. Бу уч шаклнинг иккитаси назарий жиҳатдан рус адабиётшуноси И.В.Страхов томонидан ажратиб кўрсатилган

эди: “Психологик таҳлилнинг асосий формаларини характерлар тасвирининг “ички” – ҳаракатдаги шахсларнинг ички дунёсини уларнинг ички нутқлари, хотира образлари ва тасаввурлари кўмагида бадиий ифодалаш; “ташқи” – ёзувчининг нутқни, нутқ орқали ифодалашнинг ўзига хос хусусиятларини, мимика ва психиканинг бошқа ташқи кўринишларини психологик таҳлил қилиши кабиларга ажратиш мумкин”⁸⁴. Адабиётшунос психологик тасвирнинг биринчи шаклига шартли равишда *бевосита*, иккинчисига эса *билвосита* деб таъриф берган. Ушбу психологик воситалар кўмагида биз қаҳрамон ички оламини бевосита эмас, балки психологик ҳолатнинг ташқи белгилари орқали билиб оламиз.

Психологизмнинг асосий усуллари ҳақида гап кетганда, биринчи навбатда, ёзувчининг ҳикоя қилиш усулига аниқлик киритиш лозим деб ҳисоблаймиз. Инсон ички оламининг тасвири биринчи шахс тилидан ҳам, учинчи шахс тилидан ҳам берилиши мумкин. Бу ҳикоя қилиш шаклларининг ҳар бири турлича имкониятларга эга. Биринчи шахс тилидан ҳикоя қилиш қаҳрамон психологик сувратининг ҳақиқатга яқин иллюзиясини юзага келтиради. Чунки ўзи ҳақида инсоннинг ўзи гапираяпти. Кўп ҳолларда биринчи шахс тилидан ҳикоя иқроп характерида бўлади, бу ўз навбатида таъсирчанликни кучайтиради. Ҳикоя қилишнинг бу шакли кўпинча асарда бош қаҳрамон битта бўлиб, муаллиф ва китобхон унинг онги ва руҳиятидаги ўзгаришларни кузатиб бораётган ҳолларда қўлланилади. Қолган персонажлар иккинчи даражали бўлиб, уларнинг ички дунёси айтарли тасвирланмайди.

Учинчи шахс тилидан ҳикоя қилиш ички дунё тасвири бобида кенгрок имкониятларга эгаллиги билан ажралиб туради. Бунда муаллиф китобхонни ҳеч қандай чекловларсиз персонаж ички дунёсига олиб киради ва руҳият иқлимларини чуқурроқ, батафсилроқ кўрсатади. Қаҳрамон қалбида муаллиф билмайдиган сир йўқ – у қаҳрамон ҳақида ҳамма нарсадан воқиф, муаллиф

⁸⁴ Страхов И.В. Психологический анализ в литературном творчестве: пособ. для студ. /В 5 ч./ – Саратов: Изд. Саратовского университета, 1973. – Ч. 1. – С. 14.

ички жараёнларни миридан-сиригача таҳлил қилиши, туйғулар, фикрлар, кечинмалар ўртасидаги сабаб-шарт алоқаларини изоҳлаши ҳам мумкин. Ҳикоячи қаҳрамоннинг ўз-ўзини таҳлил қилишини шарҳлаб ўтиши, ҳатто қаҳрамон ўзи илғамаган ёки тан олишни истамаган психологик кечинмалар ҳақида сўзлаши мумкин.

Бир вақтнинг ўзида ровий қаҳрамоннинг ташқи ўзини тутишини, мимикаси, пластикасини психологик таҳлил предметиға айлантириши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Учинчи шахс тилидан ҳикоя қилиш асарға психологик тасвирнинг турли усулларини жалб этиш имконини беради: бундай ҳикоя тўқимасига ички монологлар, ошқора иқрорлар, кундалик ва мактублардан парчалар, тушлар, галлюцинациялар енгилгина қоришиб кетаверади.

Учинчи шахс тилидан ҳикоя бадиий вақт билан эркин муносабатға кириша олади, қаҳрамон руҳиятида кечадиган оний ҳолатлар таҳлили чоғида вақт узок муддатға тўхтаб қолиши ёки асарда тасвирланаётган узок муддатли воқеалар ҳақида қисқа маълумот берилиши мумкин. Бунға сюжет тармоқларининг алоқасини мисол келтириш мумкин. Бу муаллифға умумий ҳикоя қилиш тизимида психологик тасвирнинг салмоғини орттириш, китобхон эътиборини воқеалар тафсилотидан ҳис-туйғулар тафсилотига кўчириш имконини беради. Шунингдек, бундай шароитда психологик тасвир ўзининг максимал деталлаштирилган даражасига кўтарилади: дақиқалар ва ҳатто сониялар ичида юз берадиган психологик ўзгаришлар тасвири бир неча саҳифани эгаллайди. Ниҳоят, учинчи шахс тилидан ҳикоя қилиш орқали бир эмас, бир неча қаҳрамонлар ички оламини тасвирлашға эришилади.

“Бадиий асарда бош қаҳрамон асарнинг асосий ғояси ва умумий руҳини пафос даражасида ушлаб туриши лозим. Йўқса, асар пафосига ҳам, қаҳрамон жозибасига ҳам путур етади”⁸⁵, - деб ёзади академик Б.Назаров.

У.Ҳамдам яратган қаҳрамонлар характеристикаси устидаги изланишларининг ажралиб турадиган ўзига хослиги қаҳрамоннинг романтик

⁸⁵ Назаров Б. Давр ва қаҳрамон // Ўзбек адабий танқидчилиги. – Тошкент: «Фан». 1979. 96, 215 – бетлар.

кайфиятда эканлигида кўринади. Буни биз “Исён ва итоат” романидаги баъзи қахрамонлар билан “Сабо ва Самандар” романидаги персонажларнинг ўзаро қиёсий таҳлилида кўришимиз мумкин. Ҳар икки асарда ҳам қахрамонлар ўз ҳаётлари давомида кўрган-кечирганларидан хулоса чиқара-чиқара, одамлардан “бегоналашиб” боради. Самандар ва Акбар образлари мисолида бу жиҳат яққол кўринади. Улар идрокида асрлар мобайнида ечимини топмаган масалалардан чарчаган пайтлари “ўзига қамалиб олгиси” келади. Худди шу ҳолатда тасвирланаётган барча воқеа-ҳодисалар қахрамон психологик олаmidан келиб чиқиб тасвирланади ва таҳлил этилади.

“Сабо ва Самандар” романининг бош мавзуси – ишқ, ғояси – ишқнинг Оллоҳ берган неъмат, шу билан бирга қисмат эканлигини қахрамонлар тақдири орқали очиб бериш, ёзувчининг концепцияси - инсон комиллигининг ишқ орқали такомилга эришуви масалалари ва унинг бадиийлик орқали шартланганлигидир. Демак, асар моҳиятан ишқ талқини экан, унга хос барча поэтик унсурлар шу мантиқни очиб беришга қаратилади. Тадқиқотимизда психологизмни ёзувчи маҳорати маҳсули сифатида эътироф этар эканмиз, “Сабо ва Самандар” романида қахрамонлар психологик оламини очиб беришда аҳамиятга молик бадиий жиҳатлар айнан ишқ эканига амин бўламиз.

Давр ҳодисалари, замон ўзгаришлари инсон қалбида акс-садо беради. Ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий кайфиятлар оқими қалбга йўналади, унинг зарбларига таъсир кўрсатади. Бадиий асар қалбнинг ўта шахсий, шу баробарда ижтимоий маҳсули бўлганлиги боис, замоннинг ўзгараётгани, тафаккурнинг янгиланаётгани унга ҳам ўз муҳрини босади. Бадиий асар мана шундай ўзгаришларнинг, ўсишларнинг тасвир ойнаси. Унда ғояларнинг амалга ошиши, инсон онги ва маънавиятининг тараққиёти, ижобий янгиликлар касб этиш жараёнларини кузатиш мумкин. Шунга кўра бир даврда яратилган қахрамон бошқа бир даврда яратилган қахрамондан бир ижодкор яратган характер ўзга ижодкор рўёбга чиқарган характердан фарқланади. Шу билан бирга, характер ва қахрамонлар табиатида муштарак

жиҳатлар ҳам мавжуд бўлиб, бу, энг аввало, қаҳрамонлар психологик оламини бадиий тадқиқ этишда кўринади.

Маълумки, бадиий асар матни тадқиқ этилганда, ундаги барча унсурларнинг ўзаро ўйғунлигини ҳисобга олиш тўғри илмий хулосаларга келиш учун имкон беради. Шу нуқтаи назардан, романда сюжет ва психологизм муносабатини ўрганиш ҳам муайян ёзувчининг индивидуал услуби ва маҳоратини ойдинлаштиришга имкон беради. Сюжет бадиий асарда воқеалар занжири, персонажларнинг макон ва замондаги ўзгаришлар, бир-бири билан алмашилиб турадиган вазият ва ҳолатлардаги ҳаётини бадиий психологизм ёрдамида тасвирлар экан, адабий қаҳрамоннинг психологик олами, ҳис-туйғу ва кечинмалари сюжет воқелигида ўз ифодасини топади. Ёзувчи тасвирлайдиган воқеалар асарнинг предмет дунёсини ташкил қилса, персонажлар руҳиятининг тасвири романда бадиий психологизмни ташкил этувчи ибтидо саналади.

“Сабо ва Самандар” романи мураккаб сюжетли асардир. Унда воқеалар тизими ёзувчининг аввалги романларидан фарқ қилади. Бу муаллиф танлаган характернинг мураккаблигига боғлиқ. Самандар ҳамма қатори тақдир азалга – пешонасига ёзилганига кўниши, яъни кўпчиликнинг наздида “тўғри йўлдан кетиши” мумкин эди. Аммо у ўз аҳдидан қайтмайди, ҳатто хотини, гулдек фарзандлари бўла туриб маҳбубасига талпинади. Худди шундай тақдир Сабонинг ҳам чекига тушган. Ўзбекона тарбия топган қиз тиз чўкиб ялинган отасининг юзидан ўтолмайди. Тўйга розилик беради. Сабонинг дадаси Саидкамол ака қизини молиявий ҳамкорига турмушга беришга сўз бериб қўйган. Аммо қизи оддий бир ўқитувчига кўнгил қўйиб ўтирибди. Ҳамма нарсани пул, амал ҳал қилади деб ўйлаган ота севгини ҳам сотиб олмоқчи бўлади:

“Пул керак санга, уй-жой қилиш учун, Тошканга яхшироқ ўрнашиб олиш учун, кейин машина-пашина дегандек, а?..

Самандар тишини тишига босганча, муштларини қисиб, айни чоғда шайтонга ҳай бериб, сабр билан томошанинг сўнгини кутарди...

- Йўқ, санга элликта етмайди, санга юз минг ёзиб бераман. Юз минг доллар! – Саидкамол ака чекни йиртиб Самандарнинг олдига ташлади. – Олде, дап бўл! Қизимга бошқа кўнғироқ қилма! Шартни бузсенг, ўзингдан ўпкала, бола!

Самандар ўрнидан турди, - битта нарсага ҳайронман, – деди дона-дона қилиб.

- Нимага экан? – ажабланиб сўради Саидкамол ака ҳам беихтиёр Самандарга эргашиб ўрнидан тураркан.

Сиздек... юраксиз одамдан Сабодек кўнгил кишиси қандай қилиб туғилган экан?.. - Самандар изига бурилиб ташқарига чиқиш учун шахдам одимлар билан кетаркан, бояги йигитларнинг эшик олдида ўзига қараб турганига кўзи тушди. Аммо йигитлар хўжайинларига бир қараб олишгач, Самандарнинг чиқиб кетишига монелик қилишмай ён беришди” (140-143-б).

Асар сюжетининг кульминацияси ҳисобланган ана шу воқеадан сўнг икки ошиқ ҳаётида мисли кўрилмаган машаққатлар, чексиз азоблар бошланади. Аслида роман конфликтни моддият ва маънавиятнинг рўбару келишидан, дунёнинг ўзидек кўхна инсоний туйғуларнинг тамаддун билан қарама-қаршилигидан бошланади.

“Роман сюжетидаги таъсирли ўринлардан, авж нуқталаридан бири Сабонинг отаси Саидкамол аканинг шотирлари, тансоқчилари воситасида Самандарни кўчадан тутиб келтиргани ва у билан қилган мулоқатидир”²¹. Кўринадики, адабий қаҳрамонларни у ёки бу воқеага аралашмаган ҳолда тасаввур қилишнинг иложи йўқ. Воқеа-ҳодисалар персонажлар учун ўзига хос “ҳаракат майдони” ҳисобланиб, юз бераётган нарсага нисбатан ҳиссий ва ақлий жавоблари, ўзини тутишлари ва қилиқлари орқали китобхонлар олдида уларнинг тўлақонли образи намоён бўлади.

Асар сюжетида воқеалар ривожига туртки бўлган ана шу воқеадан сўнг икки ошиқ ҳаётида мисли кўрилмаган машаққатлар, чексиз азоблар бошланади. Аслида роман конфликтни моддият ва маънавиятнинг рўбару

²¹ Тўраев Д. Рангин тасвирлар жилоси. – Тошкент: «Академнашр», 2014. 162-бет.

келишидан, дунёнинг ўзидек кўхна инсоний туйғуларнинг тамаддун билан қарама-қаршилигидан бошланади.

Асар сюжетидаги воқеалар ривожига ҳақида сўз кетганда, аввало, асар муаммосини бадиий тадқиқ этишга имкон берадиган, муаллифнинг ижодий ниятини юзага чиқарадиган роман хронотопи хусусида сўз кетади. Улуғбек Ҳамдам “Сабо ва Самандар” учун танлаган сюжетда Самандарнинг водийдан, Сабонинг Тошкентдан бўлиши – ижодий ният ижроси учун энг мақбул вариант. Негаки, романнинг ўзаги бўлмиш “ишқий-маиший” сюжет чизиғининг Тошкент – Андижон орасида кечиши ёзувчига ўзини ўйлатган муаммолар тадқиқи учун зарур воқеаларни асарга олиб кириш имконини яратади. Жумладан, ишқ дардидан ўртанаётган Самандарнинг онасининг олдига бориши, Тошкентдаги саргардонликлари каби воқеалар асарга ҳеч бир зўракиликсиз, ўқувчи хаёлини банд этган Самандар - Сабо линиясига узвий боғланган ҳолда олиб кирилади ва, муҳими, улар адибга шахс эрки, юрак амри муаммосини атрофлича бадиий тадқиқ қилиш, фикрларини ифодалаш имконини яратади. Кўринадикки, сюжетнинг бадиий асардаги энг муҳим функцияси – ёзувчи бадиий концепсияни шакллантириш ва ифодалашга хизмат қилишида намоён бўлар экан.

Самандар билан Сабонинг оилали, бир касбнинг эгаси бўла туриб интим туйғулар сиртмоғидан ўзларини бўшата олмаганликларини биргина ирода бўшлиги билан изоҳлаб ўтиб кетавериш тўғри бўлмас, муаллиф қаҳрамонлари тақдирини шу тахлит қураётган экан, ҳар қайси одамнинг ўз тақдир йўналиши борлигига, туғилганидан то ўлгунга қадар пешонасида борини кўришга маҳкумлигига урғу беради.

Психологик кечинмаларнинг билвосита ифодасини чизар экан, Улуғбек Ҳамдам қаҳрамон кечинмалари ва ўзини тутиш мотивлари ўртасидаги кўп томонлама алоқани акс эттирадиган алоҳида ҳар бир психологик деталга урғу беради. Бу ерда мимика, ҳатти-ҳаракат, нутқ ва физиологиядаги ўзгаришлар инсон руҳиятининг ташқида намоён бўлишини билдиради. Характерига кўра

бундай хатти-ҳаракатлар персонаж томонидан беихтиёр ёки атайлаб қилиниши мумкин.

Романда характер ва характерлараро зиддиятлар конфликт ривожини жонлантириб туради. Аммо, Самандар руҳиятидаги зиддиятлар унинг бошқалар билан бўладиган қарама-қаршилигини босиб тушади. Айни шу сифатга асосланиб, Самандарни фожеий характер дейиш мумкин, бироқ унинг драматик характер тарзида касб этаётган қиёфаси лиро-эпик тасвир жўрлигида амалга ошади. Улуғбек Ҳамдам Самандар ҳаётининг энг драматик лаҳзаларига кўпроқ эътибор қаратади. Драматик лаҳзалар тасвири эса лиро-эпик омухталиқ бағридан ўсиб чиқади:

*Кумуш қишнинг қучоғига юр, кетдик,
Юргил, ташвишларни осиб қўй дорга.
Бу дунёнинг охирига ким етди? –
(Ким эътибор берар бўлса дил – ёрга!)*

*Кумуш қишнинг қучоғига юр, кетдик,
Юргил, кўнгишларга малҳам бўлсин у!
Тирикчилик дедик, рўзгор-иш дедик,
Орзуларнинг юзларига боқмай сўлдик-ку... (238-б)*

Ушбу лирик киритмада ошиқнинг дунёга “бегона”лиги психологик жиҳатдан мантиқий ва ғайримантиқий воситалар қоришмасидеку тасаввур уйғотади. У дунёдан тўйган. У ўзини тўйдирган бу дунёнинг иссиқ бағрини тарк этишни истайди. Тарк уни қаёққа йўлламоқда? “Кумуш қишнинг қучоғига”. Қиш, совуқлик, оқлим томон интилиш туйғуси психоанализда танатос – ўлим синдирумнинг инсон борлиғига ҳукмрон мавқега чиқиши билан изоҳланади. Мавжуд дунёнинг иссиқ қучоғидан алданган инсон руҳияти, ундан лаҳзама-лаҳза бегоналашиб борар экан, нажот ва қутулиш йўлини совуқлик ва қиш тимсолида кўради. Унинг кумуш (оппоқ)лигининг боиси шуки, бу ранг ва ҳарорат қип-қизил ва иссиқ қонга тескари, яъни ўлимнинг рамзидир. З.Фрейд “танатос” туйғусининг пайдо бўлиши ва якуни

ҳақида сўз юритар экан, бунинг сабаби инсон эгоси ва биологик жисмининг жамият томонидан сиқиб чиқарилиши, ғайришуурий алам билан боғлаб тушунтиради⁸⁶. “Сабо ва Самандар”даги Нодир ва Нилуфар, Сабо ва Самандарлар фожиасининг психологик асосланишида шу жихат етакчилик қиладики, буларнинг барчаси ёзувчининг Фрейд таълимотидан чуқур хабардор эканлигини кўрсатади. Лирик киритмадаги “кумуш қиш” бирикмасининг роман пафоси марказини ишғол этиши, бизнингча, шундай омиллар билан боғлиқ.

Асарда ёзувчи томонидан қўлланилган нутқ, туш таъбири, ҳодиса тасвири, асос, диалог каби объективлаштирилган психологик воситалар характерларнинг муайян кирраларини тўлдиришга қаратилган. Асар тилининг бадий жозибаси тасвир воситаларининг унсурлари қаҳрамон психологик оламини очиб беришга хизмат қилади. Романда Самандар ҳали Сабони учратмай туриб уни тушида кўради. Асар давомида уларнинг иккаласи ҳам қайта-қайта бир-бирларини тушда кўрадилар. Ёзувчи туш бадий детали орқали қаҳрамонларнинг ички оламига разм солади, уларни ўртаётган масалаларнинг китобхонга тушунарли бўлишига имконият яратади, кейинги воқеаларга “замин тайёрлайди”. Зеро, туш шунчаки тасодифий ҳодиса бўлмай, инсон руҳиятининг бир кўриниши, онг ости кечинмаларининг ўзига хос намоиши ҳамдир. Шу боис романда қаҳрамонларнинг туш кўришлари психологик таҳлил воситаси сифатида келади:

“Алҳол, бир туш кўрди. Сабо эди тушда ҳам. Улар икковлон қўл ушлашиб, гўзал бир чаман ичра бир жуфт қушчалардек бахтиёр юришган экан. Бир пайт Сабонинг ёдига нимадир тушибди-ю, “Адамла бир иш тайинлаган эдилар, бажариб тезда келаман”, дея боғдан чиқиб кетибди. Самандар кутибди, кутибди, кутибди... Лекин Сабодан дарак бўлмабди. Кўп ўтмай қош қорайиб, тун зулмати атрофни ўз қаърига олибди. Лекин

⁸⁶ Қаранг: Жўракулов У. Психоанализ ва бадий ижод /Худудсиз жилва китобида. – Тошкент: «Фан», 2006. – Б. 37-67.

Самандар кетмабди. Боя, кундузи чаман-чаман очилиб турган гулзор ҳам, оқ, қизил, пушти гуллаб димоғу кўзни қувонтирган алламбало дарахтлар ҳам қайгадир чекингану уларнинг ораларидан хунук-хунук товушланиб бойқушлар чиқиб келаётгандек бўлибди. Йигитнинг кўнглига худди тун каби аста сирғалиб саросима кириб келибди. Бироқ ҳар қанча кўрқмасин, Сабони кутибди. Боғдан бир одим ҳам силжимабди. Тишини тишига қўйиб кутибди, кутаверибди. Ниҳоят, оёқларидан мадор кетиб, тик туришга ҳам қурби келмай қолганда тим қора олис уфқда милтиллаб бир дона юлдуз кўринибди. Ва у Сабога ўхшаб жилмайибди. Шунда Самандарнинг ичида балқиб қуёш чиқибди. Энди унинг учун туннинг ваҳми қолмабди, оёқларига мадор, кўзларига нур қайтиб келибди...” (85-86-б)

Самандар тушининг таъбирини воқеалар ривожидан англаймиз.

Романдаги туш мотивининг бу қадар батафсил, чуқур эътибор билан тасвирланиши, бизнингча, икки омилдан келиб чиқади: биринчиси, роман қаҳрамони ва унга қисман прототиplashув йўли билан ҳамдардга айланган муаллифнинг романтик кайфият ава муаммоларнинг романтик ечимига мойиллиги. Дарҳақиқат, амалга ошмаган орзулар, шафқатсиз ҳаёт тўсиқларидан қутулишнинг ўзи мушкул. Бундай мушкулотларни енгишнинг биргина осон ва самарали йўли бор – бу ҳам бўлса, туш. “Ўткан кунлар” қаҳрамони Кумушни Отабекдан рақиблари ажратишгандан сўнг барча орзу-истакларининг тушларида бажо бўлганини айтади. Отабек ҳам тушнинг сунъий, бир оз зарарли йўлини танлайди – бўзагирликка берилиб кетади, Кумушини шу ҳолатида кўради, у билан дардлашади. Иккинчи жиҳат ёзувчи бадий тафаккурида ассоциатив тарзда яшаётган халқ оғзаки ижоди, ундаги ғойибона ишқ, унинг тушда аён бўлиш мотивидир. Кўринадики, “Сабо ва Самандар” бир қарашда енгил, замонавий ишқ талқинидаги асарга ўхшаб туюлса ҳам, моҳиятида фольклор, мумтоз адабиёт (Навоий “Лайли ва Мажнун”), шунингдек, замонавий жаҳон адабиёти, фалсафаси ва психологияси (фрейдизм) билан чамбарчас боғланади.

Туш инсон руҳиятининг ифодасидир. Роман воқеалари тизимида Сабо ҳам бир неча марта туш кўради. Ҳар гал тушида Самандарни кўради, уйқусида Самандарнинг исмини айтиб чақиради. Умуман, Улуғбек Ҳамдам туш мотивига улкан бадиий-эстетик вазифа юклайди. Романдаги психологик тушлар қаҳрамонлар тақдирини аввалдан башорат қилиб беради. Туш рамзлар тили орқали қаҳрамонлар ички оламидаги силсилалар ёритиб берилади, туш бадиий детали кўмагида характерлар психологик таҳлилга тортилади.

“Қаҳрамон ва муаллиф ўзаро муносабатларининг бундай шаклини характер деб атаймиз, - деб ёзади М.М.Бахтин, - унда қаҳрамон алоҳида шахс сифатида намоён бўлади. Энг асосийси ҳам шунда: қаҳрамон бизга бошдан алоҳида шахс сифатида тақдим этилади. Муаллифнинг фаоллиги қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати доирасида амалга ошади, ҳар бир ҳолат қаҳрамонга берилган тавсифномадай қабул қилинади, асар бошдан охир у ким? – деган саволга хизмат қилади ва ечимга олиб келади”⁸⁷.

“Сабо ва Самандар”да ҳам муаллиф ва қаҳрамон ўртасидаги муштараклик жуда мустаҳкам. Муаллиф ва у яратган характер узвий яхлитлик касб этган, муаллиф ва характерни ажратадиган чегара йўқдек. Ёзувчи ижодига хос жиҳатлар, муносабатлар гўё “Сабо ва Самандар”да ўз ифодасини топгандай.

Бизнингча, мустақиллик йиллари романчилигида инсон руҳияти иқлимларига тобора чуқурроқ кириб борганлиги, қалб тебранишларини аниқ илғаганлиги, инсоний дардларни теран идрок этганлиги муаллиф “мен”и орқали ифода этилаётган тасвир усули ўзини оқлаганлиги ҳамда “мен”нинг шахс сифатида шаклланганлиги билан изоҳланади.

Психологик деталлар инсон ички оламини гавдалантиради. Қалб тебранишлари – фикрни тўлиқ айтолмасдан, фақат ишора билан чекланиш усули ёки “нутқ орқали ифодаланмаган диалог”га мансуб унсурлар: кинестик ҳолатлар – хатти-ҳаракат, мимика ва пантомима элементлари ҳамда кулги,

⁸⁷ Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 16, 151.

йиғи, нутқ темпи каби паралингвистик элементлар психологик детал шаклини ифодалайди (И.В.Страхов) ёки персонаж динамик портретининг деталлари (мимика, пластика, маъноли ҳаракатлар, тингловчига қаратилган нутқ, физиологик ўзгаришлар) дея номланади. Психологик тавсифнинг “жамловчи-белгиловчи” шаклига нисбат берадиган бундай детални адабиётшунос А.П.Скафтимов “ҳисларнинг вербал (оғзаки) тасвири⁸⁸” деб атайди.

Романдаги персонажларнинг аксариятини тасвирлашда психологик тасвирнинг портрет характеристикаси, диалогик саҳналар, бош қаҳрамон характерини эмперик ифодалаш, мимика, жест, сўзлар талаффузидаги ўзгаришлар каби усулларидан фойдаланган. Диана, Лариса хола, Турсунбой жонталаш, Марат, Искандар, Маҳкам, Фарида, Садр каби персонажлар асосан Акбар ва қисман Табибнинг ички дунёсини очиб беришга хизмат қилишган.

Персонаж характерини очиш психологик тасвирнинг бирламчи муҳим вазифасидир. Юз-кўз ифодаси, мимика, имо-ишора, гавда ҳолати каби новербал хатти-ҳаракатлар кўпинча персонаж кўнглида кечаётган ҳислардан гувоҳлик беради. Масалан, “Исён ва итоат” романида Акбарнинг нафақат ташқи қиёфаси, балки ташқи таъсир орқали шаклланган психологик олами – қалб драматизми яратилади. Ёзувчи, айниқса, қаҳрамонларнинг аҳволи-руҳияси, ички психологик эврилишлари ўзини зоҳир қилган ҳолатларни маҳорат билан тасвирлайди.

Ташқи кўриниш баъзида персонаж характерига ишора қилади. Муаллиф Акбарнинг портретини чизар экан, унинг ўзбекларга хос мард, содда, покдомон, шу билан бирга бошқаларга ўхшамаслигини кўрсата боради. Унинг кўнглидаги исён ҳеч нарсадан қониқмаслик ва бунинг ортидан келиб чиқадиган хатти-ҳаракатлардан иборат эди. Китобхон роман бошидаёқ қаҳрамоннинг ғайриоддийлигидан воқиф бўлади.

⁸⁸ Скафтимов А. П. Нравственные искания русских писателей. – М., 1972. – С 437.

Персонаж портрети – бу унинг ташқи кўриниши: юзи, жуссасининг статик ёки динамик (юздаги ифода, айниқса кўз, мимика, хатти-ҳаракат, қилиқ ва юришидаги ўзига хослик) тасвиридир; персонаж либоси – портретнинг бир қисмидир. Портретнинг баъзи бир табиий қирралари бадиий асарда муҳим ўрин тутди. Улар китобхонда персонажнинг қайси миллатга мансублиги ва ижтимоий келиб чиқиши ҳақида дастлабки тасаввурларни уйғотади. Бунда унинг либослари, маънавиятидан далолат берувчи ўзини тутиши катта аҳамият касб этади.

Қаҳрамон портретининг ўзига хослиги асарнинг қайси адабий жанрга мансублигига ҳам боғлиқдир. Драмада муаллиф асосан персонажнинг ёши, ҳаракатдаги шахслар рўйхатида тутган мавқеи, ўзини тутиши билан боғлиқ деталларни ремаркада кўрсатиб ўтиш билан чекланади. Персонажни майда тафсилотлари билан тасвирлаш эпосга хос хусусият бўлиб, айнан эпик асарларда қаҳрамон портрети фавқулодда батафсил кўриниш олади, унинг жамиятдаги мавқеи ва характери ҳақида муфассал таассурот уйғотади.

Замонавий назариётчилар бадиий қаҳрамонга “ҳаракат, кечинма, фикр субъекти” (Л.В.Чернец), одат ва қилиқлар, мулоҳаза ва новербал хулқ-атвор жамулжамидан туғиладиган кўп таркибли мукамал тизим, дея таъриф беришади. Бадиий асар поэтикасининг портрет, пейзаж, интерьер каби компонентлари сюжетни ташкил этадиган воқеалар ва персонажларни тасвирлаш билан турли даражада алоқадордир. Портретни тасвирлаш йўллари, йўсинлари ҳам ранг-баранг. Эпик асарларда портретларни экспозицион (деталлаштирилган портрет, образнинг деталлаштирилган тасвири) ва динамик (ўсувчан, ривожланувчан) портретларга ажратиш мумкин. Экспозицион портрет – бу одатда, асарда илк марта кўриниш берган қаҳрамон ташқи кўринишидаги деталларнинг бирма-бир санаб ўтилишидир.

Экспозицион портрет қатор типиклашган характеристикалар йиғиндисидан иборат бўлиб, персонаж психологик ҳолатининг қандайлигидан қатъий назар, ўзида шахснинг ўзгармайдиган, барқарор сифат ва хислатларини акс эттиради. У бадиий умумлаштирилган бўлиб, айти

пайтда, асосий қаҳрамонлар тақдирига таъсир этувчи кучларнинг аломатларини ҳам ўзида ифодалайди. Бунга романдаги Табиб портретини мисол қилиб келтирса бўлади:

“Табиблик ўзи шунақа: бир кун беморга қўшилиб йиғласанг, бошқа кун у билан бирга куласан. Турсунбой жонталашнинг ўлими табибни қанчалик эзган бўлса, Ниғина қизнинг кундан-кунга соғайиб бораётганлиги шунча қувонтирарди. Ҳа, табиб шунақа эди. Ҳар битта касални даволай бошлар экан, ўша бемордаги дардга қарши ўзи жангга киришар, енгиб чиққанда ҳаммадан кўра кўпроқ севинар, енгилганда эса ўзини қўйгани жой тополмай қийналар, ўзини – инсонни ожиз сезиб типирчиларди” (59-б).

Аслий–психологик портрет нафақат қаҳрамон ташқи қиёфасини, балки унинг шахс сифатидаги тадрижий динамикасини ҳам акс эттиради. Бундай портрет бадиий асарларнинг марказий қаҳрамонлари учунгина хос. Тавсифланиш йўсинига қараб психологик портрет пинҳоний ёки очикдан-очик тасвирга эга бўлиши мумкин. Умуман, портретларни тасвирлаш усуллари турли-туман бўлиб, унда муаллифнинг холис характеристикаси ҳам, қаҳрамоннинг нутқида англашиладиган таассуротлари ҳам, ички субъектив идроки ҳам кўзга чалинади. Акбарнинг роман охирлагани сайин шахс сифатида интенсив шаклланиб бориши ёзувчи томонидан очикдан-очик психологик таҳлил орқали тасвирланади, алалоқибат унинг ўзи устозлик мақомига кўтарилади, Искандарга йўл кўрсатади.

Психологик портретда муаллифнинг асосий диққат-эътибори қаҳрамон характерини очадиган, ўй-кечинмаларини ифодалайдиган қабарик (ноёб) деталга қаратилади. Образни психологик ва ахлоқий-маънавий мазмун билан тўлдирадиган бундай детал портретда ўзига хослик касб этади. У орқали қаҳрамоннинг психологик белгилари аниқ-равшан кўринади:

“Одамга руҳ ҳаётдан жудаям оз илм берилди”, дейилади муқаддас китобларда. “Эҳтимол шу беҳабарликдадир инсон изтиробларининг бир учи, тагин ким билади дейсиз”, - деб яшади бутун умр Акбар. Энди... қачонки унинг бағрида гуриллаб ёнган исён гулхани ўчгач, ғофиллик ҳам уни

қийнамай қўйди. Қайтага, исён ўрнида туғилган ўша кайфият – ўша итоат... руҳида қандайдир бир маърифат бор эди. Маърифатки, ғофилликни, унинг аламини ювиб юборишга қодир... Маърифатки, бутун умр жизғанаги чиқиб куйган кўнгилга, куйиб кетган кўнгилга бир енгил, бир сарин, бир ёқимли шаббодадай таъсир қиладиган...” (133-бет).

Разм солинса, шу биргина парчадан инсон қалби эврилишларининг тасвири персонаж характеристикасида қанчалик катта аҳамият касб этишини англаш мумкин. Персонаж нутқида англашилаётган муаллифнинг холис характеристикаси ҳам, Акбарнинг ички субъектив идроки ҳам портретда яққол намоён бўлади. Муаллиф биргина итоат деталдан фойдаланиб қаҳрамон руҳиятининг иқлимини таҳлилга тортмоқда.

Динамик портрет, асарда қаҳрамон ташқи қиёфасининг батафсил тасвирига етарли ўрин ажратилмаган ҳолларда, роман бўйлаб сочилиб кетган алоҳида деталлар шаклида бўй кўрсатади. Ёзувчи қаҳрамонни янги қирралар билан бойитиш, ташқи кўриниши ва ўзини тутишидаги ўзгаришларни қайд этиш мақсадида портретга қайта-қайта мурожаат этиши мумкин. “Исён ва итоат” романининг аввалида ёш, қизиққон Акбарнинг қамоққа тушиб қолиши тасвирланса, сюжет силжиши давомида у улғаяди, фарзандли бўлади, асар сўнгига келиб устози – Табиб қатори бўлиб қолади. Муаллиф ўз қаҳрамонини тўлақонли тасвирлашга эришади: тасвир ва портрет бир йўла бериб борилаверади. Портретни бу тарзда бериш характер табиийлигини белгилайди, уни жонлантириб юборади.

Айрим ҳолларда портрет бошқа бир персонаж нигоҳлари орқали ҳам берилиши мумкин. У ҳолда портрет ўзлаштира таассуротларни узатади. Бундай портрет шуниси билан аҳамиятлики, у бир вақтнинг ўзида персонажни ҳам, унга қараб турганларни ҳам характерлайди:

“... Диана Акбарнинг қулоқ чаккасида пайдо бўлган бир-икки оқ толаларни пайқадую, ўзида – шахсиятида, қарашларида қиттай бўлса-да бир чўкишни, қартайишни, тақдирга тан беришни кўрмади, сезмади. Аксинча,

аёл бу ғалати сеҳрга эга эркакнинг дунёсига қанчалик киргани сайин унга шунчалик яқинлашиб, боғланиб, меҳр-муҳаббати ортиб борарди” (108-б).

Бу ерда адабий портретлар бадий тасвирнинг мукамал тасвири сифатида муҳим вазифани бажарган. Буларни фаслда таҳлили келтирилган “Сабо ва Самандар” романидаги образлар билан таққосланган, ҳар иккаласида ҳам характерлар нисбатан тўлароқ чиқишига, характернинг жонли ифодасига эришилганлиги кўринади.

“Сабо ва Самандар” романида ишқий-психологик туйғулар тасвири катта ғоявий-бадий вазифани бажарадики, унинг кўмагида замондошларимиз ҳаётидаги ижтимоий муаммолар моҳияти ҳам очила боради. Самандар ва Сабо ўртасидаги ишқий муносабатлар фақатгина маънан умумийликка асосланган беғараз муҳаббат эмас, балки икки кўш тақдирнинг аралашиб кетишини ҳам ифодалайди. Ишқий-психологик зиддиятлар орқали биргина бош қаҳрамонларнинг эмас иккинчи даражали характерлар зийнати ҳам очилади. Муҳаббат кўлами, кучи, унинг намоён бўлиш шакли қаҳрамонлар шахсиятининг ўзига хосликларини характерлайди. Сабо билан биргина учрашув, биргина мулоқот Самандарнинг хаёлларини ағдар-тўнтар қилиб юборади. Ботинида юз берган “буюк бир инқилоб” зоҳирида аксланади:

“У юрмас, балки қуш каби, энг енгил ва энг бахтли қуш каби учар, парвоз этарди. Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, қолган ўн беши ёруғ дейишарди. Шу кулли рост чиқди. Ойнинг, оймомонинг бу ўн беши шундай ёруғ, шундай чароғонки, йигитнинг юракларига танда қўйган зулматларгача ташқарига қувиб солди. Энди ҳамма ёқ ойдинликка, ойнинг нурига чулғанди... Бахт деганлари шу бўлса керак...” (94-б). Муҳаббатдан масрур йигитнинг психологик ҳолати кечинмалари тасвири бир вақтнинг ўзида ҳам воқеалар ривожини, ҳам туйғулар ривожини англайди. Бу ерда ошиқ (Самандар) ички олами, ботини психологиясини ёритишда, юқорида таъкидлаганимиздек, ҳолатнинг учинчи шахс тилидан ҳикоя қилиб берилаётгани муҳим аҳамият касб этган. Чунки инсон психологиясида ўзидан

кўра бировларни тасвирлаш, ўз ботинидан кўра ўзгалар ботинини фош этиш истаги кучлироқ бўлади. Агар шу ҳолат биринчи шахс тилидан ҳикоя қилинганда бунчалик лириклик, интимлик ва назокатли тасвирга эришиб бўлмас эди.

Асардаги Сабо образи доимий ўсиш-улғайишда, интенсив тикланишда тасвирлангани учун бўлса керак, китобхон кўз ўнгида унинг ички гўзаллиги тобора очила боради. Бой-бадавлат оиланинг эрка қизининг ишқи Самандарга тушади. Сабонинг Яратганга илтижоси илоҳий тус олади ва роман воқеалари ривожда тўла-тўқис ижобат бўлади ҳам:

“Вой Худойим, агар муҳаббат бахт бўлса, мен пойингга тиз чўкиб, ишқдан ўзга бахт сўрамайман! Менга шуни бер ва то тирик эканман, мени ундан маҳрум айлама! Мен ишқнинг уйида сўнгги нафасимгача қолишни истайман! Ишқ билан кўз очиб, ишқ билан кўз юмсам дейман! Мени шу ерда тўхтат, мени ҳаёт деб аталмиш узун йўлнинг ишқ бекатида тушириб ва унутиб қолдир, эй Парвардигор!” (88-б.)

Мазкур муножотдан сўнг романда қолипловчи бир ривоят келади ва композициядаги бу тартиб қалби Ишқнинг сурурли онларига ошуфта Сабонинг руҳиятидаги драматизмни очишга жуда қўл келган. Золим подшоҳнинг Оллоҳга қилган муножоти ва бунинг ортидан ҳар қандай жангда музаффар қозониши ҳақидаги бу ривоят А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида уста Олим тилидан келтирилган ривоят, Х.Султоновнинг “Ёзнинг ёлғиз ёдгори” қиссасида Адаш Карвоннинг қамоқдан қайтишини кутган Ойнисанинг бардошини бўрттирадиган ривоятларга ўхшаб кетади. Китобхон Сабо билан боғлиқ ушбу ривоят орқали Оллоҳдан ижобат бўладиган соатда Сабонинг дуои илтижоси қабул бўлган бўлса ажаб эмас, деган хулосага келади.

“Оламнинг яратилишидан мақсад инсон, инсоннинг яратилишидан “мақсад эса комил инсондир”⁸⁹, - деб ёзади Усмон Турар. Инсон ўзида

⁸⁹ Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. Турк тилидан Н.Ҳасан таржимаси. – Тошкент: «Фан», 1999. 144, 140-бетлар.

Раббоний ва нафсоний хусусиятларни бирлаштирган борлиқ. Нафс унсурларидан қутула бориш жараёнида комиллик сари йўл очилади. Сабо ҳам ўзини кутаётган дабадали ҳаётдан кўра, ҳақиқий ишқни дейди. Бу йўлнинг қандай эканлигини тасаввур қилолмаса-да, унинг бекатида қолиб кетишни истайди.

“Комиллик йўлига кирган инсон шариат, тариқат ва ҳақиқат босқичларини босиб ўтиши керак”⁹⁰ - деб ёзади адабиётшунос Э.Очилов. Мумтоз адабиётимизда бу йўл инсонни психологик, маънавий камолотга етакловчи йўл ҳисобланган. Албатта, тасаввуфда комил инсон илоҳийлаштирилган – унинг мезонлари юксак. Комил инсоннинг заминдаги тимсоли сифатида сўнгги пайғамбар – Муҳаммад алайҳиссалом эътироф этилган. Қолган анбиёю авлиёларнинг камолоти эса ул зотга нисбатан олинган. Демак, биз ҳам шу илму маърифати юксак, хулқу одоби гўзал, сўзи ва иши кўпчиликка ибрат бўладиган шахсларни, образларни баркамол инсонлар дейишга ҳақлимиз.

Романдаги ишқ моҳиятини кенгроқ очиб берадиган, ёзувчининг юксак бадий маҳорати намоён бўлган лавҳалар Сабо ва Самандарнинг радио тўлқинлари орқали бўлган психологик мулоқатидир. Ушбу лавҳалар орқали ёзувчи ўзининг концепциясини: ишқ – Оллоҳ берган иноят, ишқ - икки қалбнинг бир вақтда бир-бирига талпиниши, умр - бир лаҳзалик висол ҳақи, севилган ва севган кўнгил тўкилмалари – инсон руҳиятининг энг гўзал ва бетакрор саҳифалари эканлиги орқали очиб беради.

Сабо билан Самандарнинг ўзлари билмаган ҳолдаги сўнгги учрашуви китобхон руҳиятидаги мувозанатни издан чиқаради. Наҳот шунчалар қудратли муҳаббатнинг висоли хотиралардан, шу кичкинагина мулоқотдан иборат бўлса? Наҳотки ошиқ-маъшуклар бир умр кутган висолдан бошқа ҳеч нарсани талаб қилишни иташмаса? Балки ишқи илоҳийликка даъво қиладиган одамларгина шунақа бўлишар, деган фикрлар ўтади киши хаёлидан. Уларнинг бир кунда, бир вақтда юрак хуружи туфайли дунёни тарк

⁹⁰ Очил Э. Фарҳод – комил инсон // Тафаккур. 2000. – №3. -36-42 б. 38

этишлари ҳам қандайдир илоҳийлик касб этади. Ёзувчи ишқни Оллоҳнинг оддий (ғайриоддий) бандалари кўнглидаги муҳаббат даражасидан илоҳий ишқ рутбасига кўтаради.

Мустақиллик даврида яратилган асарлардан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, руҳий покланиш, тозариш жараёни замонавий романчиликда ўзгачароқ тарзда амалга ошмоқда. XX аср ибтидосидан 80-йилларгача яратилган романларда комил инсон ижтимоийликдан келиб чиқиб талқин этилган. Тасаввуф адабиётида инсон ўз нафсига қарши курашган бўлса, XX аср адабиётида инсон ўз нафсига эмас, ўзгаларга қарши курашди, инсонга муносабат, ҳаётга муносабат давр мафкураси билан боғлиқ ҳолда кескин ўзгарди. Ғоялар инсоннинг эмас, инсон ғояларнинг хизматкорига айланди. Шу сабаб асрлар давомида Шарқ адабиётида етакчи мавзу саналган комил инсон масаласига эътибор сусайди. Истиқлол арафаси, айниқса, 90-йиллар адабиётида тасаввуф анъаналарининг зоҳир бўлиши комил инсон бадиий талқинини муҳимлик даражасига кўтарди.

Шу ўринда комиллик - руҳий баркамоллик, деб таърифлашни лозим топган бўлардик. Руҳий баркамолликка эса қалбдаги сезгилар ва сезимларни, ҳислар ва туйғуларни тафтиш этиш ҳамда уни илоҳий ҳилқат шуълалари билан нурлантириш орқали эришилади, деб ўйлаймиз

Одатда, ошиқ ҳолатида психологик беқарорлик, жонсараклик сезилади. Ишқ туйғули кўнгил қаърида мудраб ётган туйғулар жунбушга келади. Ошиқнинг рашкию ашки, шубҳа ва гумонлари, изтироб ва муҳаббати бирпасда тилига кўчади. Ана шундай психологик ҳолат гирдобига тушган романдаги лирик “мен”, яъни комиллик мартабасига интилаётган қаҳрамон Илоҳга муножотлар қилади, ўзини бўлаклаб ташлаётган муаммонинг ечимини кўрсатишни сўраб арз қилади:

“Оҳ, менинг пажмурда бўлган дилим, энди нима қиламиз!? Энди менинг сендан ўзга кимим қолди! Наҳот бунга чидаш мумкин! Ё тавба! Кимга мурожаат қилишимни ҳам билмайман! Қайга қарамай, ҳар тарафда фитна, фириб ва алдов!.. Эй яратган Эгам! Мен сенинг устингдан Ўзингга арз

қиламан! Ҳа-ҳа, арз қиламан!.. Ахир... ахир бошқа нима чорам қолдики, қўллаб кўрмаган бўлсам?.. Ух!.. Оғзинг мундайроқ куйса, қатикни пуфлаб ичарсан, аммо росмана куйса, умуман, ҳеч нима ичмай қуяркансан! Менинг ҳолим ана шундай: оғзи ростмана куйган одамникига монанд: мен энди ҳеч нима истамайман!..” (261-262 – б.)

Муаллиф қаҳрамон ички оламидаги ҳис-туғёнлар тасвирини берар экан, инсон табиатидаги бесаранжомликни, ҳақ ва ҳақиқатдан чекинишни, руҳдаги мутеликни, зиллат ва залолатга мойилликни аёвсиз, шафқатсиз таҳлил ва танқид қилади. Ёзувчи Самандарнинг ишқи илоҳий йўлига ўтган, бу йўлга бисотида бор энг азиз матоҳи – умрини тикканлигини таъкидлайди.

Комилликка йўл ҳақиқий ишқдан бошланади. Ишқсиз одам комилликнинг кўчасига ҳам йўламайди. Ишққа эса, тайинки, озорсиз эришилмас. Эътибор қилсак, “ишқ” – арабча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси зарпечак демакдир. Зарпечак бақувват, ерга чуқур илдиз отган ўсимликларни қурита олмаганидай, ишқ ҳам маънан етук ва руҳан саботлиларни абгор қила олмайди. Ишқ асли ўз моҳияти билан инсонни руҳиятнинг мусаффо осмонларига, комиллик сарҳадларига етаклайди.

Тасаввуф таълимотига мувофиқ, инсон ўзида икки зид қувват курашиб турган бир борлиқ ҳисобланади. Руҳнинг ҳолат ва ҳаракати, парвози нафси амморанинг тийилишини талаб этади. Нафсни енгиш руҳнинг йўлини нурафшон этади. Улуғбек Ҳамдамнинг “Исён ва итоат” ва “Сабо ва Самандар” романларида ана шу тасаввуфий фалсафадан руҳ олади, бизни ўраб турган табиат ва жамиятни поэтик идрок этишимизга, қолаверса, “олами суғро”, яъни ўзликни англашимизга кўмак беради.

Адабиётшунос У.Жўракуловнинг «Романдаги портрет ва характер қаҳрамонлар фаолияти, улар ўртасидаги руҳий мулоқот, фикр ҳаракати ва исмлар билан уйғунлашиб кетадики, бу роман бадииятининг янада ошиши, умрбоқийлик касб этишига хизмат қилади»⁹¹ деган фикрини Улубек Ҳамдам

⁹¹ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. жанр. Хронотоп. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 200 (356-б).

романларига нисбатан берсак ҳам бўлади. Чунки романлардаги турли тасвир, портрет, характерлар нутки, мимикаси каби психологик унсурларда бадийликни янада теранлаштирадиган, кучайтирадиган жиҳатлар мавжуд. Жамиятимиз ҳаётида кечаётган маънавий такомиллашув жараёни бугунги романларнинг тасвир марказида турибди. Комиллик фалсафаси мумтоз адабиётимизда воқеа-ҳодисалар оқидамида аксини топган бўлса, замонавий адабиётда бу ҳол ёзувчи шахсининг бой интеллектуал олами, унинг руҳият иқлимлари тасвирини бериши орқали рўёбга чиқаётир. Роман қаҳрамонлари Самандар ва Сабонинг Оллоҳга бўлган ишқи уларнинг Ватанга, элга, ёрга, инсонга бўлган ишқи билан бирлашиб кетади. Натижада ишқ замиридаги маъно ва тушунчалар уфқи кенгаяди.

Боб бўйича хулоса

1. “Исён ва итоат” ҳамда “Сабо ва Самандар” романларида бадий психологизмни аналитик, динамик, ичдан кўриш принциплари бирлашиб, синтетик принципни ташкил қилган. Ёзувчининг психологик таҳлил воситалари ҳамда усулларидан самарали фойдаланиши натижасида психологизм романнинг услубий доминант белгиси сифатида бўй кўрсатган.

2. Ҳикоя қилиш усулларининг ўзгариши, муаллиф, ровий, персонаж нутқидаги тафовут, ёзувчининг муайян ғояни турли нуқтаи-назардан туриб ифодаланиши каби услубий ўзига хослик кузатилади. Романнинг бадий ютуқларидан бири - муаллиф, ровий, персонаж нутқининг бир вақтда қўлланилиши баробарида, тингловчи-китобхоннинг воқеа-ҳодисалар иштирокчисига айлантира олган.

3. Романда муаллиф ҳикояси, ровий ҳикояси, тингловчи-китобхон иштироки, қаҳрамон нутқида бахшиёна сўйлаш, ритм ва оҳанг мавжудлиги, талқинда лиро-эпик моҳият бадий матн хусусиятини белгилаши психологизмга хос жиҳатларни янада ойдинлаштирган. Ички монологлар қаҳрамонлар ҳаётида, дунёқарашида, ўз-ўзига муносабатида, ўзгаришлар юз

берганда кузатиладиган кескин вазиятлардаги персонаж руҳиятини аниқ ифодалашга хизмат қилган.

4. Адабий портретлар – характерлар бадиий тасвирининг асосий воситаларидан бири сифатида муҳим ифодавий функцияларни бажаради: характерга “кириш” ҳисобланади; унинг муҳим қирраларини белгилайди; характер тўлалигига, бутунлигига аниқлик киритади; биргина персонажнинг бир ёки бир нечта портрети орқали характернинг жонсиз ё динамиклиги кўринган.

УМУМИЙ ХУЛОСА

Жаҳон адабиёти тарихида бўлгани сингари минг йиллик ўзбек адабиётида ҳам бадиий психологизм илдизлари туркий мифология, ўзбек халқ фольклори: эпос, халқ қиссачилиги, мумтоз қиссачилик анъаналаридан келиб чиқади. Бадиий психологизм қатор манбаларда ёзувчи – персонаж – ўқувчи ёки ижодий жараён – бадиий асар – ўқувчи ички олами формуласига бўйсуниси айтилади. Ҳақиқатдан ҳам, бадиий психологизм шу учлик доирасида замон, макон ва индивидуал ижодкор муносабатининг ҳосиласи ўлароқ такомиллашиб боради. Замонавий ўзбек насрини комплекс кузатиш асносида келинган хулосалар фикримизга яққол далил бўлади.

1. Ўзбек романларида бадиий психологизмнинг кучайиши, воқеа-ҳодисалар тасвиридан инсон онги, психологик олами такомилли натижасида миллий романчилигимиз тадрижий ўсган. Хусусан, реалистик роман анъаналарини ўзига хос ривожлантирган У.Ҳамдамнинг “Мувозанат” романида шахс ва жамият муаммосининг бадиий-психологик таҳлили етакчилик қилади. Бунда ёзувчи воқеликни идрок қилишнинг анъанавий тамойилларини бадиий синтезлаш йўлидан боргани роман тафаккуридаги янгиланишлар учун эстетик асос вазифасини бажарган.

2. Гарчи, реалистик метод имкониятларидан кенг фойдаланилган бўлсада, У.Ҳамдам ижтимоий-психологик вазият талқинида миллий-адабий анъаналарни ва жаҳон адабиёти тажрибаларига муштараклаш йўлидан борган. Роман поэтикасида «ўтиш даври» синовлари акс этаётган замондош инсон руҳияти силсилаларини психологик акс эттиришга эришган.

3. Бу роман воқеликни бадиий идрок этиш ва ифода тарзига кўра миллий роман тараққиётида ўзига хос янгилик ҳисобланади. Романда жамият кайфиятининг инсон руҳиятига бевосита ва билвосита таъсири бадиий-психологик таҳлил нуқтаи назаридан мукамал акс эттирилган. Ушбу романда ёзувчи ҳар бир қаҳрамон руҳиятини таҳлил қилар экан, фалсафий теранлик ракурсларида туриб, ўз қаҳрамонлари сафида яшашдан мақсад-

муддао қидиради. Оллоҳ томонидан буюрилган фарз ва амалларни икки дунё мезонидан келиб чиқиб баҳолайди. Шунга асосан эзгуликни ёқлайди, нафс ва ёвузликни қоралайди.

4. Шу жиҳати билан роман бугунги инсон психологик борлиғини тадқиқ этиш концепциясининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Мустақиллик даври ўзбек романларида инсон ички оламига муносабатнинг ўзгариши ва қалб диалектикасини бадиий-психологик тасвири такомилда намоён бўлади. Айни жиҳат давр кишилари реал образини шакллантириш, ижтимоий-психологик муаммолар доирасидаги одамнинг бадиий-концептуал образини талқин этишда муҳим омил вазифасини бажаради.

5. У.Ҳамдам реал воқелик тасвири фониди рамзий-мажозий ва психологик усулларни бирлаштириб ўзининг синтезлашган индивидуал бадиий-психологик таҳлил усулини яратишга мувофақ бўлди. Унинг «Мувозанат» асари, воқеликни бадиий идрок этиш ва ифода тарзига кўра, миллий роман такомил йўлидаги бир босқичдир. Кейинги романларида тасвирланган давр воқелиги, инсонлар, жамият ичида кечган маънавий-психологик ҳолатлар ўзининг табиий тузилишига кўра оригиналлик касб эта борди.

6. Хусусан, «Исён ва итоат» романида умуминсоний муаммолар ва қадриятлар ёзувчининг исломий-фалсафий қарашлари орқали бадиий инъикос эттирилган. Ёзувчининг фалсафий мушоҳадалари теран, онглараро психологик мулоқот, инсоннинг яралиши ва яшаш моҳияти ислом фалсафасининг устуни Қуръони Карим асосида ўзига хос услубда бадиий инкишоф этилган.

7. Романда соддадан мураккабликка, шахс олаmidан умуминсоний қадриятлар талқинига қадар жонлантирилган макон ва замон ичра яшаётган инсон ва давр руҳияти поэтик метафориклаштирилган реал ҳаётнинг синкретик тасвири орқали бадиий ифодаланган. Ундаги портрет, диалог, монолог, туш, психологик тимсоллар, ҳиссий ҳаракатлар, пейзаж,

галлюцинация каби ранг-баранг психологик усул ва воситалар бадий метафоризациянинг ўзига хос мустақил усуллари дир.

8. Қаҳрамонлар турмуш тарзи, ижтимоий мавқеи, маиший ҳаёти ва қизиқишлари онгги ва онг ости дунёси аро психологик диалогизм мазкур роман композициясининг оригиналлигини таъминлаган муҳим омил дир. Муаллифнинг ровийлаштирилиши, ушбу романдаги ҳикоя қилиш усулининг ўзига хослигини таъмин этган ва бадий психологизмнинг асосий воситаси бўлиб келган.

9. Исён ва итоат” муайян маънода “Мувозанат” романининг мантиқий давомидир. Чунки бу романда ҳам, худди “Мувозанат”даги каби инсоннинг яратилиши, олам ичра жўнатилган яралмиш (инсон) қисмати, ўзни ва Яратганни англаш жараёнлари ёритилади. Фақат “Мувозанат”да ижтимоий-психологик таҳлил етакчилик қилган бўлса, “Исён ва итоат”да улкан умумбашарий воқеликни метафорик умумлаштириш, поэтик моделлаштириш усули устувор.

10. Худди шу жиҳатлари билан “Исён ва итоат” янги мазмун ва янги шаклдаги ўзига хос роман услубини намоён этади. Унда ёзувчи персонаж характерини очишда психологик тасвирнинг вербал (нутқ орқали) ва юз-кўз ифодаси, мимика, имо-ишора, гавда ҳолати каби новербал воситалари кенг фойдалангани бош қаҳрамон Акбарнинг нафақат ташқи қиёфаси, балки ташқи таъсир орқали шаклланган психологик олами – қалб драматизми яратилишига омил бўлган.

11. Ҳикоя қилиш усулларининг ўзгариши, муаллиф, ровий, персонаж нутқидаги тафовут, ёзувчининг муайян ғояни турли нуктаи-назардан туриб ифодалаши каби услубий ўзига хослик кузатилади. Романнинг бадий ютуқларидан бири - муаллиф, ровий, персонаж нутқининг бир вақтда қўлланилиши баробарида, тингловчи-китобхоннинг воқеа-ҳодисалар иштирокчисига айлантира олгани дир. Шунингдек, “Исён ва итоат” ҳамда “Сабо ва Самандар” романларида бадий психологизмни аналитик, динамик,

ичдан кўриш принциплари бирлашиб, синтетик принципти ташкил қилган, психологизм романнинг услубий доминант белгиси ўлароқ намоён бўлган.

12. Романда муаллиф ҳикояси, ровий ҳикояси, тингловчи-китобхон иштироки, қаҳрамон нутқида бахшиёна сўйлаш, ритм ва оҳанг мавжудлиги, талқинда лиро-эпик моҳият бадиий матн хусусиятини белгилаши психологизмга хос жиҳатларни янада ойдинлаштирган. Ички монологлар қаҳрамонлар ҳаётида, дунёқарашида, ўз-ўзига муносабатида, ўзгаришлар юз берганда кузатиладиган кескин вазиятлардаги персонаж руҳиятини аниқ ифодалашга хизмат қилади. Адабий портретлар – характерлар бадиий тасвирининг асосий воситаларидан бири сифатида муҳим ифодавий функцияларни бажарган.

Умуман, У.Ҳамдам романларида бадиий психологизм ўзининг синтетик табиати билан хилма-хиллик, оригиналлик касб этади. Мустақиллик даври ўзбек романчилигининг янги қирраларини намоён этади. Ёзувчи романларида реалистик, романтик, сентиментал, модернистик методларнинг уйғунлашуви, “ўтиш даври” ва ундан кейинги даврда халқимиз бошидан кечирган муҳим воқеаларнинг психологик жиҳатдан мукамал тасвирланишига замин ҳозирлаган. Айни пайтда, романлардаги биографик элементлар, Шарқ ва Ғарб фалсафасининг бадиий уйғунлаштирилиши У.Ҳамдам ижодининг бугун ва келажакдаги аҳамиятини яққол кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

I. ИЖТИМОЙИЙ-СИЁСИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 74 б.
2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 173 б.
3. Мирзиёев Ш. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ҳамда шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Т.: Ўзбекистон, 2017. –Б.78.
4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. 360 б.

II. ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АДАБИЁТЛАР

5. Адабиёт. Бадиият. Абадият. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 234 б.
6. Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият. – Тошкент: Академия, 2000. – 630 б.
7. Аристотель. Поэтика. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – 149 б.
8. Аҳмедова Ш. Мактубот ва адабий танқид. – Тошкент: Фан, 2005. – 99 б.
9. Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. – Тошкент: Маънавият, 2001. – 69 б.
10. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 560 б.
11. Борев Ю. Эстетика. Изд. 3. – М.: Политиздат. 1980. – 399 с.
12. Болтабоев Ҳ. Қатағон қилинган илм. – Тошкент: Хазина, 1996. – 120 б.
13. Джойс Дж. Улисс. (часть III). Комментарии. – М.: Знаменитая Книга, 1994. – С. 365-605.
14. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. –Тошкент: Фан, 2006. – 203 б.

15. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. –Т.: Ғ.Ғулом нашриёти НМИУ, 2015. – 356 б.
16. Жўраев Т. Жеймс Жойс. – Тошкент: Наврўз, 1993. – 51 б.
17. Жўраев Т. Онг оқими. Модерн. – Фарғона, 2009. – 203 б.
18. Имомова Г. Психологик изтироблар: Рухият тасвирида диалог ва монолог. – Тошкент.: “Ёзувчи”, 1992. 21 б.
19. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент.: “Фан”, 2008. -158 б.
20. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 152 б.
21. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 546 б.
22. Каримов Б. Қодирий қадри. – Тошкент: Халқ мероси, 2002. – 84 б.
23. Каримов Б. Янгилаиш соғинчи. – Тошкент.: Адабиёт жамғармаси, 2004.– 79б.
24. Каримов Б. Абдулла Қодирий. –Тошкент: Фан, 2006. – 231 б.
25. Каримов Н. Чўлпон. Маърифий роман. – Тошкент: Шарқ, 2003. – 463 б.
26. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. – Тошкент: O'zbekiston, 2008. – 533 б.
27. Каримов Ҳ. Истиқлол даври насри. – Тошкент.: Zarqalam, 2007. – 96 б.
28. Каримов Ҳ. Ўзбек романларининг тараққиёт тамойиллари. – Тошкент.: Миллий кутубхона, 2008. – 122 б.
29. Кулакова И. С Философия и искусства модернизма. – М.: Изд-во Политиздат, 1980. – 271 с.
30. Мамажонов С. Бизнинг Чўлпон. – Тошкент: Ёзувчи, 1997.
31. Мирвалиев С. Ўзбек романи. (Жанр манбалари ва унинг ташкил топиши). –Т., Фан, 1969. 313 б.
32. Мирвалиев С. Абдулла Қодирий. – Тошкент: Фан, 2004. – 170 б.

33. Мирвалиев С. Шокирова Р. Ўзбек адиблари. Тошкент: Фан, 2007. – 270 б.
34. Миллий уйғониш. – Тошкент: Университет, 1993. – 127 б.
35. Мустақиллик даври адабиёти. – Тошкент: Нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – 287 б.
36. Мирқосимова М., Рустамова М. Жанр ва маҳорат. – Тошкент: Миллий кутубхона, 2007. – 69 б.
37. Мирзаев С. XX аср ўзбек адабиёти. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 418 б.
38. Назаров Б. Ўзбек адабиёти танқидчилиги. – Тошкент: Фан, 1979. – 284 б.
39. Назаров Б. Истиқлол самараси // Жадиличлик: ислохот, янгиликлар, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. – Т.: Университет, 1999. – Б.4-5.
40. Называть вещи своими именами. – М.: Прогресс, 1986. – 638 с.
41. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 109 б.
42. Норматов У. Тафаккур ёғдуси. – Тошкент: 2005. – 119 б.
43. Норматов У. Устоз ибрати. – Тошкент: Миллий кутубхона, 2007. – 126 б.
44. Норматов У. Ижод сеҳри. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 351 б.
45. Норматов У. Нафосат гурунглари. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – 385 б.
46. Норматов У. Қодирий мўъжизаси. – Т.: O'zbekiston. – 2010. Б. 270.
47. Николина. Н.А. Филологический анализ текста. Учеб. пособие. – М.: Академия, 2003. – 253 с.
48. Норматов М. Танқид ва эстетика. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 169 б.
49. Психологический анализ асослари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон, 2004. – 142 б.

50. Расулов А. Танқидчилик уфқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – 149 б.
51. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. – Тошкент: Фан, 2006. – 231 б.
52. Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 334 б.
53. Расулов А. Бетакрор ўзлик. – Тошкент: Mumtoz soz, 2009. – 286 б.
54. Раҳимжонов Н. Бадиий асар биографияси. – Тошкент: Фан, 2008. – 261 б.
55. Раҳмонов Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. (қўлланма). – Тошкент.: Янги аср авлоди, 2004. – 237 б.
56. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари.–Тошкент.: 2004. –127 б.
57. Солижонов Й. Нутқ ва услуб. –Тошкент.: “Чўлпон” нашриёти, 2002.-128 б.
58. Тўраев Д. Ўзбек романларида бадиий тафаккур ва маҳорат муаммоси. – Тошкент: Университет, 2001. –166 б.
59. Умунов Х. Таҳлил санъати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. – 143 б.
60. Умунов Х. Ўзбек романчилигида бадиий психологизм - (қўлланма). –Т., “Ўқитувчи”, 1982, 46 б.
61. Умунов Х. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. –Т., “Фан”, 1983, 146 б.
62. Умунов Х. Қаҳрамоннинг маънавий олами ва эпиклик. –Тошкент.: “Фан”, 1995. - 46 .
63. Умунов Х. Сайланма. –Тошкент: Фан, 2007. 1– жилд. –205 б.
64. Умунов Х. Сайланма. // Адабий-танқидий тадқиқотлар. 2 – жилд. – Тошкент: Фан, 2007. – 206 б.
65. Умунов Х. Сайланма. // Хотиралар, қатралар, сабоқлар, ҳажвлар. 3 – жилд. –Тошкент: Фан, 2007. – 204 б.

66. Умуров Ҳ. Сайланма. // Эҳтиёж тафти. 5 – жилд. – Самарқанд: 2011. – 214 б.
67. Улуғов А. Асл асарлар сеҳри. – Тошкент: Нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – 157 б.
68. Уэллик Р., Уоррен О. Теория литературы. – М.: Прогресс, 1978. – 325 с.
69. Фалсафа комусий луғат. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, Шарқ, 2004. – 495 б.
70. Философский словарь. – М.: Политиздат, 1980. – 445 с.
71. Хализев В.Е. Теория литературы. Изд. 3. – М.: Высшая школа, 2002. – 437 с.
72. Холмуродов А. Роман ва руҳият. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1999. – 94 б.
73. Худойбергандов Н. Ишонч. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – 247 б.
74. Чўлпон ва танқид (нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б.Каримов). – Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2004. – 82 б.
75. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 237 б.
76. Шодиев Н. Руҳият рассоми. –Т., “Фан” нашриёти. 1977, 48 б.
77. Қаршибой М. Талотўпдан уйғунлик сари. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 79 б.
78. Қурононов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Халқ мероси, 2004. – 222 б.
79. Қурононов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: Фан, 2008. – 275 б.
80. Қурононов Д. Мом синдроми. –Тошкент. 2008.
81. Қўшжононов М. Дийдор. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 136 б.
82. Қўчқоров Р. Мен билан мунозара қилсангиз... – Тошкент: Маънавият, 1998. – 94 б.

83. Қўчқорова М. Бадиий сўз ва руҳият манзаралари. – Тошкент. Мухаррир. 2011. – 232б.

84. Қосимов Б. Излай-излай топганим... – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – 272 б.

85. Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Тошкент: Маънавият, 2002. – 400 б.

86. Ғафуров И. Дил эркинлиги. – Тошкент: Маънавият, 1998. –150 б.

87. Ғафуров И. Ҳаё – халоскор. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 383 б.

88. Ғарб фалсафаси. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, Шарқ, 2004. – 718 б.

89. Ўзбек адабий танқиди: (антология). Тузувчи ва нашрга тайёрловчи Б.Каримов. –Т.: TURON – IQBOL, 2011, -544 б.

90. Ҳозирги ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослиги. –Т., “Фан”. 1984, - 199 б.

91. Ҳозирги адабий жараённинг актуал проблемалари. –Т., “Фан”, 1984, - 166 б.

92. Ҳамдамов У. Бадиий тафаккур тадрижи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. – 198 б.

93. Ҳамдамов У. Янгиланиш эҳтиёжи. – Тошкент: Фан, 2007. – 196 б.

III. ЖУРНАЛ ВА ГАЗЕТАЛАРДАГИ МАҚОЛАЛАР

94. Мирзиёев Ш.Ш. Ўзбекистон ижодкор зиёлилари билан учрашувдаги маърузаси. “Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир”/ Халқ сўзи, 2017 йил, 4 август.

95. Абдуваҳоб У. Кўнгил наъматаги // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1997. – №4. – Б. 3-6

96. Акрамов Б. Руҳият мусаввири // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1994. – №12. – Б. 147-150

97. Боров Ю. Инсон ҳамда инсоният ҳаётининг олий мақсади ва маъноси // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2011.-№4. –Б. 158-163.

98. Дўстмуҳаммад Х. Концепцияни янгилаш учун... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1990. – 16 февраль.
99. Дўстмуҳаммад Х. Тавбадан тозаришгача... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1990. – 13 март.
100. Дўстмуҳаммад Х. Истиклол ва адабиёт // Ўзбекистон адабиёти ва санъати.– Тошкент, 1993. – 6 август.
101. Ёқубов И. Ўзбек романининг маънавий-психологик асослари // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2011. №4.- Б.109-119.
102. Жаббор А. Ўз даврининг машхур асари // Ёшлик. – Тошкент, 1990. – №11. – Б. 74-78
103. Жойс Ж. Навқирон санъаткорнинг сийрати // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2007. – №3-4. – Б. 3-98
104. Жўрақулов У. Асл адабиётнинг нашъу намоси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2000. – 27 октябрь.
105. Йўлдошев Қ. Ўзбек модерн адабиёти: илдизлар, принциплар ва хусусиятлар // Филология масалалари. – Тошкент, 2004. – №2-3. – Б. 4-12
106. Йўлдошев Қ. Роман ва бугунги ўзбек романчилиги // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2011 №4. –Б. 131-136.
107. Йўлдошев Қ. Замонавий ўзбек насри ёки эсселашган тафаккур // Til va adabiyot talimi. – Тошкент. 2011. № 7-8. – Б.43-66.
108. Каримов Н. Ойбек: тош экан бошим // Фан ва турмуш. – Тошкент, 1992. – № 7–8. –Б.14–15, 24–25.
109. Каримов Н. Ойбек номли чўққи // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 1999.– №1. – Б. 8-13
110. Каримов Н. Шаффоф туйғулар шалоласи // Ёшлик. – Тошкент,1985. –№ 5. – Б.58–59.
111. Каримов Н. Кечанинг кундузи борми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1994. – 28 октябрь.
112. Каримов Н. Унутилган саҳифа // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1997. – 10 октябрь.

113. Карвонли Ҳасан. Икки йўл синтези // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2000. – 18 август.
114. Матёкубов С. Бадиий психологизм қирралари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006. №4, Б.72-74.
115. Мирзаев Т. Янги мезонлар қандай бўлмоғи керак? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1995. – 3 март.
116. Мирзаев С. Бу умр боқийдир // Мулоқот. – Тошкент, 2003.– № 3. – Б.12-14.
117. Назаров Б. Замон ва адабиёт // Ўқитувчилар газетаси. – Тошкент, 1990. – 22,26,29 сентябрь ва 3, 6 октябрь.
118. Назаров Ў. Омон Мухтор романларида бадиий анъанавий хронотоп // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2011, №6, Б.160-162.
119. Норматов У. Ҳақиқат тақозаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1995. – 17 февраль.
120. Норматов У. Умидбахш тамойиллар // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2003. – №10-12. – Б. 181–189.
121. Норматов У. Ўтмишдан эртақлар ва абсурд // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2000. – 14 июль.
122. Норматов У., Болтабоев Ҳ. Янги назарий тамойиллар // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2008. № 3. – Б. 154-163
123. Норматов У., Очилов Э. Танқид, мунаққид ва ҳозирги адабий жараён // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2004. – № 4. – Б. 35–44.
124. Норматов У. Адолатнинг йўллари машаққатли // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1997. – 14 ноябрь.
125. Норматов У. Бадиият кўзгусида миллат тақдири // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2011. -№3. –Б. 116-121.
126. Отабоев А. Шу кунлар нафаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1990. – 23 февраль.
127. Отабой А. Онг оқими // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1997. –№ 4.

128. Отабой А. Модернизм // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1996. – № 5.
129. Отахонов О. Мутолаа // Ёшлик. – Тошкент, 1989. – № 9. – Б. 14
130. Пардаева З. Бадиий тафаккур фалсафаси. //Фан ва тараққиёт. – Тошкент: Минҳож, 2005. Б.10-15.
131. Раҳимова Г. Мунозара – уйғониш даракчиси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1989. – 29 декабрь.
132. Раҳимжонов Н. Адабиётшуносликнинг янги босқичи // Шарқ юлдузи. –Тошкент, 2011. №5, Б - 159-165.
133. Ризаев Ш. Яхши “ёмон” одам ёхуд янгиланган реализм // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2011. №3. –Б. 162-166.
134. Рўзимуҳаммад Б. Танқид яхши нарса аммо... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати.– Тошкент, 2004. – № 4.
135. Рўзимуҳаммад Б. Постмодернизмни нима деймиз? Ёхуд тақлидми таъсирланиш // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2004. – №8.
136. Солижонов Й. XXI аср насри манзаралари (мавзу, муаммо ва ечим) // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2011. -№4. –Б. 147-157.
137. Холбеков М. Етакчи жанрнинг тадрижий тамойиллари // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2011. №3. –Б. 122-131.
138. Шарафиддинов О. Адабиёт яшаса, миллат яшар // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1993. – № 9. – Б. 129–138.
139. Шарафиддинов О. Модернизм жўн ҳодиса эмас // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2002. – 7 июнь.
140. Шарафиддинов О. Кўнгилда қолғуси унинг бир изи // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1990. – №3. – Б. 191–201.
141. Эшонқул Н. Тобут // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1993. – №10.
142. Қаршибоев М. Муҳит эркидаги тутқинлик // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1990. – №10. Б. 195-205
143. Қодиров Г. Маънавият, модернизм ва абсурд // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2004. – 26 март.

144. Қуронов Д. Роман ҳақида айрим мулоҳазалар // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2011.– № 5. – Б. 108–117.

145. Қўчқор Р. Қўш роман ва айрича қарашлар // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1988. – № 3.

IV. ДИССЕРТАЦИЯ ВА АВТОРЕФЕРАТЛАР

146. Каримов Н.Ф. XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993.

147. Раҳимов З. О.Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” романи поэтикаси: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 25 б.

148. Тожибоев Р.Қ. XX аср бошлари ўзбек адабиёти танқиди тарихидан: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 1993. – 159 б.

149. Содиқов С. Абдулла Қаҳҳор ижоди ва адабий танқид: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 1997. – 312 б.

150. Солижонов Й. XX асрнинг 80-90 йиллари ўзбек насрида бадиий нутқ поэтикаси: Филоло.фанлари д-ри... дисс. –Тошкент, 2002. – 303 б.

151. Қуронов Д. Чўлпон поэтикаси (Насрий асарлари мисолида): Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 1998.

152. Йўлдошев Б. Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида услуб ва маҳорат муаммолари: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 2000. 340 б.

153. Расулов А. Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 2002.

154. Каримов Б. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (Қодирийшунослик асосида): Филол. фанлари д-ри ... дисс. –Тошкент, 2002. – 304 б.

155. Бобониёзов А.Ю. А.Қодирий “Ўткан кунлар” романида тасвирий воситалар ва тил бадиияти: Филол.фанлари номзоди дисс. –Т.:ЎзФА ТАИ, 1995.

156. Дониёрова Ш. Шукур Холмирзаев ҳикояларининг бадиий-услубий ўзига хослиги: Филол.фанлари номзоди дисс. -Т.: ЎзФА ТАИ, 2000.
157. Дўстмухаммедов Х. Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадиий тафаккурнинг янгиланиши. Филол.фанлари номзоди дисс. –Т.: ЎЗР ФА ТАИ, 1995.
158. Жўраев Т. Онг оқими ва тасвирийлик: Филол. фанлари номзоди дисс. –Т.:ЎзФА ТАИ, 1994.
159. Имомова Г.М. Типик миллий характерлар яратишда бадиий нутқнинг роли: Филол. фанлари номзоди дисс. –Т.:ЎзФА ТАИ, 1994.
160. Имомкаримова М. Ў.Ҳошимов асарларида миллий кадриятлар талқини: Филол. фанлари номзоди дисс. –Т.:ЎзФА ТАИ, 2004.
161. Каримов Ҳ. Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси: Филол. фанлари док. дисс. –Т.:ЎзФА ТАИ, 1994.
162. Мирзаев И. Янгича тафаккур ва ҳозирги ўзбек насрининг тараққиёт йўллари: Фил. фанлари номзоди дисс.-Т.:ЎзФА ТАИ, 1991.
163. Пирназарова М. Ҳозирги ўзбек романларида услубий изланишлар (О.Мухтор, Х.Дўстмухаммад, У.Ҳамдам, Т.Рустам романлари мисолида). Фил.фанлари номзоди дисс. –Т.: ЎзФА ТАИ, 2005. -132 б.
164. Қурбонов Т. О.Ёқубовнинг портрет яратиш маҳорати: Филол. фанлари номзоди дисс. –Т.:ЎзФА ТАИ, 1997.
165. Мелиев С. Шеъринг матнининг поэтик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди дисс. – Т.: ЎзФА ТАИ, 2001.
166. Жўракулов У. Алишер Навоий “Ҳамса”сида хронотоп поэтикаси. Фил. фанлари бўйича фан доктори (DSc) диссертацияси автореферат. – Тошкент, 2017.
167. Жабборова Д. Истиклол даври ўзбек адабиётшунослигида Чўлпон шеърини ва насрий асарлари талқини: Фил. фанлари бўйича (PhD) фил.. фан. доктори диссертацияси автореферат. – Самарқанд, 2018.
168. Якубов И. Мустақиллик даври романлари поэтикаси. Филол. фанлари доктори (DSc) дисс. автореферати. – Т. ЎзТА ва ФИ, 2018.

169. Насиров А. Одил Ёқубов романлари поэтикаси. Филол.фанлари доктори (DSc) дисс.автореферати. – Т.: ЎзТА ва ФИ, 2018.

170. Тулибаев Х. Ҳозирги ўзбек романчилигида бадиий услуб ва жанрий-композицион яхлитлик синтези. Фал. фанлари бўйича (PhD) фил. фан. доктори диссертацияси автореферат. –Тошкент, 2018.

IV. БАДИИЙ АДАБИЁТЛАР

171. Улуғбек Ҳамдам. «Ёлғизлик». Қисса ва ҳикоялар. – Тошкент: Қатортол-Камолат, 1998. 112 бет;

172. Улуғбек Ҳамдам. «Исён ва итоат». Роман. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003, 140 бет;

173. Улуғбек Ҳамдам. «Мувозанат». Роман. – Тошкент: Минҳож, 2004, 200 бет;

174. Улуғбек Ҳамдам. «Сабо ва Самандар». Роман. – Тошкент: Мухаррир, 2009, 310 бет;

175. Улуғбек Ҳамдам. «Узоқдаги Дилнура». Қисса ва ҳикоялар ва шеърлар. – Тошкент: Академнашр, 2010, 232 бет.

176. Жалолиддин Румий «Ичиндаги ичиндадур» Турк тилидан Улуғбек Ҳамдам таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003, 200 бет.

177. Улуғбек Ҳамдам. Ватан ҳақида кўшиқ. –Тошкент: Академнашр. 2014. – Б. 532.

V. ИНТЕРНЕТ МАНЗИЛЛАРИ

178. <http://www.sharqyulduzi.uz>

179. <http://www.ulugbekhamdam.uz>

180. <http://www.lgz.ru>

181. <http://www.quronov.narod.ru>

182. <http://www.uzaz.uz>

183. <http://www.literature.uz>

184. <http://www.ziyonet.uz>

185. <http://www.ziyouz.com>